

VIGILIA

2024 *április*

TERNYÁK CSABA *Húsvéti hitünk távlatai*

ISTEN ÉS A CSEND

GYURKOVICS MIKLÓS *A csend misztikája: patrisztikus reflexiók*

GÖRFÖL TIBOR *Szemlélődő kapcsolatkeresés: Basil Pennington*

BASIL PENNINGTON OCSO *A csend terei*

LACZKÓ ZSUZSANNA SJC *Jálics Ferenc SJ és a csendmeditáció*

Beszélgetés **BAÁN IZSÁKKAL**

TUKACS TAMÁS *Csendek, hangok, melankólia: Jon Fosse Nobel-díja kapcsán*

HORVÁTH KORNÉLIA *Csend és (el)hallgatás: Ottlik, Pilinszky, Nemes Nagy*

BÜKY VIRÁG *Bartók csendjei*

200 ÉVE HALT MEG BYRON

KÖRIZS IMRE *Bickersteth Johanka ébresztése*

PÉTI MIKLÓS *Kosztolányi újonnan előkerült Childe Harold fordításáról*

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, NÁDASDY ÁDÁM és IMREH ANDRÁS *fordításai*

Ternyák Csaba: HÚSVÉTI HITÜNK TÁVLATAI 289

ISTEN ÉS A CSEND

Gyurkovics Miklós: A CSEND MISZTIKÁJA: PATRISZTIKUS REFLEXIÓK 291

Görföl Tibor: SZEMLÉLŐDŐ KAPCSOLATKERESÉS: BASIL PENNINGTON 299

Basil Pennington OCSO: A CSEND TEREI 302

Laczkó Zsuzsanna SJC: A BENNÜNK ÉLŐ KRISZTUSHOZ VEZETŐ ÚT.
JÁLICS FERENC SJ CSENDMEDITÁCIÓS
LELKIGYAKORLATA 306

SZÉP/ÍRÁS

Gergely Ágnes: AZ ÜZENET (vers) 314

Czesław Miłosz: DE A KÖNYVEK... (vers) 314

Tukacs Tamás: CSENDEK, HANGOK, MELANKÓLIA: JON FOSSE NOBEL-DÍJA
KAPCSÁN (tanulmány) 315

Horváth Kornélia: CSEND ÉS (EL)HALLGATÁS AZ 1945 UTÁNI MAGYAR
IRODALOMBAN (OTTLIK, PILINSZKY, NEMES NAGY)
(tanulmány) 324

Bokros Judit: TÖRÉSVONAL; KÖZÖS EMLÉK (versek) 330

Markó Béla: RECEPT (vers) 331

Darvasi László: HÁROM ÉLETKÉP (regényrészlet) 332

200 ÉVE HALT MEG BYRON

Kőrözs Imre: BICKERSTETH JOHANKA ÉBRESZTÉSE 337

Péti Miklós: „CHILDE HAROLD, A RÉV, MELY FELÉ IGYEKSEM”.
KOSZTOLÁNYI ÚJONNAN ELŐKERÜLT CHILDE HAROLD
FORDÍTÁSÁRÓL 342

RÉSZLETEK A CHILDE HAROLDBÓL KOSZTOLÁNYI DEZSŐ,
NÁDASDY ÁDÁM ÉS IMREH ANDRÁS FORDÍTÁSÁBAN 350

KORTÁRS VERS KORTÁRS SZEMMEL

Bartusz-Dobosi László: AKINEK SOKAT BOCSÁTOTTAK MEG.

Halmi Tamás: „NOLI ME TANGERE” 356

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

Gájer László: BAÁN IZSÁKKAL 358

SZÉP/MŰVÉSZET

Büky Virág: BARTÓK CSENDJEI 366

KRITIKA

Horváth Csaba: „...HAGYNI KELL, HOGY A MÁSIK BESZÉLJEN EL ENGEM”.

Tompa Andrea: SOKSZOR NEM HALUNK MEG 372

SZEMLE

részletes tartalom a hátsó borítón 376

HÚSVÉTI HITÜNK TÁVLATAI

Ternyák Csaba

Egri érsek.

Feltámadt Krisztus! Húsvét üzenete évről-évre ugyanaz, de egy kicsit mindig másként érint bennünket. Azért ugyanaz, mert az evangélium nem változik a korok változásával. Nem kell újrafogalmazni, a kor igényei, az emberek elvárásai szerint modernizálni. A feltámadás nem ideológia, nem teória, mitológia vagy mese, hanem igaz történet. Húsvét Jézus Krisztus szenvedésének, halálának és feltámadásának eseménye és az arra való emlékezés. A történeti Krisztus és a hit Krisztusa ugyanaz. Olyan történet, amelyet a tanúk hirdettek, leírtak, és szavaik igazáért életüket adták. Nincs benne mítosz, kitalálás vagy belemagyarázás. Olyan történet, amely a világot átalakította és máig alakítja. Megváltoztatja az embert is, aki befogadja a feltámadt Krisztus békeüzenetét és szerinte alakítja életét. Nem túlzás azt állítani, hogy senki nem volt akkora hatással az emberiség történelmére, mint Jézus Krisztus.

Azzal kezdtem, hogy húsvét üzenete évről-évre ugyanaz, de egy kicsit mindig másként érint bennünket. Más az ember, aki hallgatja, a kor, a társadalom évről-évre változik, és ugyanarra az üzenetre másként válaszol. Másként érintette Krisztus kortársait, másként a középkor vagy a mai kor emberét. Válaszunk függhet felkészültségtől, kulturális és vallási igényeségtől, illetve ennek változásaitól. Mindannyian benne élünk az időben, és különféle hatások érnek, amelyek alakítanak és formálnak minket. Egyikünk sem teljesen befejezett ember. A halál utáni élet kérdése, a feltámadás lehetősége másként érint egy gyermeket, egy fiatalt, és másként egy idős embert. Vannak, akik átvették szüleik hitbéli meggyőződését, mások felnőttként találtak rá barátaik vagy egy élő közösség hatására. Ismét mások ebben a hitben nőttek fel, majd eltávolodtak, és ismét visszatértek hozzá. Hitünk nem automatizmus, és nem rendelkezünk garanciával arra sem, hogy azt mindvégig meg tudjuk őrizni. Ezért fontos, hogy gyakoroljuk, műveljük, mert Szent Pál szerint törekeny cserépedényben őrizzük, amelyre vigyázni kell, hogy el ne törjék. A közömbösek, az érdektelenek vagy a deklaráltan nem hívők pedig, ha intellektuálisan becsületesek, akkor keresik az igazságot. Ez pedig Isten kegyelmével elvezetheti őket az élő hitre.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak az értelemnek, a szívnek is vannak érvei. Van, akit a keresztények hűsége és szép élete, más az ige hirdetés mélysége, a templom csendje, ismét más a liturgia szépsége tud megragadni. Számos felnőttként megtért konvertita vall ilyen élményekről. Isten szelíden, de kitartóan kopogtat szívünk ajtaján és arra vár, hogy beengedjük őt!

A nagypénteki liturgia egyik könyörgésében külön imádkoztunk azokért, akik még nem hisznek Krisztusban: „a Szentlélek világossága töltse el őket, hogy megtalálják ők is az üdvösség útját”. Nagyon sok emberért imádkozunk ilyenkor, olyanokért, akik talán még soha nem olvasták az evangéliumokat, akik nem ismerték meg Krisztust, akiknek rosszul hirdették őt, és ezért eddig csak a hit karikatúrájával találkoztak. Bárcsak ők is megtalálnák az üdvösség útját, amelyen a súlypontok áthelyeződnek, a viszonyítási és vonatkozási pontok a helyükre kerülnek! Olyan ez, mint

amikor valaki a tenger közepén, vagy az erdő mélyén megtalálja a helyes irányt. Krisztusban megtalálni az üdvösség útját azt jelenti, hogy kilépünk önzésünk börtönéből, megtanuljuk életünket Isten és embertársaink szolgálataiba állítani, értelmet és célt adni neki.

Van, aki erre azt mondja, hogy neki ehhez nincs szüksége Krisztusra, nélküle is tud így élni, amikor követi lelkiismerete szavát, tisztességesen, becsületesen él, és talán több jót tesz, mint sok keresztény. Ismerek ilyen embereket én is. Ők azok, akik anélkül tartoznak Krisztushoz, hogy tudnának róla. Úgy működik bennük a kegyelem, hogy közben szemükről még nem hullt le a hályog. Szent Pál apostol is a legjobb meggyőződése szerint járt el, amikor még Saulként, dühtől lihegve halállal fenyegette az Úr tanítványait (vö. ApCsel 9,1). Amikor a damaszkuszi úton találkozott Jézussal, és földre esett, elveszítette látását. Végül egy Ananiás nevű tanítvány ment el hozzá és rátette a kezét. „Tüstént valami hályog féle vált le a szeméről és visszanyerte szemvilágát. Erre azonnal megkeresztelkedett” (ApCsel 9,18–19).

Képesek vagyunk mi másokat az üdvösség útjára elvezetni? A lelkeket körülvevő kemény kőfalat egyedül Isten tudja áttörni, miként a Jézus Krisztus sírját elzáró követ is ő hengerítette el. Mi senkit nem tudunk megtéríteni. A hit Isten ingyenes ajándéka. De imádkozhatunk azokért, akik nem hisznek Krisztusban, mint ahogy azt nagypénteken is tettük. Ha pedig vonzó módon, hitelesen és keresztény örömben éljük hétköznapijainkat, akkor a körülöttünk élő emberek számára világossá válik, hogy a feltámadás hite életünk valósága.

Életünknek van egy fókuszpontja, amely felé minden napunk konvergál. Ez a nap bennünket, keresztényeket nem szabad, hogy félelemmel és rettegéssel töltsön el, sokkal inkább kíváncsi várakozással és azzal az izgalommal, amely a gyermekekben él, amikor kibontják az ajándékot. Tudjuk ugyanis, hogy „szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik” (1Kor 2,9). Krisztus halálon aratott győzelme azért tölt el minket túlradó örömmel, mert általa megnyílt a föld, kinyílt az átjáró, és beteljesült a remény: „ha meghalunk vele, majd élünk is vele” (2Tim 2,11). Ez a remény értelmet és örök célt ad életünknek, mert túlmutat azon a határvonalon, ahol a földi remények véget érnek. Szent Pál apostol világossá teszi, hogy ezt a nagy reményt nem szabad összetéveszteni kicsinyes földi várakozásainkkal: „Ha csak ebben az életben reménykedünk Krisztusban, minden embernél szánelomra méltóbbak vagyunk” (1Kor 15,19). Ez a remény nem fordít el minket a világtól. Éppen ellenkezőleg: erőt és új motivációt ad földi feladataink teljesítéséhez, hogy életünket komolyan és felelősen éljük, úgy, mint megkezdett örök életet. Ez a mi igazi húsvéti távlatunk, amely miatt hála, béke és öröm tölti el szívünket. Így éljük át a lélek friss tavaszát, amely akkor köszönt ránk, amikor húsvétkor találkozunk a Feltámadottal, aki belép az életünkbe, megtisztít mindent, ami szennyes, és megerősíti mindazt, ami nemes, jó és szép.

A CSEND MISZTIKÁJA: PATRISZTIKUS REFLEXIÓK

Amikor a csend fogalmáról a hellén bölcseleti és az ókeresztény teológia szempontjai mentén elmélkedünk, akkor szinte azonnal eszünkbe juthatnak az úgynevezett „negatív teológiához” kapcsolható olyan jellegzetes görög fogalmak, mint például: sziópé (σιωπή): csend; szigé (σιγή): csend; apofaszisz (ἀπόφασις): tagadás; afareszisz (ἀφαίρεσις): elvonatkoztatás; arrétosz (ἄρρητος): elbeszélhetetlen.¹ A keresztény fejtegetésekben e fogalmak az ember és a teremtő Isten közötti ismeretelméleti feszültségre hívják fel a figyelmünket. Vagyis e sajátos logika arra a teológiai alapigazságra mutat rá, miszerint értelmével az ember sohasem foghatja fel teljesen Isten valóságát, és ezért sohasem beszélhet róla kimerítően. Tehát, ha a megismerhetetlen és elbeszélhetetlen Istentől pozitív kijelentésekkel kimerítően nem kommunikálhatunk, akkor, ha mégis el szeretnénk róla mondani valamit, nem tehetjük másként, mint hogy a *tagadások* útján haladva szerkesztjük meg teológiai közlendőnket.

A „negatív teológia” bölcselettörténeti alapjai Platón nevéhez köthetőek, aki, miközben az abszolút igazság megszerzésének, sőt az átistenülésnek az útját vázolta fel,² az istenséget övező episztemológiai csendre mutatott rá.³ Ezért Platón nemcsak azt állította, hogy a „mindenség atyját” az embernek nehéz felkutatnia, hanem azt is, hogy miután valaki felismert belőle valamit, azt szinte képtelen szóban továbbadni, közölni, elbeszélni, hát még betűk által leírni. Platón nevéhez fűződik az a látásmód is, miszerint az istenséghez mindenekelőtt a vallásos „csend” és a nyugalmi állapot megszerzése után lehet hozzáférközölni, azonban a vele való kommunikáció tartalma a külvilág számára elbeszélhetetlen marad.

E tovább értelmezett platóni eszmék a későbbiekben komoly hatással voltak több bölcseleti iskolára, de nemcsak a pogány filozófusokra, hanem valószínűleg a héber Biblia fordítóira is, akik Platón *Parmenidészének* egyik fogalmával adták vissza a Bölcsesség könyve 14,21. versét, mikor a zsidóság teológiai alaptételét átültették görög nyelvre, tiltva a közölhetetlen név (τὸ ἀκοινώνητον ὄνομα) kőbe és fába vésését.⁴ Krisztus kortársa, az Alexandriában alkotó zsidó szentírás-magyarázó, Alexandriai Philón az ószövetségi is-

Gyurkovics
Miklós

1977-ben született
Királyhelmecen.
Görögkatolikus pap,
a Szent Atanáz
Görögkatolikus
Hittudományi Főiskola
tanára.

**A teológia
misztikus csendje**

- 1 A csend és a misztika témájáról lásd Salvatore Lilla: *Il silenzio nella filosofia greca: (presocratici, Platone, giudeo-ellenismo, ermetismo, medioplatonismo, oracoli caldaici, neoplatonismo, gnosticismo, Padri greci) galleria di ritratti e raccolta di testimonianze*. Institutum Patristicum Augustinianum, Roma, 2013; Pierre Hadot: *Apofatizmus és negatív teológia. Sapientiana 2 (2009/2)*, 79–88., 79–80.; Isabella Adinolfi – Giancarlo Gaeta – Andreina Lavagetto (szerk.): *L'anti-Babele. Sulla mistica degli antichi e dei moderni*. Il Nuovo Melangolo, Genova, 2017, 51–216.; Emmanuele Vimercati: *Dal non essere alla trascendenza: l'evoluzione del termine arrhetos in età medioplatonica*. In *Silenzio e parola nella patristica: XXXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 6–8 maggio 2010* (Studia ephemeridis Augustinianum 127), Augustinianum, Roma, 2012, 197–214., 199–203.
- 2 Istenhez hasonlóvá válás témájáról lásd Platón: *Phaidrosz 249c; Állam 500c; Theaitétosz 176a-b.c; Lakoma 210a-e; 211c-212a*. Salvatore Lavecchia: *Una via che conduce al divino: La „homoiosis theoi” nella filosofia di Platone. Temi metafisici e problemi del pensiero antico*. Vita e Pensiero, Milano, 2006, 53–54.
- 3 Vö. Platón: *Lakoma 211a; 218b; Hetedik levél 341c-e; Timaios 28c; Theaitétosz 155e; Phaidrosz 247c; Phaidrosz 275c-278a; A szofista 238c; 239a; Állam V 477a; Parmenidész 141e; 142a*.
- 4 Isten nevének a közölhetetlenségéről az Ószövetségben: Ter 33, 30; Kiv 6,2–3; Kiv 27,9. Salvatore Lilla: *Il silenzio nella filosofia greca*, i. m. 14–15.

tenképet nem ritkán Platón tanításán keresztül illusztrálta. Így a zsidó egzegéta teológiai feladatának tekintette, hogy a platóni transzcendens istenség képét az Ószövetségből ismert gondviselő Atya képével kapcsolja össze, vagyis a filozófusok által elbeszélhetetlen istenséget a zsidó kinyilatkoztatásból ismert Istennel. Philón úgy vélte, hogy az emberi értelem számára felfoghatatlan Isten a Szentírás szövegében kinyilatkoztatja magát. Ámde azzal is számolnia kell a Szentírás kutatójának, hogy a Szent Szöveg – egyszerűen kifejezve – „csendbe zárkózik”, és hallgat az isteni titkokról. Philón az ilyen hallgatag esetekben a Szentírás csendjét az allegória módszerének alkalmazásával próbálta megtörni, főleg pogány filozófiai eszmék és érvelési módszerek bevonásának segítségével. Azonban bevallása szerint azt is be kellett látnia, hogy magának az írott szövegnek is megvannak a maga természetes határai. Kérdései még ma is forradalminak hatnak, hiszen az foglalkoztatta, hogy a Szentírás betűjébe, a betű anyagába foglalható-e a romolhatatlan és halhatatlan isteni üzenet. Vagy a Szentírás magyarázója a betű üzenetének feltárása mentén haladva esetleg túlléphet a szöveg korlátjain, és átléphet a tökéletes isteni igazságok szemlélésére? Zsidó egzegétánk szerint, ha az ember számára lehetséges e teológiai szint elérése, akkor csakis úgy, hogy maga után hagy minden földies gondolkodást, elcsendesült állapotban, a „csendben” engedí magát megszólítani Isten által.⁶

Másrészt Philón az emberi értelem természetes határait is szem előtt tartotta, úgyszintén az isteni természet transzcendenciáját és megismerhetetlenségét is. Ezen ontológiai és episztemológiai szakadékok áthidalására kelti életre a *Logoszt*, akinek pontos teológiai vagy bölcséleti meghatározását mindhiába keressük nála. Philón isteni *Logosza* az, aki megtöri a kimondhatatlan Isten csendjét, aki által a megközelíthetetlen Isten gondját viseli még a legparányibb létezőnek is, és aki által Isten szellemi úton kommunikál az emberrel. A philóni *Logosz* a csendbe burkolózó transzcendens Isten és az elcsendesült ember közötti tolmács. A *Logosz* által felhasadhat a Szentírás és Isten csendje, hogy az isteni misztériumokba vezesse az egzegétákat. A *Logosz* tehát, Philón értelmezése szerint, az emberi szóval megragadható isteni beszéd, és az emberi értelemmel felfogható isteni értelem üzenete. Jelképesen mondva, a philóni írások szerint az Isten *Logosza* az isteni csend és az isteni szó között kifizített kommunikációs híd.

Nehéz kielégítő tudományos választ adni arra a kérdésre, hogy a negyedik evangélium szerzőjére, Szent Pálra vagy teológiai körére milyen mértékben hathatott Philón logosztana. Jusztinosz, Alexandriai Kelemen, Órigenész vagy Nüsszai Gergely esetében a kapcsolat már világosan kimutatható. Az viszont egyértelmű, hogy az Újszövetség egészen más Logoszról tanít, aki Philón minden elképzelhető retorikai és bölcséleti leleményességét túlhaladja. A negyedik evangéliumból ismert Logosz, a Mennyei Atya csendjét megtörő Logosz, a megtestesült Isteni Ige, Jézus

5 Alexandriai Philón: *De vita Mosis* I,162; II,11; II,14; *De somniis* I, 215; *De Abrahamo* 5; 11; *De specialibus legibus* I,23,116. Emmanuel Albano: *I silenzi delle Sacre Scritture: limiti e possibilità di rivelazione del logos negli scritti di Filone, Clemente e Origene*. Institutum Patristicum Augustinianum, Roma, 2014, 165-179.

6 Vö. Philón: *De fuga et inventione* 92; *De Vita Contemplativa* 27; *Legum allegoriae* II,85; *De mutatione nominum* 242; *Quis rerum divinarum heres sit* 11; *De plantatione Noe* 126; *De migratione Abrahami* 90; 190-191; *De mutatione nominum* 11-12.

Krisztus. Aki bár példabeszédekben tanított, mégis azért vette magára az emberi természetet, hogy tanítványaival megértesse a mennyek országának misztériumait, és még a próféták előtt is ismeretlen titkokat, a misztikus csendet pedig feltárja. Az újszövetségi iratok lényegében úgy mutatják be Jézus Krisztust, mint akiben örökre megtörik az Isten csendje, mivel Krisztus tanítása nem emberi szó, hanem Isten önkinyilatkoztatása. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Isten ne maradna misztérium az ember előtt. Sokkal inkább azt, hogy Krisztusban, és itt hangsúlyoznunk kell, hogy egyedül benne, az ember meghívást kap az isteni kinyilatkoztatás feltárására és felfedezésére, arra, hogy belemélyedjen.

Ez a Krisztusban való élet újdonsága a keresztények teológiai forradalma. Krisztus misztériuma az isteni csend és egyben a rejtett isteni szó hatékony kinyilatkoztatása, ami végérvényesen megváltoztatja az egész emberiség sorsát. Pál és teológiai köre beismeri, hogy az emberi értelem számára megközelíthetetlen az isteni titok, és továbbra is csak a csendbe burkolódzhat az emberi kommunikáció, ha Istenről szeretne beszélni. Mindezek mellett vallja, hogy az általa hirdetett evangélium tartalma nem emberi, hanem isteni igazság: „Biztosítalak benneteket, testvérek, hogy az általam hirdetett evangélium nem embertől való. Hiszen nem embertől kaptam vagy tanultam, hanem Jézus Krisztus kinyilatkoztatásából!” (Gal 1,11–12; Kol 1,24; 2,1). Saját beszámolója szerint Pál Krisztusban azokat a titkos szavakat kapta meg, amelyeket embernek képtelenség kimondani. Az emberi kommunikáció szemszögéből ez a teológiai csend; azonban az isteni kommunikáció szemszögéből ez maga a kinyilatkoztatás (vö. 2Kor 12,1–4; Kol 4,3).⁷ Rendkívül plasztikusan fogalmaz erről a kettős teológiai kommunikációról a Ef 3,3–21, hiszen e újszövetségi sorok között ritmikusan váltakoznak egymással az olyan „negatív teológiai” fogalmak, mint az isteni titok felfoghatatlansága, elrejtettsége, a minden értelmet meghaladó szeretet misztériuma, az olyan „pozitív teológiai” fogalmakkal, mint az isteni titkok kinyilatkoztatása, hirdetése és megvilágosítása (vö. Ef 3,9).

Az Efezusiaknak írt levél 3. fejezetének tanítása minden bizonnyal ott lebegett Alexandriai Kelemen lelki szemei előtt a *Stromateis* (=Strom.) V,11,71,1–73,2 sorainak a megírása közben.⁸ Túlzások nélkül állíthatjuk, hogy ez a a keresztény lelkiségtörténet szempontjából is rendkívül fontos szöveg, mivel Kelemen az isteni misztériumok témájában úgy fonja egybe Platón, Philón, a középső platonizmus és az egyházi hagyomány tanítását, hogy közben teljesen az újszövetségi kinyilatkoztatás talaján marad. Ahogy Pálnál is ritmikusan váltották egymást az isteni csend és kinyilatkoztatás misztériumának témái, úgy Kelemennél is megfigyelhetjük ezt a váltakozó tárgyalási módszert. Vizsgált szövegünkben Kelemen a kinyilatkoztatott istenismeret alaptételeiről tesz említést, ezeket „kis misztériumoknak” hívja, olyan Istentől kinyilatkoztatott igazságoknak, melyek meglátása szerint a keresztény tanrendszer alapjait foglalják magukba, és minden megkeresztelt számára elérhetőek. Ugyanakkor, a „kis

7 Vö. Andrew Louth: *The Mystical Element*. In Mark Edwards (szerk.): *The Routledge Handbook of Early Christian Philosophy*. Routledge, London–New York, 2021, 110–121.

8 Marco Rizzi: *Il luogo della mistica in Clemente Alessandrino*. In Isabella Adinolfi – Giancarlo Gaeta – Andreina Lavagetto (szerk.): *L'anti-Babele. Sulla mistica degli antichi e dei moderni*. Il Nuovo Melangolo, Genova, 2017, 117–127.

misztériumok” említése mellett nyomban kilátásba helyezi az úgynevezett „nagy misztériumokat” is. A „nagy misztériumokat” Kelemen szerint már nem lehet tanulás útján elsajátítani, hanem csak szemlélődés és meditáció által. Mindezt egy olyan megtisztulási és elvonatkoztatási folyamat fázisait követve lehet elérni, amelynek lényeges eleme, az Ef 3,19 sajátos értelmezése szerint, az öt érzékszervvel tapasztalható valóságoktól való elvonatkoztatás, amely azonban nem jár együtt a kozmosz jóságának tagadásával. Vizsgált szerzőnk arra is rámutat, hogy ez az ismeretelméleti elvonatkoztatás egészen addig tart, míg az ember nem hagyja maga után a mélység, a szélesség és a hosszúság dimenzióit.⁹ Olyan elvonatkoztatási módszerrel vázolt fel Kelemen, mely a kozmosz megismerésével kezdődik, majd a megismert valóságok „rétegeinek” elhagyásával folytatódik, egészen addig, míg a teológus „Krisztus nagyságába” nem veti magát. Vagyis a teológiai ismeretek megszerzésére törekvők nem vetik meg a világot, hanem annak tanulmányozása után tovább haladnak a transzcendens dimenziók ismeretei felé.¹⁰ Szerzőnk felfogása szerint „Krisztus nagysága” az az ismeretelméleti „pont”, ahonnan tovább indulva már csak egyetlen gnoszeológiai megálló várja az istenismeretre vágyakozókat, ezt pedig „Isten mélységének” hívják. Itt viszont már nem az ismerhető meg Istentől, ami az ő létéhez tartozik, hanem az, ami az ő létéhez nem tartozik.¹¹

A *Strom.* V,11,71-ben kifejtett istenismereti módszert párhuzamba állíthatjuk Platón, Philón, Türoszi Maximosz, és akár még Plótinosz tanításával is, akik Kelemenhez hasonlóan az istenismeretben való elmélyülés útját a külső rétegektől való „lemeztelenítés” folyamatként fogták fel.¹² Mindazonáltal érdemes kiemelni, hogy elvonatkoztatás folyamatát Kelemen a teremtett világ jóságának megtartása által képzelte el, nem pedig a világtól való elszakadás, a pogány szerzők módszere hangsúlyozásával.¹³

Az eddigiekben olyan bölcseleők karaktereit vázoltuk fel, akik a teológiai igazság megismerésétől hajtva, mindennel felhagyva és mindent maguk után hagyva a kimondhatatlan isteni mélységbe vágyakoztak. A Kelemen által képviselt keresztény misztika úgy tartotta meg transzcendens jellegét, hogy közben a krisztusi példa alapján a világban kifejtett szeretet cselekedetekben való elmélyülésre is koncentrált. Ez nem „csak” az isteni mélység szemlélésének a teológiai misztériuma, hanem a világban „csendes” kifejtett szeretet cselekedeteknek a keresztény misztériuma is.

A páli istenismeretről szóló teológiai fejtegetések kettőssége, mely egyszerre mutat rá a kereszténység előtti teológiai csendre és a krisztusi kinyilatkoztatás jóhírére, Kelemennél is megtalálható, aki szerint a Krisztus megtestesülése előtti „hallgatás” allegorikus alakja a megnémult

⁹ Vö. *Strom.* VI,11,90,4.

¹⁰ Vö. Annewies van den Hoek: *God Beyond Knowing: Clement of Alexandria and Discourse on God.* In Andrew B. McGowan (szerk.): *God in Early Christian Thought. Essays in Memory of Lloyd G. Patterson.* Brill, Leiden–Boston, 2009, 37–60., 45–50.; Andrew Louth: *The Mystical Element*, i. m. 114.

¹¹ Vö. *Strom.* V,11,71,3.

¹² Vö. Platón: *Phaidrosz* 247b 5–6; Alexandriai Philón: *De sacrificiis Abelis* 101; Türoszi Maximosz: *Or.* XI, c. 11, 61a; Plótinosz: *Enneades* I, 6, 7, 4–11. Salvatore Lilla: *Introduzione al medio platonismo.* Istituto Patristico Augustinianum, Roma, 1992, 88.; John Whittaker: *Catachresis and Negative Theology: Philo of Alexandria and Basilides.* In Stephen Gerish – Charles Kannengiesser (szerk.): *Platonism in Late Antiquity.* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1992, 63.

¹³ Marco Rizzi: *Il luogo della mistica in Clemente Alessandrino*, i. m. 124.

Zakariás.¹⁴ Ugyanakkor a páli korpusz lelkületét elsajátítva Kelemen az istenismeretben való előrehaladás két fázisát különbözteti meg. Az első a kinyilatkoztatott teológiai igazságok megismerhetőségéről szól, tehát a szavakba foglalható és emberi értelemmel felfogható isteni igazságok elsajátításának fázisa, más szóval a klasszikus értelemben vett tanulás fázisa. Ami ezek után következik, az a misztikus istenismeret fázisa, és ez az ismeret kimeríthetetlen és közölhetetlen marad. Minél mélyebb teológiai ismeretre jut el az ember, annál kevésbé képes ezeket az ismereteket szavakba foglalni. Így Kelemen azonosul egyrészt az újszövetségi iratok teodíceai optimizmusával, másrészt mindazokkal a bölcséleti fejtegetésekkel is, melyek az istenség kimeríthetetlen megismerhetőségét állították.¹⁵ Ennek az akár még ellentétes teológiai megközelítésnek a végérvényes kibékítője maga Jézus Krisztus személye, akiről a *Strom.* 5,11,71,5-ben a következőket olvashatjuk: „Istent az ember nem tanulhatja meg és nem is beszélheti el, egyedül csak a tőle eredő erő által ismerhető meg. A kutatás tárgya alaktalan és láthatatlan, azonban az ismeret kegyelme tőle származik, a Fiú által (Mt 11,27)”.¹⁶

Hogy mi az, ami az istenismeret misztériumból elbeszélhető, és mi az, ami végérvényesen a misztikus csendben marad? E felvetéshez hasonló kérdések megválaszolására Kelemen Ábrahámnak Izsák feláldozásához vezető háromnapos útját magyarázza (*Strom.* 5,11,73,1–74,1, vö. *Ter* 22,3–4). Több értelmezési lehetőség felsorakoztatása után arra utal Kelemen, hogy Ábrahámnak ez a háromnapos útja a következőket jelképezi: 1) a keresztséghez vezető ismereteknek hittel való megértését; 2) a keresztség utáni szellemi formálódást; 3) Isten szemlélését. Kelemen szerint amíg az ember földi útján járja a szellemi zarándoklat iskoláját, csak távolból láthatja meg Istent. Szerzőnk ezt a célt egyrészt Platón szavaival fogalmazta meg, aki szerint Istent és az ideák tartományát nehéz elérni (vö. *Phaidrosz* 247c), másrészt Pál tanításával, miszerint bár a keresztények végső célja Isten szemtől szemben való szemlélése, most még csak tükrök által homályosan (enigmatikusan) látható (vö. *1Kor* 13,12).¹⁷

Kelemen, miközben tisztában volt az isteni misztériumok „csendjével”, elbeszélhetetlenségével és a bölcs hallgatás értékével,¹⁸ saját küldetését abban látta, hogy műveiben a teológiai „csendre”, a misztériumokat feddő „takarókra” és az „enigmatikus teológiai tükrökre” mutasson, és ezeket a legkielégítőbben elemezze.¹⁹ A misztériumok „takarói”, „csendje” vagy „tükre” kifejezéseken a teológia végső episztemológiai határai érthetők, azokat a metafizikai területeket, amelyek még emberi fogalmakkal közölhetőek. Ilyen értelemben tekintettek az alexandriai biblia-magyarázók a Szentírás betűjére, és nem elégedtek meg azzal, hogy a betűvel

14 Vö. *Prot.* I, 10, 1. Vö. Raoul Mortley: *From Word to Silence*. II. kötet, Hanstein, Bonn, 1986, 37.

15 Vö. *Strom.* IV,156,1; V,81,5–82,1.

16 Vö. *Paed.* I, 88, 2 (Mt 11, 27; Lk 10,22).

17 *Strom.* V,11,74,1. Vö. *Prot.* 6,72,5; *Paed.* I,6,25,1–52,3; *Strom.* I,6,35,2; V,4,19,1–21,4; V,4,26,1–5; V,5,31,5; V,8,48,8–49,2; VI,1,1,2–3. Raoul Mortley: *The Mirror and I Cor 13, 12 in the epistemology of Clement of Alexandria. Vigiliae Christianae* 30 (1976), 109–120.; Antonio Orbe: *Estudios Valentinianos*. II. kötet. Gregoriana, Roma, 1958, 348–350.

18 Vö. *Paed.* II,53,4; II,57,1–58,1; *Strom.* II,68,3.

19 Vö. *Strom.* I,1,15,1.

feljegyzett Isteni Írást csak nyelvtani és történelmi szempontok alapján elemezzék.²⁰

Később Nüsszai Gergely is tisztában volt az emberi értelem korlátaival és az isteni mélység kimeríthetetlenségével, mégis abban bízott, hogy a Szentírás értelmezése mentén, ha nem is teljesen Istent, azonban az Istent körbe övező dicsőséget, vagy másként fogalmazva, Isten „homályát”, „sötétségét” feltárhatja.²¹ Kelemen és Gergely teológiai módszertanában a nem keresztény bölcseleti eszmék segédeszközként szerepeltek, méghozzá ahhoz használták őket, hogy általuk a Szentírás határait „feszegethessék”. Így az isteni „homály” és „sötétség” fogalmi az isteni misztérium valamilyenképpen még felfogható és közölhető dimenziójára utalnak.²² Gergely szerint tehát, bár Isten misztériumának feltárása szempontjából „homályosnak” nevezhetjük a Szentírás betűjének közlését, mégis minden olyan információt feltárhatunk belőle, amit az ember képessége szerint még befogadhat az isteni üzenetből.²³ Vagyis a Teremtőt körülvevő episztemológiai csend a teológus számára nem semmitmondó csend, hanem, éppen ellenkezőleg, az a határ, ahonnan a kimondhatatlan és a felfoghatatlan Isten mutatkozik meg.²⁴

**A csendes és
szüntelen ima
misztikája**

Az emberi szavakkal közölhetetlen misztérium kategóriájába tartozik az ima csendje is,²⁵ amely annak ellenére, hogy az Istennel való legintenzívebb kommunikáció, a kívülállók számára elbeszélhetetlen marad.²⁶ Mint ahogy az istenismeretnek akadálya az Isten és az ember közötti áthidalhatatlan ontológiai különbség, úgy az imának is, vagyis az ember Istennel való kommunikációjának is e különbség szab gátat. Alexandriai Kelemen értelmezése szerint az egyik és a másik csendet is Krisztus személye töri meg. Amint a kinyilatkoztatás csendje Krisztusban szakad fel, és egyben „misztikus csend” marad, úgy Krisztus személyében kimeríthetetlenül sokatmondóvá válik a csendes ima is. Ahogy pedig Kelemen megkülönbözteti az általános teológiai tanulást a nagy misztériumokban való csendes elmélyüléstől, úgy megkülönbözteti az általános imaformákat az „igaz gnosztikus” ember csendes imájától.²⁷ Hiszen a cél itt sem más, mint hogy az ember a világmindenség Atyjához közelítsen, akit hangos szavakkal képtelenség kimondani, és akit csakis

20 Vö. Órigenész: *De principiis* I,121–124; IV,5; IV,11; IV,14–15; *Homiliae in Ezechielem* 14,2; *Commentarii in evangelium Joannis* 19,59; 20, 34,304; *Contra Celsum* IV, 62. A Szentírás teológiai értelmezésének módszertani kérdéseiről lásd Eric Osborn: *The Emergence of Christian Theology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993, 69–108.; a „negatív teológiáról” lásd uo. 110–112.

21 Nüsszai Gergely: *De vita Moysis* 6–8. Vö. Ilaria Ramelli: *Silenzio apofatico in Gregorio di Nissa: un confronto con Plotino e un'indagine delle ascendenze origeniane*. In *Silenzio e parola nella patristica: XXXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, i. m. 367–388.; Giulio Maspero: *La grammatica del silenzio nel Commento al Cantico dei Cantici di Gregorio di Nissa*. *Eastern Theological Journal* 4 (2018/1), 45–72.

22 Zsolt 18 (17),12; Nüsszai Gergely: *De vita Moysis* 164.

23 Vö. Nüsszai Gergely: *De vita Moysis* 169–172 (SC 1bis 216–218); *Contra Eunomium* I,256; II,158; *De anima et resurrectione* (PG 46,97 B); vö. Plótinosz: *Enneades* III,8,9,50–55; V, 3,13–14.

24 Vö. Nüsszai Gergely: *In Canticum Canticatorum* I, 36; VI,182–183; VIII,252–256; *De vita Moysis* 232.

25 Újszövetségi források a csend teológiai értelmezéséhez: Mt 6,5–7; Róm 8,26; Róm 16,25–27.

26 Vö. *Strom.* VI,102,1; VII,2,3; VII,39,6; VII,43,5; Salvatore Lilla: *Il silenzio*, i. m. 51.

27 Vö. *Strom.* VII,1,1–7,49,8. Az általános és a csendes ima megkülönböztetése: VII,7,39,4–40,1; VII,7,43,3–5; VII,7,49,3–5; VII,49,6–8.

Krisztus közvetítésével,²⁸ a csend kultuszával és szent „döbbenettel” lehet méltóképpen tisztelni.²⁹

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Kelemen látásmódja szerint a transzcendens Isten imádásának helyes módja nem egyezik meg a világ megvetésével, ahogy ezt már az istenismeretben való elmélyülés témájának a tárgyalásánál is láthattuk. A *Strom.* hetedik könyvében egyértelművé válik az olvasó számára, hogy Isten helyes tiszteletének feltétele a felebaráti szeretet gyakorlása.³⁰ Ezek azok a szeretetcselekedetek, amelyeket az ember a világban minden időben és minden helyen kifejthet.³¹ Ezért szentnek nevezhető minden olyan hely és idő, melyben az imával és az emberszeretettel tisztelik Istent,³² ugyanakkor az ima lényege nem más, minthogy az ember Isten jelenlétébe helyezi saját létét. Kelemen meg látása szerint az igaz keresztény imája nem szűkülhet le sem időre, sem pedig helyre, vagyis az ember nem egy lehatárolt térben és időben helyezi magát Isten jelenlétébe, hanem, éppen ellenkezőleg, minden időben és minden helyen Isten folytonos jelenlétét tudatosítja önmagában. Így tehát Kelemen értelmezése szerint az „igaz gnosztikus” imája nem szűkíthető le szavakra vagy cselekedetekre, mivel a „csendes ima” által az ember Isten jelenlétébe helyezi saját személyét. A végső cél pedig az, hogy ez az ima szüntelenné váljon:³³ „Az igaz gnosztikus egész életén át imádkozik, az imádság által igyekszik Istennel együtt élni, és elhagyni, hogy röviden mondjuk, mindazt, amit már haszontalan bírnia.”³⁴ Egy másik helyen pedig azt írja, hogy a felemelt fővel, éghez tárt kézzel és lábujjhegyen mondott ima, „Istennel való beszéd, anélkül, hogy megnyitnánk az ajkainkat, suttogva, csendben is beszélünk hozzá, (mégis) bensőnkben kiáltunk. Isten szüntelenül meghallgatja az egész benső beszédünket”.³⁵ Vagyis a szüntelen ima teológiai logikája azon a meggyőződésen alapszik, hogy Istent nem határolhatja le sem tér, sem idő, mindenütt jelen van, és az ember az Ő mindent átfogó jelenlétébe helyezi a teljes életét. Így az ember minden időben és minden helyen szavak nélkül is imával tisztelheti Istent, hiszen folyamatosan Isten jelenlétébe helyezi önmagát.³⁶

Vizsgált kora keresztény szerzőink tanítása szerint az istenismeret és az ima egyaránt a csend és a negatív teológia misztikájához tartozik. A Krisztus megtestesülésébe vetett hit által azonban a „negatív teológia” szemlélete a platonista bölcselőkhöz képest megváltozott, mivel a keresztények értelmezése szerint a kozmosz az isteni kinyilatkoztatás és a helyes istentisztelet helyévé vált. Ezért, bár az első keresztény teológusok megtartották a negatív teológia alapelveit, mégsem kizárólagosan a radikális tagadások útján közelítettek a misztériumokhoz,

Reflexiók

28 Krisztusnak az Atyához vezető közvetítői tevékenységéről a *Strom.* VII-ben, vö. *Strom.* VII,2,5,1-12,5; VII,6,31,7; VII,7,35,1; VII,7,41,8; VII,7,45,3-4.

29 *Strom.* VII,1,2,3.

30 *Strom.* VII,1,2,1; VII,3,13,1-3; VII,3,16,1; VII,4,1; VII,6,54,2-3; VII,7,48,6-7; VII,7,49,5.

31 *Strom.* VII,7,49,6 (vö. 1Tim 2,8; Mt 6,5-13); *Strom.* VII,7,46,7.

32 Vö. *Strom.* VII,7,43,1-2.

33 Vö. 1Pt 1,17; Zsolt 144,18; Iz 58,9; *Strom.* VI,17,161,1; VII,3,13,2; VII,5,28-29; VII,7,39,4-40,1; VII,12,78,3; VII,12,80,2-4; VII,13,82,5-6.

34 *Strom.* VII,7,40,3; vö. *Strom.* VII,3,20,1-8; VII,4,27,6; VII,7,35,3.

35 *Strom.* VII,7,39,6; VII,7,36,5.

36 Vö. *Strom.* VII,6,30,1; VII,7,35,1-7.

mivel a teremtett világot és a történelmet is az isteni jelenlét megjelenítőiként fogták fel.

A teológiai ismeretekben való misztikus elmélyülés módszerének vizsgálata során láthattuk, hogy Kelemen nem tagadta sem a teremtett világ, sem pedig a természettudományok értékét, hanem úgyszólván „megismerve elvonatkoztatott” tőlük. Mint ahogy a „csendes ima” módszere sem a világból való kiszakadást hirdeti, hanem a bűnös életmódtól való elszakadást. A misztikusnak is nevezhető csendes és szüntelen ima ezért nem egy földtől és időtől kiszakadt intellektuális vagy spirituális gyakorlat, hanem, éppen ellenkezőleg, Isten jelenlétébe helyezett dicsőítő és cselekvő élet.³⁷ E szemlélet mentén vallotta azt, hogy a keresztények oltára a földkerekség,³⁸ és a benne működő egyház megszenteli és Istennek ajánlja fel az egész világot.³⁹

A 21. században a részletesebbnél részletesebb tudományos elemzések korszakát éljük, ennek ellenére a teológia ma is bátran számba veheti az isteni misztériumokat, az isteni misztériumokról elmondható tényeket, és megnevezheti az átléphetetlen teológiai határokat. Az első századok forrásait figyelembe véve a kortárs teológia feladata lehetne, hogy e csendbe burkolódzó misztériumok „látható”, „hallható” és „kimondható” határait a lehető legpontosabban elemezze. Ezen „határok” számbavétele sürgető feladat, s egyben bízunk kell abban is, hogy a teológiai misztériumok pontosabb elemzéséhez korunk tudományos eredményei is segítséget nyújthatnak. Bár a kultúra és a tudományok párbeszédében az „isteni misztérium csendje” nem fog megtörni, mindazonáltal korunk embere számára a „teológiai csend” fogalma érthetőbbé válhat. Amennyire gazdagító ajándék lehet a világ számára a teológia és más tudományok gyümölcsöző dialógusa, legalább ugyanolyan nagy ajándék lehetne a csendes és a szüntelen ima misztériumának újraértelmezése. Így válhat ma is a keresztény ember a megismerhetetlen Isten megjelenítőjévé, aki imáiban a megközelíthetetlen Istenhez emeli az egész földkerekséget.

³⁷ Vö. *Strom.* VII,3,18,2–19,2.

³⁸ Vö. *Strom.* VII,6,31,8; VII,6,29,3–5.

³⁹ Vö. *Strom.* VII,5,28,1–29,8.

SZEMLÉLŐDŐ KAPCSOLATKERESÉS: BASIL PENNINGTON

A belső élet iránt érdeklődők között nem sokan voltak, akik 2005. június 3-án, hetvennégy éves korában bekövetkezett halála idején ne ismerték volna a trappista Basil Pennington. Azok közé az új típusú lelki mesterek közé tartozott ugyanis, akik számos országot bejárnak valamennyi kontinensen, s fáradhatatlanul tanítják és képviselik azt, amit a legfontosabbnak tartanak: Basil Pennington esetében pedig a szemlélődő imádság, főként az úgynevezett középpontba vezető ima volt ez a különös jelentőségű tényező. Abban, hogy világméretű misszióra vállalkozott ezen a területen, úgy tűnik számomra, legalább három felfedezésének kulcsfontosságú szerepe volt, s a szemlélődő életstílus belső középpontjából kiindulva idővel egyre táguló körökben olyan kapcsolatkeresési igénynek adta jelét, amelyhez foghatóval nem igazán találkozni azok körében, akik tevékeny, aktív életet élnek.

A három felfedezés közül az első minden bizonnyal egy késő középkori mű megismerésében jelölhető meg, Pennington, aki 1951-ben lépett be a spenceri (Massachusetts állambeli) trappista monostorba, egyik rendtársa, a jó tíz évvel később belépő William Meninger jóvoltából került kapcsolatba A *Megnemismert felhője* című értekezéssel, amely az imádság igen egyszerű és szinte teljesen csendes formáját javasolja olvasóinak. William Meninger hamisítatlanul monasztikus igényekkel lett szerzetes, azért kívánt elkülönülni minden embertől, hogy lelkileg mindenkivel maradéktalanul egyesülni tudjon: „nem akartam korlátozni magam; az egész világot át akartam fogni; táplálni akartam mindenkit, aki éhes [...], tanítani akartam mindenkit, aki híján van a tudásnak, tanácsot akartam adni minden kételkedőnek, és vigaszt akartam nyújtani mindenkinek, aki szomorú a világon”.¹ Ennek az eleve meglévő törekvésnek köszönhetően óriási felfedezés volt számára a 14. századi angol értekezés, mivel az Istennel nyerhető egység olyan radikális módját mutatta fel, amelybe minden ember elkerülhetetlenül belefoglalódik. Éveken át a monostor vendégházáért volt felelős, és miután a visszavonulásra érkező vendégeknek tanítani kezdte „a *Felhő* imáját”, azt tapasztalta, hogy hatalmas belső éhségre tud választ adni. Meninger kitért a módszerét a hetvenes évektől magáévá tette két másik trappista: Thomas Keating és Basil Pennington, akik olyan mértékű kontemplatív érdeklődéssel szembesültek, hogy az egész világra kiterjedő tanítási gyakorlatot bontakoztattak ki, noha ilyesmi eredetileg nem állt szándékukban. Thomas Keating kiterjedt szervezetet hozott létre, Basil Pennington főként a könyveivel és előadásaival váltott ki globális hatást. Ötvenhét könyve és sok száz esszéje jelent meg, s ezek közül számos a szemlélődő imádság gyakorlatával és hatásaival foglalkozik. Idevágó fő művének² sikere őt magát is meglepte, közel háromszázezer példányban kapkodták el néhány hónap alatt.

Görföl Tibor

1976-ban született Mohácson. A Pécsi Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola oktatója, a Vigilia főszerkesztője.

1 William Meninger: *1012 Monastery Road. A Spritual Journey*. St Bede's Publications, Petersham, 1989, 8.
2 Basil Pennington: *Centering Prayer. Renewing an Ancient Christian Prayer Form*. Doubleday, Garden City, 1980.

A második életformáló felfedezés egy nagy felfedező megismeréséhez kapcsolódik: a trappista Lajos atyához, polgári és szerzői néven Thomas Mertonhoz, aki nem csupán a ciszterci rendtársait figyelmeztette az újkorra feledésbe merülő kontemplatív életstílus fontosságára, de az egész katolikus szerzetességre és az egész keresztény spiritualításra felmérhetetlen hatást gyakorolt. Ma már nehéz tudatosítani, mennyire felrázó erejű volt Merton munkássága a II. világháború utáni katolikus szellemiségben, de Basil Penningtonnál elevenen érezhető az a felszabadító erejű meglepettség, amelyet Merton írásai, a teremtett világ iránti szemlélődő érdeklődést szorgalmazó, a keresztségben kínált új életnek ellenálló „hamis én” lebontásának elkötelezett, a monostorok falain kívül is életre váltható kontemplatív életformát bemutató és saját kora eseményeire szokatlan élességgel reagáló szövegei váltottak ki. Ahogyan Thomas Merton számos tekintetben Clairvaux-i Bernát gyermeke volt, úgy Basil Pennington is nem egy szempontból Thomas Merton lelki gyermekének tekinthető, bár persze inkább a testvérének tekintette magát. „A kápolnában imádkozva arra gondoltam, mennyire más lenne az életem, és minden bizonnyal még sok millió emberé, ha nem élt volna Tom” – jegyezte fel naplójában, amikor lelkgyakorlatra vonult vissza egykori rendtársának remetességébe.³

Mertonnal a ciszterci hagyomány tanulmányozásának igénye is szorosan összekötötte, és valószínűleg mindenkinél pontosabban látta, hogy milyen mélyen áthatja Merton életművét a ciszterci szerzők, főként Bernát szellemisége.⁴ Nem hiszem, hogy különösebb lelkesedést váltana ki ma a nagy 12. századi ciszterci reneszánsz szerzőinek emlegetése, pedig könnyen igazolható, hogy friss és érzékeny gondolatviláguk közel ezer év elteltével is érdekes. Ez a ciszterci szenvedély mozgatta Basil Penningtont, amikor kitartóan kutatta és tette közzé Clairvaux-i Bernát, Saint-Thierry Vilmos, Riveaulx-i Elréd és Igny Gueric, vagyis az „utolsó egyházatyák”⁵ kiterjedt munkásságát, és saját könyveiben szintén léptenyomon felbukkannak a korai ciszterci hagyomány óriásai. Nagyon sokan hálaak neki azért, hogy 1968-ban megalapította a Cistercian Publications nevű vállalkozást, amely néhány évvel később a Kalamazoóban működő Western Michigan Universityre költözött, és sok száz kötetével a mai napig meghatározó központja a középkori szerzetesség kutatásának. És senki nem vonja kétségbe, hogy „e régi álom megvalósításának Basil Pennington volt a motorja”.⁶

Basil Pennington harmadik nagy felfedezése a II. Vatikáni zsinat volt. Megint csak azt lehet mondani: ma már nehéz elképzelni azt a lelkesültséget, amely a Rómában éppen kánonjogi tanulmányait végző fiatal Penningtont 1961 és 1963 között elfogta a zsinattal kapcsolatban. A zsinat valamennyi dokumentumát részletesen kommentálta, és meggyőződése

3 Basil Pennington: *Engaging the World with Merton. On Retreat in Tom's Hermitage*. Paraclete Press, Brewster, 2005, 69.

4 Basil Pennington: *Like Father Like Son. Bernard of Clairvaux and Thomas Merton*. In uő: *Thomas Merton, my Brother. His Journey to Freedom, Compassion, and Final Integration*. New City Press, Hyde Park, 1996, 92–97.

5 Basil Pennington: *The Last of the Fathers. The Cistercian Fathers of the Twelfth Century*. St. Bede's Publications, Still River, 1983.

6 Bernard McGinn: M. Basil Pennington, OCSO (1931–2005). *Theology Today* 63 (2006), 96–99., 97.

volt, hogy az egyháztörténet legújabb szakasza nem lezárult, hanem éppen csak elkezdődött 1965-ben.⁷ Nemcsak a szerzetesség zsinati megújítása foglalkoztatta, de az egész egyházi élet átalakulása is, s ezt szem előtt tartva kiterjedt kapcsolatkeresési tevékenységbe kezdett a hatvanas évektől. Ökumenikus törekvései egyaránt átnyúltak az ortodox és az anglikán kereszténység világába, s máig ható jelentősége van annak, hogy már 1973-ban konferenciát szervezett Oxfordban a nyugati és a keleti szerzetesség érintkezési pontjairól.⁸ Innen egyenes út vezetett Áthosz szigetére és Pennington áthoszi naplójához, amely a keleti szerzetesség lelkébe vésett „kitörölhetetlen nyomát” mutatja be.

Kapcsolatkeresései azonban nem korlátozódtak az ökumené területére, hanem a világvallások felé is folytatódtak – természetesen Thomas Merton nyomdokain. A spenceri trappisták már a hetvenes évek elején azzal szembesültek, hogy massachusettsi környezetükben egymás után jönnek létre a keleti vallások különböző hagyományait követő meditációs központok, ahol számos nyugati ember világos, határozott és gyakorlati útmutatást kap a belső elmélyülés kibontakoztatásához. Penningtont lesújtotta, hogy nemcsak a papi szemináriumok és a szerzetesrendek képzése áll meg az aktív elmélkedés tanításánál, azt a benyomást keltve, hogy a szemlélődő imádság „nagyon ritka dolog, és javarészt zárt monastorokban életképes”,⁹ de a keresztény lélettől általában is eltávolodott a kontemplatív beállítottság, és ezért azok, akik ezt keresik, könnyen hátat fordítanak az egyháznak, s más vallási hagyományokban kutatnak támpontok után. Ezért Pennington tevékenységének jelentős része arra irányult, hogy egyrészt megismertesse a keresztény hagyomány kontemplatív elemeit, másrészt rávilágítson a keresztény szemlélődés és egyéb „módszerek” között meglévő különbségekre. Máig tanulságos például, ahogyan a transzcendentális meditáció és a középpontba vezető ima eltéréseit ecseteli: az előbbi szigorú szabályokat követ, míg „A Felhő szerzőjétől idegen ez a fajta merevség”; az előbbi értelemmel nem rendelkező hangsort használ, míg az utóbbi az imádkozó számára fontos imaszót választ; az előbbi nem támaszt erkölcsi igényeket, míg a szemlélődő imádságtól elválaszthatatlan az erkölcsös életvitel igénye; az előbbinek nincs kézzelfogható szándéka, míg az utóbbi az Istennel nyerhető egységre irányul.¹⁰

Nem lenne tragédia, ha Basil Pennington munkásságának hatása kimerülne élete során kifejtett tevékenységében, s az utókor elfelejtené. De ahogyan a következő szövegrészletből is kitűnik (*A Place Apart. Monastic Prayer and Practice for Everyone*. Liguori Publications, Liguori, 1998, 24–32.), kár lenne, ha megengednénk magunknak azt a fényűzést, hogy a kapcsolatkeresés és spiritualitás híján életképtelen egyházi élet táplálásához nem használjuk fel örökségét.

7 Basil Pennington: *Vatican II. We've Only Just Begun*. Crossroad, New York, 1994.

8 Basil Pennington (szerk.): *One Yet Two. Monastic Tradition East and West*. Cistercian Publications, Kalamazoo, 1976.

9 Basil Pennington: *Daily We Touch Him. Practical Religious Experiences*. Doubleday, Garden City, 1977, 37.

10 Uo. 69.

Basil Pennington
OCSO

Görföl Tibor fordítása

A CSEND TEREI

A Nap hamarosan alábukik a látóhatár szélén. Lassan visszahúzódik a nap során elvégzett tennivalók dagálya. A nyugalom hatalmas kázmssa gyanánt burkolja be az apátságot. A szerzetesek csendben összegyűlnek a kerengő felolvasásokhoz használt részén, a templom nyugati falánál. Egy fiatal szerzetes felolvas néhány oldalt a sivatagi atyák mondásaiból: „Az áldott emlékezetű Theophilosz, Alexandria püspöke elutazott Szké-tiszbe; a testvérek összegyűltek, és azt mondták Pambó abbának: »Mondj néhány szót a püspöknek, hogy épüljön a lelke ezen a helyen.« Az öreg így felelt: »Ha nem szolgál épülésére a csendem, lehetetlen, hogy épüljön a szavaimtól.«”

Tu autem. Az apát megadja a felolvasás befejezésére intő jelet: „Te pedig, Urunk, irgalmazz nekünk.” A szerzetesek válasza egészen mélyről hangzik fel: „Istennek legyen hála.” Ismét a végéhez közeledik egy nap – áldott nap volt, hiszen Isten irgalma ma is a szerzetesekkel volt. Csendben átmennek a templomba, s felsorakoznak a stallumokban. Megszólal a harang, s elkezdődik a kompletórium ősrégi szertartása. Idővel kialszanak a fények a templomban. Két magányos gyertya vet árnyékot a középkori Madonna, Citeaux Királynője köpenyének ráncaira, és simítja végig szelíd arcát. A szerzetesek hangja a magasba kúszik a lassú gregorián dallamára: „Üdvözlégy, Úrnőnk...”

A harang utolsó kondulásai elhalnak a környező dombok között. A szerzetesek egyenként meghajolnak, hogy ismét megmossa őket a keresztvíz: az apáti áldás bocsátja be őket az éjszakába. Itt az éj. A „nagy csend” vette birtokba az apátságot. Véget ért és elcsitult a teremtett világ tevékenysége. Ideje, hogy csendbe és nyugalomba húzódjon vissza a szerzetes, aki Isten kötött ritmusába ágyazta be életét.

Ha szerzetesekre gondolunk, sokszor a csend jut eszünkbe. Fogalmam sincs, hányszor tették már fel nekem a kérdést: „Még mindig tesznek némasági fogadalmat?” A trappisták valójában soha nem tettek fogadalmat arra, hogy csendben maradnak. Néhány szerzetes viszont igen. A legismertebb talán Rubljov, a nagy ikonfestő. Fogadalmához hűen tizennégy éven át csendben volt, s legnagyobb művei közül több is ekkor született. A csend felszabadította kreatív zsenijét.

Mi nem teszünk fogadalmat arra, hogy csendben maradunk, de a csenddel kapcsolatban vannak fontos szabályaink a monostorban. Szükség van rájuk ahhoz, hogy a szerzetesen közös életet tudjanak folytatni, de közben ne veszítsék el azt a közeget, amelyben valóban keresni tudják Istent.

A szerzetesi csendnek az a legmélyebb értelme, hogy a csendben meg-hallható legyen Isten, akár az éjszakai „nagy csend” idején, amely beburkolja az alvásidőt és a virrasztást, akár a nap folyamán őrzött csenddel átjárt terekben és helyeken. A csendnek az az értelme, hogy a szerzetes egy időre lekapcsolódjon másokról, és rá tudjon kapcsolódni Istenre. „Légy csendben, és tudd meg, hogy én vagyok Isten.”

Isten tagadhatatlanul az élet minden eseményében szól hozzánk, minden emberen keresztül, akivel találkozunk. Mindenben jelen van. De az

ember egyetlen eseményben és történetben sem hallja meg, még szerelme hangjában és ölelésében sem, ha előbb nem ismerte meg szavának hangzását a csendben. Finom hangon szólal meg, bár hangosabban mennydörög, mint teremtésének hangjai együttvéve. Lehet, hogy két ember éppen a napsütésben üldögél, mint most én is, s a cinegék, vörösbegyek, pintyek és verebek friss reggeli csiripelését hallgatja. Egyikük talán csak a sokrétű dallamokat hallja, a másik viszont, aki reggel eltöltött némi időt csendben, s belső fülét Isten szavára hangolta, kimondhatatlan szeretetről hírt adó üzenetet hall: figyeljétek az ég madarait, nem vetnek, és nem aratnak, nem is gyűjtenek csűrökbe, mennyei Atyátok mégis táplálja őket; sokkal többet értek ezeknél; végtelen, gondoskodó szeretet ölel át titeket.

A csendben, mindegy, hogy a körülöttünk elterülő teremtésre, a kinyilatkoztatás szavaira vagy szívünk legmélyebb rezdüléseire figyelünk-e, lassan egy másik hangot is hallani kezdünk, olyan hangot, amelyet sokszor elfojtanak az élet háborgásai. Semmi értelme azt mondani: „szólj, Uram, hallja a te szolgád”, ha nem vállaljuk a csend kockázatát, és nem fülelünk. Ha soha nem maradunk csendben, nem fogjuk megérezni a gyengéd szellőt, amely a nyakunknál játszik, s szeretettel illeti arcunkat – Isten szeretetét.

A csend tereiben a szerzetes meghallja Istent, átöleli Isten, örömeit leli Istenben. Nem csoda hát, hogy szereti a csendet. És közben valaki mást is hall: saját magát – valódi önmagát.

Már sokszor elmondtam, hogy akkor van részünk a boldogságban, ha tudjuk, mit akarunk, s azután azt is tudjuk, hogy a miénk vagy nemsokára a miénk lesz. A legtöbben azért boldogtalanok, mert nem tudják, mit akarnak. Egyebek mellett azért nem tudják, mert képtelenek dönteni. Isten mérhetetlenül sok lehetőséget tár elénk, amelyből választani tudunk. Vannak, akik nem hajlandók választani közülük, vagy megbénítja őket a tudat, hogy dönteniük kell, mert ha az egyik lehetőség mellett leteszik a voksukat, bizonyos szempontból az összes többiről le kell mondaniuk. Ám az is előfordul, hogy valaki dönt, mégis boldogtalan, mert amit választottak, nem felel meg legmélyebb igényeiknek és vágyaiknak. Ismernünk kell magunkat ahhoz, hogy tudjuk, mit akarunk. Végső soron szükség van arra, hogy Isten szerető tekintetében lássuk tükröződni magunkat, s halljuk, hogy kimondja a nevünket, mert csak így ismerhetjük meg magunkat igazán, csak így tudhatjuk meg, micsoda kimeríthetetlen forrásai rejlenek bennünk a szépségnek, az életnek, az igazságnak, a szeretetnek. Csak így láthatjuk meg lenyűgöző belső szépségünket, s csak így láthatjuk be, hogy méltók vagyunk Isten szeretetére, hiszen ő maga tett méltóvá erre. Csak így ismerhetjük fel, hogy „érted van teremtve a szívünk, Urunk, és nem lel nyugalomra, míg meg nem nyugszik benned”. A csendben megismerjük magunkat, s megtudjuk, mit akarunk igazán. És akkor kinyílik a boldogság kapuja.

Sajnos azonban nemcsak tetszetős és vonzó dolgok ötlenek a szemünkbe, amikor meglátjuk, milyenek vagyunk. Kétségkívül ez az egyik oka annak, hogy menekülünk a csendtől. Nem akarunk szembesülni a képmutatásunkkal, a hamisságainkkal. Meglátjuk, mennyire csalóka és törékeny az a hamis én, amelyet elképzelünk önmagunkról. Át kell élnünk ezt a fájdalmas tapasztalatot ahhoz, hogy eljuthassunk valódi éünkhöz. Gyöt-

relmes folyamaton kell keresztülmennünk, meg kell halnunk magunknak (hamis énknek), meghalni pedig senki nem akar. Más út azonban nem vezet az életre, a szabadságra, a békére, a valódi szeretetre. Kezdőpontja pedig a csend. Nem tudjuk szeretettel átadni magunkat, ha nem ismerjük és nem vesszük birtokba magunkat. Ezért annyira értékes a csend. Utat nyit mindahhoz, amit igazán akarunk. Ezért beszél Szent Benedek úgy a csendről, mintha önmagában értékes lenne: mert valóban magában hordja az értékét.

De mást is megemlít a csenddel kapcsolatban, s ehhez a Szentírást idézi: „Szavak árjával biztosan bűnhöz vezet” (Péld 10,19). A megfelelő kommunikáció nagyszerű és értékes dolog. Viszonylag ritka is. Ha úgy érezzük, kénytelenek vagyunk másokkal töltött időnk minden percét csevegéssel kitölteni, sőt ha egyedül vagyunk, akkor is mindent betöltünk a rádió, a televízió és saját alkotásaink hangjával, akkor számtalan haszontalan, sőt káros szó, gondolat, hang és terv fog felhalmozódni bennünk. Amit megpróbálunk saját erőnkől hozzáadni, finoman szólva nem lesz túl értékes. Milyen könnyen elkezdünk pletykálni, milyen könnyen szórakozásba menekülünk, milyen könnyen lesüllyedünk oda, hogy szidalmazunk másokat. Ha csendben vagyunk együtt valakivel, s közösen hallgatjuk Isten szeretetének sokféle üzenetét, azt az üzenetet, amely egymás számára vagyunk, megerősödik a kapcsolatunk, és sokkal több értelmet hordoz és gyümölcsöt terem kommunikációnk, mint a beszédünk. Néhány éve egy hétre vendégül láttunk a monostorban tizenegy methodista lelkész. Mielőtt elbúcsúztak, beszámoltak a tapasztalataikról. Egyikük szavai különösen megérintettek. Azt mondta, megragadó volt számára, hogy mi csoda tisztelettel és bizalommal vagyunk egymás iránt, amikor csendben vagyunk együtt. A többiek ugyanígy vélekedtek.

A monostorban vannak szabályaink a csenddel kapcsolatban. Vannak csendes időszakaink: az éjszakai „nagy csend”, az imádságnak, a tanulásnak, az olvasásnak és a pihenésnek szentelt időszakok. Nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy szabadon tudjunk élni együtt. Mindannyiunknak el kell fogadnunk, hogy vannak csendes időszakok, és meg kell tartanunk a közös csendet. Aki azt akarja, hogy a csend értéke érvényesülni tudjon az életében, annak meg kell találnia vagy ki kell alakítania a csend tereit, s a környezetében élőkkel közösen vállalnia kell, hogy időnként csendben marad. Lehet, hogy esténként egy-két órát a csendnek szentel, de lehet, hogy vasárnap délután jelöl ki olyan csendes időszakot, amikor mindenki szabadon olvashat és imádkozhat, gondolkodhat és írhat. Azok számára sem kivitelezhetetlen a dolog, akik gyerekeket nevelnek. Meg lehet kérni őket, hogy foglalják el magukat valamilyen nyugodt játékkal, de akár színezhettek és rajzolhatnak is. A kamaszok, akik élete be van zárva a zenének nevezett ricsaj szüntelen harsogásába, eleinte talán nem veszik jó néven, ha a napirendjükbe olyan időszakok kerülnek, amikor felfedezhetik a csendet, megismerhetik valódi önmagukat, de idővel ráérezhetnek az ízére, ahogyan az ember megtanulja értékelni a száraz bort, és ízlésük egy életen át elkísérheti őket. Természetesen tiszteletben kell tartani minden gyerek egyedi jellemvonásait. Ha nem tudnak csendben maradni, arra azért minden további nélkül meg lehet kérni őket, hogy legyenek tekintettel mások igényeire. E szempontból, akárcsak más téren, nagyon fontos a

szülők példaadása. Könnyen előfordulhat, hogy valakiben nem tudatosul, mennyire fontos az ember számára a hanghatások és a csend megfelelő egyensúlya, ami később aztán tudatán kívül sok stresszel és feszültséggel terheli meg az életét.

Ahogy említettem, ha a család megtart valamiféle csendet, miközben reggelente mindenki összegyűlik az asztalnál, hogy elköltse a reggelijét, a naponta végzett torna, zuhanyozás, borotválkozás és öltözködés részévé válhat az éjszakai virrasztásnak, s olyan csendes szakaszokat nyithat meg, amikor szent szövegeket lehet olvasni, vagy imádkozni lehet. Ha reggel, amikor felkelünk, elolvasunk egy rövid szentírási szakaszt, társunk lehet reggeli tennivalóink során, s az egész nap folyamán támpontot nyújthat. Ha felébredve rászánunk néhány percet arra, hogy a napfelkeltét vagy kihunyó csillagokat nézzük, egész napra szóló béke tölthet el minket. Ha a reggeli torna és zuhanyozás után tizenöt-húsz percig csendes imádságot végzünk, mély kapcsolatba kerülhetünk Istennel és önmagunkkal, s biztos alapot vethetünk a nap folyamán ránk váró teendőknél, míg össze nem gyűjtjük valamennyit esti meditációnk középpontjába.

A csend másik oldala a kommunikáció. A kettő nem válik külön élesen egymástól. Csenddel is lehet kommunikálni. Sokszor csendben tudunk a leghatékonyabban érintkezni másokkal. Sőt, mint már mondtam, a csend elsődleges célja a kommunikáció, az, hogy tisztán meghalljuk Istent, meghalljuk saját magunkat, s mélyebben figyelni tudjuk másokra és az egész teremtségre. Annak is megvan azonban az ideje, hogy szavakkal kommunikáljunk – ami az ember egyik becses kiváltsága. A valódi kommunikáció talán ugyanolyan ritka, ha nem ritkább, mint a valódi csend. Megtehetjük, sőt tanácsos, hogy rögzített szabályok segítségével mozdítsuk elő. A szerzetesi életben káptalanokat szoktunk tartani, vannak lelki anyáink és lelki atyáink, és a hagyománynak is van tanítása a lelki barátságáról. A házaspároknak a pároknak feladatuk, hogy ápolják a kapcsolatukat. A házastársaknak minden nap tíz percet kell szánniuk arra, hogy levelet írnak egymásnak, s tíz percig mondaniuk kell valamit a kapcsolatukról egymásnak. A családoknak jó előre meg kell tervezniük, mikor tudnak együtt lenni, s el kell kökölniük, hogy érdemben beszélnek a családi életükről. Ha két barátunk sokféle dolga van, időt kell szakítaniuk arra, hogy közösen csendben legyenek, s őszintén beszélgessenek. Mindannyiunknak időt kell szánnunk arra, hogy gondolatban a barátainkkal, a családtagjainkkal, a közösségünk tagjaival időzzünk, mert csak így tud megszólítani minket a lényük, s csak így tudjuk megvizsgálni, valóban szeretettel viszonyulunk-e hozzájuk, s tényleg fontosak-e nekünk. Én akkor szoktam elvégezni ezt a feladatot, amikor minden hónapban tartok egy csendes napot.

A valódi kommunikáció valójában nem töri meg a csendet. A kvékerek csendjét oly jól ismerő Thomas Kelly nagyon megragadóan beszélt erről: „A szavak nem megtörik, hanem folytatják a csendet. Az isteni élet ugyanis, amely korábban a csend közegében juttatta érvényre magát, ugyanaz az élet, amely most a szavak által juttatja érvényre magát.” Más szóval: akár csendben vagyunk, akár beszélünk, mindig Isten igéjét akarjuk hallani és megfogalmazni. Ezért honol csend a monostorban, olyan csend, mely csupa szeretet, öröm és béke, melyet a Szentlélek jelenléte tölt be. „Csendben találjátok meg lelketeket” – és hozzá minden mást is.

**Laczkó
Zsuzsanna SJC**

*A Jézus Szíve
Társasága tagja.
Legutóbbi írását
2022. 6. számunkban
közöltük.*

**Jálics Ferenc
életének
meghatározó
eseményei**

A BENNÜNK ÉLŐ KRISZTUSHOZ VEZETŐ ÚT JÁLICS FERENC SJ CSENDMEDITÁCIÓS LELKIGYAKORLATA

A magyarországi lelkigyakorlatos kultúrának az 1990-es évektől kezdődően jelentős elemei a Jálics Ferenc (1927–2021) jezsuita szerzetes nevéhez fűződő csendmeditációs, más néven szemlélődő lelkigyakorlatok. Az alábbiakban e lelkigyakorlat célját, módszerét, dinamikáját és tematikáját fogom ismertetni, ennek megértéshez azonban segítségünkre lehet, ha előzetesen megismerjük Jálics Ferenc élettörténetének főbb eseményeit és az imádságra vonatkozó tanítását.

Jálics Ferenc 1927-ben született Budapesten. Édesanyja, Fricke Izabella, aki győrsövényházi nemesi családból származott, középiskolai tanulmányait Budapesten, a Szent Ignác-i lelkiségű Sacré Coeur-nővérek Sophianumában végezte. A Mária Kongregációban jelmondatának a Miatyánk „legyen meg a te akaratod” mondatát választotta, és már tizenévesen Istennek ajánlotta az életét. Maga is Sacré Coeur-nővérek készült, az egyetemen magyar–latin szakon tanult, majd nyelvészetből doktorált. Ekkor ismerkedett meg Jálics Kálmán hivatásos katonatiszttel – a kölcsönös vonzalom komoly benső vívódásokat okozott neki. Végül egy imádságában úgy érezte, saját terveitől szabadnak kell lennie: Isten útjai nem az ő útjai, Istennek nem az az akarata, hogy ő legyen szerzetesnő, hanem az, hogy majd a fia legyen pap. Összeházasodtak Kálmánnal, akinek lelkiségére jellemző, hogy esküvőjük napján azt kérte tőle, ha közös életük során nehézségeik, nézeteltéréseik lesznek, sose térjenek nyugovóra anélkül, hogy ezeket ne rendezték volna. Izabella mindezt azzal egészítette ki, hogy a kiengesztelődést mindig az kezdje, aki ártatlannak érzi magát, mert a vádaskodás nélküli szeretetgesztus csodákra képes. A fiatal pár a Jálics család gyáli birtokán telepedett le. Tíz gyermekük közül másodikként, első fiúként született Ferenc.

Bár édesanyja sosem beszélt arról az álmáról, hogy pap fia legyen, a kis Feri ráérezett erre a vágyra. Már ötévesen azt mondta a család egyik pap barátjának a jövőjét firtató kérdésére válaszolva, hogy ő is pap szeretne lenni. Anyagi nehézségek miatt azonban kilencéves korában katonaiskolába adták, ettől kezdve már csak a nyári vakációkat töltötte a családi birtokon, ahol sok örömet lelte a kertben való egyszerű nézelődésben. A II. világháborúban hadapródiskolásként egy pincében élte át Nürnberg bombázását, ezen az éjszakán egész életére kiható istenélményben volt része.

A háború alatt a család Nyugatra menekült; visszatérve a gyáli kastélyt lerombolva és kirabolva találták. Izabellából mindez azt váltotta ki, hogy lefekvéskor a család apraja-nagyjával letérdelve mindenekelőtt azokért imádkoztak, akik ezt a pusztítást végbevitték. Hitt benne, hogy így nem alakul ki irántuk harag és gyűlölet a szívükben.

Ferenc a háborúból hazatérve leérettségizett, majd a Manrézában, a jezsuiták lelkigyakorlatos házában elvégzett lelkigyakorlat során döntés hozott: 1947 augusztusában belépett a jezsuita rendbe. Az egyre romló politikai helyzet miatt előljárói kérésére 1949-ben novíciustársaival együtt

külföldre szökött. Ugyanebben az évben, már távollétében veszítette el katonatiszti és földbirtokosi volta miatt az ÁVH börtönét megjárta édesapját.

Előbb Németországban tanult, majd a filozófiát Belgiumban végezte el, ahol ezután két évig kollégiumi diákok nevelését bízták rá. 1956-ban rendje Chilébe, majd Argentínába küldte teológiát tanulni, 1959-ben San Salvadorban szentelték pappá. Első miséjét a magyar kolónia templomában, második miséjét egy Buenos Aires közelében fekvő nyomornegyedben mutatta be. A papszentelésén találkozott először tíz éve nem látott édesanyjával, aki közben családjával együtt kivándorolt az Egyesült Államokba.

Jezsuita képzésének végén, az úgynevezett harmadik probációban alaposan áttanulmányozta Szent Ignác lelkigyakorlatos könyvét, cikkeket is írt róla. Bár szíve szerint a chilei szegények között dolgozott volna, 1962-ben előljárói kérésére dogmatikát és fundamentális teológiát kezdett tanítani Buenos Airesben, majd spirituálissá is kinevezték. Tizennégy évig teljes szívvel a tanításnak és a lelkivezetésnek szentelte az életét; nem tudósokat akart képezni, hanem gyakorlati módon, a tapasztalatokra építve mutatta be diákjainak az egyház tanítását. A hallgatókkal való mély, személyes kapcsolata miatt irigyei is támadtak.

A II. Vatikáni zsinatot követő forrongásban különböző kutatások révén és számos külföldi látogatás során kereste a válságból kivezető utat, mindenekelőtt a kor emberének megfelelő imamódot. Ennek során számos ismeretre tett szert a freudi pszichoanalízis, a rogersi kliensközpontú pszichológia, a csoportdinamika, a dél-amerikai népek mozgalmi, a felszabadítási teológia, de még a dél-amerikai okkult jelenségek terén is.

Néhány jezsuita és egy világi pap barátjával, valamint egy pszichológussal éveken át hetente egy este találkoztak, együtt kutatták azt az imaformát, amely a modern embert segíteni tudja az Istennel való kapcsolatában. Elmélyültek a bencések és trappisták lelkiségében is. Ezekben az években jelentek meg spanyolul első könyvei, a *Fejlődik a hitünk*, a *Testvéreink hite és a Tanuljunk imádkozni*, amelyek azután magyarul is számos kiadást értek meg. A hosszas és szerteágazó keresés végül egy nagyon egyszerű és ősi imához, a Jézus-imához vezetett. Barátaival elkezdtek gyakorolni, ebben fedezték fel a régóta keresett utat.

A 1974-ben két rendtársával egy nyomornegyedbe költözött. Bár továbbra is az egyetemen tanítottak, a szegények között erőszakmentes jelenlétükkel tanuskodtak szeretetükről, az őket meglátogató egyetemisták pedig foglalkoztak is az ottaniakkal.

1976-ban szélsőjobboldali fegyveresek egyik rendtársával együtt mint „kommunista gerillát” elhurcolták, magyar származása miatt orosz kémnek vélték. Öt hónapig bekötött szemmel, összekötözött végtagokkal egy magánházban tartották fogva, halálhírét keltették. Ez idő alatt egyetlen kapaszkodója a Jézus-ima volt. Mivel Argentínában csodával határos kiszabadulása után is veszélyben volt az élete, először Észak-Amerikában a családjánál töltött egy időszakot, majd előljárói 1978-ban Németországba küldték.

Hét évig lakott a nürnbergi jezsuita noviciátusban. Eleinte – elsősorban meghívásoknak eleget téve – már a teológiai éve alatt megtanult módon Szent Ignác-i lelkigyakorlatokat adott, majd lelkigyakorlatai egyre inkább a szemlélődő imamód tanításává váltak. Ezekre folyamatosan növekvő igény támadt, így jónak látta, hogy ő maga szervezzen ilyenfajta lelki-

gyakorlatokat. 1984-től Griesben bérelt az egyházmegyétől egy épületet, amelyet napi négy óra szemlélődő imát végző önkéntesek segítségével lelki gyakorlatos házként működtetett. Lelki gyakorlatozóinak száma folyamatosan gyarapodott. A lelki gyakorlat-adás mellett több évi munkával foglalta írásba mindazt a tudást és tapasztalatot, amit a szemlélődő lelki gyakorlatok vezetése során szerzett és továbbadni szándékozott. Összegzése 1994-ben németül jelent meg *Kontemplative Exerzitien – Eine Einführung in die kontemplative Lebenshaltung und in das Jesusgebiet* [Szemlélődő lelki gyakorlat – Bevezetés a szemlélődő életmódba és a Jézus-imába] címmel; ezt tartotta legfontosabb könyvének.

A kilencvenes évektől kezdve rendszeresen járt Magyarországra is lelki gyakorlatokat tartani, amelyek „csendmeditáció” néven kerültek be a köztudatba. 2017-ben, már meggyengült fizikai és szellemi állapotban tért vissza végleg Magyarországra, és Budapesten halt meg 2021-ben.

**A csendmeditációs
lelki gyakorlatok
előzménye –
Jálics Ferenc
tapasztalata
és tanítása
az imádság
szakaszairól**

Az imaéletet Jálics Ferenc folyamatában szemlélte, az Istennel egyre inkább egyesült élet felé vezető útként tekintett rá. Az imádkozás végcéljának az Istenben való életet tartotta. Az imaélet egyes szakaszait saját életére reflektálva, az egyes formákat mások életében is megtapasztalva írta le.

Élete első éveit hittel áthatott légkörű családban töltötte, édesanyja tanította meg az első szóbeli imádságokra, ő készítette fel az elsőáldozásra. Első imádságai tehát másoktól tanult kötött imák voltak. Tizenéves katonaiskolásként már tudatosan végiggondolta, hogy a mindennapok jelentéktelennek tűnő eseményeinek és kisebb-nagyobb döntéseinek csak akkor van értelmük, ha életének alapja és végső célja Isten. Bár szülei példája meghatározó volt számára, személyesen döntött Jézus Krisztus mellett, és hitéért kész volt kényelmetlenségeket is vállalni. Tizenhét évesen élt át egy erős érzelmekkel járó, meghatározó istenélményt, amikor Nürnberg bombázása alatt tehetetlenül szembesült saját halála lehetőségével. A benne tomboló harag és félelem helyét váratlanul hatalmas békesség vette át. Hirtelen bizonyosság töltötte el, hogy Isten ebben a helyzetben is vele van, és ennek fényében már jelentéktelennek tűnt számára, hogy életben marad-e vagy sem. Elfogadta a realitást úgy, ahogy van, s ez derűvel és életerővel töltötte el. Jezsuita élete első évtizedeiben – teológiai, lelki és pszichológiai ismeretekkel gazdagodva, személyes imádságok és mások lelkivezetése tapasztalatainak birtokában – hosszas keresés után talált rá a Jézus-imára. Ez vezette el az Istenben való csendes elidőzésre, ami fogsága idején megtartotta, s élete további részében is végigkísérte. Ennek tanítására építette később lelki gyakorlatait.

Az imaélet szakaszait a következőképpen látta:

1. Szóbeli kötött imádságok mondása. Életünk első szakaszában vagy akár később is, Istenhez fordulásunk kezdetén, amikor hiszünk, de személyes istenkapcsolatunk még nem alakult ki, általában kötött imákat mondunk. A keresztény hagyományban közismert vagy mások által írt szövegek imádkozásával az a célunk, hogy – bár minden szóra nem tudunk figyelni – a figyelmünket Istenre irányítsuk. Annyiban építi a kapcsolatunkat, amennyiben szívdűnk az Úr felé fordítja.

2. Elmélkedő ima. Ahogyan érlelődik a hitünk, igyekszünk bővíteni ismereteinket, és kezünkbe vesszük a Szentírást is. Imaéletünk fontos lépése,

amikor Istennek tesszük fel életünk nagy kérdéseit, és ráérzünk a Szentírással való imádság ízére. Ilyekor már nem annyira az értelmünkkel tanulmányozzuk az evangéliumokat, hanem inkább engedjük, hogy megérintse szívünket, és ezáltal alakítsa az életünket. Ebből természetesen következik, hogy saját szavainkkal is megszólítjuk Istent, kapcsolatunk egyre személyesebbé válik.

3. Spontán szóbeli ima. A spontán ima fontos jellemzője az őszinteség. Amikor az evangéliumok tükrében rátekintünk saját életünkre, felfedezzük, hogy hol követjük Jézust, és hol állunk még ellen hívásának, miben szeretnénk jobban hasonlítani rá. Időnként érzelmeinket erősen megmozgató helyzetekbe kerülünk. Ilyenkor nem mások által megfogalmazott szavakkal fordulunk Istenhez, hanem őszintén kifejezzük neki, ami bennünk van (érzéseket és gondolatokat egyaránt), és odafigyelünk arra is, ami tőle érkezik hozzánk: párbeszédbe lépünk.

4. Elcsendesülő, szemlélődő ima. Ahogyan a mély emberi kapcsolatokban, úgy az imádságban is a szavak egy idő után elfogynak vagy elégtelenné válnak, a csend tűnik a legmegfelelőbb kommunikációnak. Ilyenkor szavaktól, gondolatoktól, érzésektől mentesen, egyszerűen csak szeretettel elidőzünk Istennel, őt tartjuk figyelmünk középpontjában. Ebben az összeszedett állapotban Isten munkálkodik bennünk, aminek hatásai azután érezhetővé válnak majd mindennapi aktív életünkben. A csendmeditációs lelkigyakorlatok az imádságnak ehhez a formájához nyújtanak bevezetést.

Jálics Ferenc meggyőződéssel vallotta, hogy a kitartó, őszintén Istent kereső imádság oda vezet, hogy végül mi is sajátunknak érezzük Szent Pál szavait: „Élek, de már nem én, hanem Krisztus él én bennem” (Gal 2,20). A csendmeditációs lelkigyakorlatban arra az útra szeretné megtanítani a lelkigyakorlatozóit, amely a létezésnek ebbe a rétegébe vezet, ahol Krisztus él bennünk.

Emberképe szerint mindegyikünk léte legmélyén létezik egy „jó mag”, ahol teljesekek, épek vagyunk, megtapasztalhatjuk Isten személyes szeretetét és gondoskodását. Ennek bibliai képe a paradicsomi állapot. Ezt a jó magot azonban körülveszi egy sötét réteg, az általunk és ellenünk elkövetett bűnök rétege, és ez tele van szenvedéssel. Ezt tárja elénk a bűnbeesésről és következményeiről szóló bibliai történet. Ahhoz, hogy a mindennapi életben működni tudjunk, ezt a sötét réteget kemény kéreggel, védekező mechanizmusokkal vesszük körül. Ez ugyan megvéd a folyamatos szenvedéstől, de a „jó magtól”, a bennünk élő Istentől is elválaszt bennünket. A hétköznapi életben nagyrészt e kéreg felszínén élünk, így nem kapcsolódunk valódi énlünkhez, nem engedjük, hogy a bennünk élő Isten áthassa életünk minden rétegét, mindennapi gondolatainkat, cselekedeteinket, szavainkat, hozzáállásunkat. A csendmeditációs lelkigyakorlatnak az a célja, hogy létünk mélye felé irányítsa a figyelmünket, készségessé tegyen az isteni jelenléttel való találkozásra és mindarra, ami ebből a találkozásból születik.

Maga a találkozás Isten ajándéka, mi magunk aktívan csak annyit tehetünk érte, hogy nyitottá válunk rá. Erre szolgálnak a különböző, egymásra épülő gyakorlatok, azt kívánják előmozdítani, hogy a gondolatok és cselekedetek világából átlépjünk az észlelés világába, egyre összeszedettebbé válva haladjunk a külső észleléstől a belső észlelés felé. Ennek feltétele, hogy törekszünk a jelenben maradni, a múltban és a jövőben kalandozó

**A csendmeditációs
lelkigyakorlat célja
és módszere**

gondolatainkból, érzelmeink és testi érzeteink világából következetesen visszatérünk a jelen pillanatba, az észlelésbe. Ehhez segítségünkre van egy szó, amelyet a légzésünk ritmusában ismétlünk. A lelkigyakorlat vége felé ez a szó Jézus neve, az ő ismétlődő megszólítása tartja figyelmünket az ő jelenlétére irányulva.

A módszer rendkívül egyszerű, mégsem könnyű. Annyira hozzászoktunk a folyamatos külső és belső zajhoz, gondolkodáshoz, beszédhez és cselekvéshez, hogy hosszas gyakorlásra van szükség ahhoz, hogy akár csak pillanatokra is teljesen elcsendesedjünk, megízleljük a jelenlétét Annak, Aki folyamatosan jelen van számunkra.

A lelkigyakorlatos napok dinamikája

Egy klasszikus csendmeditációs lelkigyakorlat tíz napig tart. Vannak ugyan ennél rövidebb szemlélődő lelkigyakorlatok, maga Jálics Ferenc is tartott ilyeneket, de a lelkigyakorlat teljes dinamikájának kibontakozásához nyugodtabb lefolyást biztosít a másfél hetes időtartam.

E napok folyamán a figyelem egyre összeszedettebbé, az észlelés egyre finomabbá válik: a külső dolgok, a természet különböző elemeinek észlelésétől indul, majd a saját testünkre irányított figyelemmel, a légzés kapcsán a levegő útjának követésével folytatódik, és a tenyerek észlelésénél végződik. Az ötödik napon a test érzékeléséhez csatlakozik a légzés ritmusára, benső hangon ismételt szó; eleinte gyakorlásként a „jó” szót használjuk, majd Mária neve következik, míg végül eljutunk Jézus megszólításáig.

A lelkigyakorlat tehát lecsendesedéssel, az aktivitásból az észlelésbe való megérkezéssel kezdődik. Ennek kapcsán érkezik meg a jelenbe, és tudatosítjuk Isten állandó, mindent magába foglaló jelenlétét. A csendben, a feltámadt Krisztus jelenlétében figyelmünkkel befelé, a „jó magra” irányulunk. Mivel a lelkigyakorlatban nincs lehetőségünk a szokásos védekező mechanizmusainkhoz fordulni, nem tudunk sem zajba, sem munkába, sem egyéb aktivitásba, sem élvezeti szerek használatába menekülni, megrepedezik az a „kéreg”, ami elválaszt minket sötétségeinktől és legbensőbb tiszta énünktől egyaránt. Így a „sötét rétegben” találjuk magunkat, ahol felkavarodnak az Istentől elválasztó gondolataink és érzéseink. A lelkigyakorlat gyógyító, rendező ereje abban áll, hogy nem időzünk el sötétségeinknél, nem kezdjük elemezni őket, hanem egyszerűen tudatosítjuk a létüket, és anélkül, hogy tagadnánk vagy elnyomnánk őket, megengedjük a létezésüket. A legjobb helyen, Isten jelenlétében jelentek meg, így mi már nem foglalkozunk velük, Istenre bízunk megváltásukat, és figyelmünkkel az észlelés segítségével visszatérünk a jelenbe, Jézus újbóli és újbóli megszólításához. Ez újra elcsendesít minket, nyugalmat és békességet tapasztalunk, amiben azután ismét szembesülhetünk egy újabb sötétséggel, amit megint csak Isten megváltó szeretetére bízunk, és ismét lecsendesedünk.

A fenti dinamika is egyszerűnek tűnik, azonban nem könnyű megmaradni benne – épp a miatt a szenvedés miatt, amellyel sötét rétegünkben találkozunk.

A lelkigyakorlat tematikája

Jálics Ferenc a lelkigyakorlat mindegyik napjára választott egy témát, amelyről a szentmise prédikációja szól. Így a tíz nap alatt az észlelési gyakorlatok végzése mellett nagy hangsúlyt kapnak a keresztény lelkiség alapvető kérdései is.

Az első nap témája a pusztaság mint az Istennel való találkozás helye. A lelkigyakorlat egészére tekinthetünk úgy, mint egy határozott idejű és

irányított pusztai tapasztalatra: a legalapvetőbb életfeltételek adottak, de ezeken felül csak Isten van jelen, és nincs menekülési lehetőségünk az ő jelenléte elől. Ha a jelenben maradunk, oda újra és újra visszatérünk (és ebben az első napon a természetben való séta és észlelés segít), akkor annak jelenlétében maradunk, aki így mutatkozik be: „Én vagyok az, »Aki vagyok«” (Kiv 3:14). Ebben a jelenlétben nemcsak Istennel, hanem önmagunkkal is találkozunk; az istenismeret és az önismeret mélyülése a lelkigyakorlatban egymástól elválaszthatatlan folyamat.

A második napon az isten- és emberszeretet összefüggéséről van szó. Mivel egyetlen szívünk van, azzal szeretjük Istent, az embereket és önmagunkat is, így az emberekkel való kapcsolatunk nyilvánvalóan tükrözi, milyen kapcsolatban vagyunk Istennel. Hitünkről elsősorban nem a szavainkkal teszünk tanúságot, hanem az életünkkel. Amennyiben a mindennapi életben a hajszoltságunk, teljesítménykényszerünk megakadályoz abban, hogy nyitott szívvel meg tudjunk hallgatni másokat, jelen tudjunk lenni a számukra, feltehetőleg ez a minta érvényesül istenkapcsolatunkban is. Ezen a napon a jelenben való összeszedettségünket a légzés során ki- és belélegzett levegő útjának a követése segíti.

A harmadik napon azt tudatosítjuk, ki körül forog az életünk: önmagunk vagy Isten körül. A lelkiségi irodalomban hagyományosan a becsvágy, a bírvágy és a hatalomvágy kifejezésekkel szoktuk összefoglalni azt a hozzáállást, amely a biztonságát önmagába vető embert írja le. Ha hiteles keresztényként akarunk élni, a hiúság, mások elismerésének hajszolása helyett tisztelettel fordulunk mindenki felé, elámulunk Isten nagyságán és a csak neki járó imádattal fordulunk felé; nem gazdagságot halmozunk fel, hanem inkább ajándékozunk, Isten felé pedig kialakítjuk az önátadás lelkületét; nem hatalomra törekszünk, hanem szolgálatkészen fordulunk az emberekhez, és Isten rendelkezésére bocsátjuk magunkat. Ezen a napon testérzékelési gyakorlatként a tenyerünk középpontjánál időzünk el a figyelmünkkel.

A negyedik nap témája a kiüresedés. Ahhoz, hogy életünk súlypontja Istenbe kerüljön, szükséges elengednünk minden mulandót. Bár az emberi élet folyamata a születéstől a halálig akarattunktól függetlenül is egyre több elengedést kíván tőlünk, az Istenben való meggyökereződéshez szükségünk van az önkéntes kiüresedésre – a szabadságra mindattól, ami végső soron lényegtelen. Amikor csendmeditációt végzünk, azt gyakoroljuk, hogy figyelmünkkel az Egyedül Lényegesnél, az Egyedül Maradónál időzünk.

Az ötödik napon kerül sorra a bűn témája. Szó esik a személyes bűnökről, de az eredeti bűnről, a negatív hajlamokról és visszatérő sötét érzésekről, az ellenünk elkövetett bűnökről is, azaz mindarról, ami elválaszt minket Istentől és az emberektől. Isten felé irányulva, a szeretet vonzásában egyre jobban el tudjuk fogadni, hogy életünk sötét oldala is hozzánk tartozik. Belátjuk tehetetlenségünket, és annak tudatában, hogy egyedül Isten képes megszabadítani a bűntől és annak minden következményétől, a meditáció során felmerülő sötétségeinket az ő megváltó szeretetére bízunk. A jelenlétben maradásunkat és a jelenhez való visszatérésünket a tenyerünk észlelése mellett a légzésünk ritmusára kimondott „jó” szó segíti, amelyet egy finom benső hangon ismételtünk anélkül, hogy a tartalmát elemeznénk.

A hatodik nap központi témája a szenvedés. Amikor a meditáció során szembesülünk a bennünk lévő sötét réteggel, legszívesebben elmenekülnénk, hiszen szenvedéssel jár benne maradnunk. Jálics Ferenc meglátása szerint akkor történik megváltás a meditációban, akkor szabadulunk meg a bűn következményeitől, amikor készek vagyunk szeretettel Isten felé fordulva elszenvadni mindazt, ami a bűnök sötétségén való áthaladással jár. Ez annak a keresztnek a része, amelyet Jézus követésével magunkra vettünk. A szeretettel, Istennel együtt elszenvedett bűn sebe nem tűnik el nyomtalanul, de behegesedik, azaz a mindennapi életre kifejtett negatív hatása enyhül, majd megszűnik. Az Isten felé fordulásban, a szenvedésre való készségességben való megmaradásban a segítségünk ezen a napon Mária neve, amit a „jó” szónál begyakorolt gyengéd, benső hangon ismételtünk légzésünk ritmusára.

A hetedik naptól a figyelmünk középpontjában Jézus áll. Ennek a napnak a témája a vele való kapcsolat folyamatosságának fenntartása. Óiránta való vágyódásunk akkor tud egyre inkább beteljesedni, ha tekintetünket rajta tartjuk, „szemkontaktusban” maradunk vele, ahogyan a vízen járó Péter is tette (vö. Mt 14,24-33). Az állandó kapcsolat egyre mélyebb egységre vezet, a szőlőtő és szőlővesszők egységére (vö. Jn 15,1-11). Ez az egység szabdaddá tesz minden önmagunkra támaszkodó erőlködéstől, hiszen ő az, aki eloszlatja bűneink sötétségét, és ő az, aki gyümölcsöt terem bennünk. Ettől a naptól kezdve az imaidőkből légzésünk ritmusára Jézus nevét ismételjük, az ő gyengéd, benső megszólításához térünk vissza, amikor figyelmünk elkalandozik. Innentől kezdve egyetlen törekvésünk, hogy Jézus Krisztus nevének szólításával az ő megváltó jelenlétében maradjunk, és engedjük, hogy ő munkálkodjék bennünk.

Jálics Ferenc úgy tartotta, hogy az Isten felé vezető úton, az ő szeretetével való találkozásban és annak önmagunkon való átengedésében a legnagyobb akadály a megbocsátás hiánya, így ennek a kérdésnek is szentelt egy napot. A megbocsátásra is igaz, hogy egyetlen szívvel tesszük – amennyiben az emberekre haragszunk, annyiban Istenre is haragszunk; amennyiben megbocsátunk másoknak, annyiban bocsátunk meg Istennek is. Ahhoz, hogy ne csak elméletileg, hanem teljes szívvel bocsássunk meg, arra van szükség, hogy a megbocsátás szándékának felindítása után tudatosítsuk és engedjük meg a kiengesztelenséghez kapcsolódó érzelmeinket. Ennek az akarati lépésnek a megtétele után megszemléljük őket, de nem bocsátkozunk beléjük, hanem azonnal Jézus Krisztus jelenléte felé fordulunk. Ebből a jelenlétből érkezik meg számunkra a kiengesztelődés ajándéka – önmagunkkal, szüleinkkel, hozzánk közelállókval és távoliakkal, tekintélyszemélyekkel, egyháziakkal, az egyházzal, magával Istennel...

Az utolsó előtti napon a Jézussal való kapcsolat alakulása a téma. Ahogyan az apostolok kapcsolata az első találkozástól a meghíváson, követésen, ennek során a mélyebb megismerésen, a keresztút és halál sokkján, a feltámadottal való találkozáson át vezetett a pünkösdig, amikortól már Krisztus Lelke élt bennük, ugyanúgy a mi Jézussal való kapcsolatunk is folyamatosan alakul. Ha kitartunk abban, hogy rá irányulunk, ez időnként erőt és vigaszt jelent számunkra, máskor szárazabb időszakokon megyünk keresztül, de mindenképp folyamatos utat jelent befelé, a Jézussal való egység, és általa az Atya felé. Ez az útja a páli kijelentés valóságga

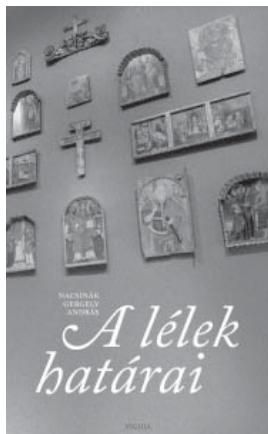
válásának: „Élek, de már nem én, hanem Krisztus él énbenem” (Gal 2,20). Ennek megvalósulása jelenti a szemlélődő életmódot a hétköznapiakban.

A tizedik nap már átmenetet képez a hétköznapiakba való visszatérésbe. A lelkigyakorlat ugyan véget ér, de mindaz, amit a lelkigyakorlatban imamódként tanultunk, a mindennapokban életmódként folytatódhat. Ehhez előfeltétel egyfajta rendezettség: a megfelelő mennyiségű alvás és mozgás, a rendszeres imádkozás, az elsődleges kapcsolatok ápolása és az értelmes munkálkodás. Ezen túl pedig minden körülmények között hasznunkra lehet, amit a lelkigyakorlatban elmélyítettünk: a teljes szívvel való jelenlét a jelen pillanatban, az odaadottság, mások tisztelete és szolgálata, az elengedni tudás, a szeretetteljes szenvedés, a megbocsátás, az Istenre irányultság fenntartására törekvés.

Záró gondolatként álljanak itt Jálics Ferenc szavai. „Isten egyszerű; és az Atyához vezető út, melyet Jézus Krisztus mutatott, felettébb egyszerű út. Nem mindig könnyű, de mégis roppant egyszerű út. A szerény, alázatos és szünet nélküli Istenhez fordulásból áll.”

Felhasznált és a további tájékozódást lehetővé tevő források (az írott forrásokon kívül egyik Mustó Péterrel folytatott beszélgetésemre is támaszkodtam): Jálics Izabella: *Csodálatos fonál*. Korda Kiadó, Kecskemét, 2006; Szabó Ferenc (szerk.): *Magyar jezsuiták vallomásai I*. JTMR, Budapest, 1997; Szilágyi Gyöngyi: *Beszélgetés Jálics Ferencsel a szemlélődő lelkigyakorlatról*. *Vigilia* 72 (2007/3), 226–232.; Jálics Ferenc: *Tanuljunk imádkozni*. Korda Kiadó, Kecskemét, 1992; Jálics Ferenc: *Lelkivezetés az evangéliumban*. JTMR-L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2013; Jálics Ferenc: *Szemlélődő lelkigyakorlat – Bevezetés a szemlélődő életmódba és a Jézus-imába*. JTMR-Korda Kiadó, Budapest–Kecskemét, 2014; Jálics Ferenc: *A Szent Ignác-i lelkigyakorlatok kontemplatív szakaszai*. *Távlatok* 13 (2003/60), 284–301.

A VIGILIA KIADÓ AJÁNLATA

NAC SINÁK GERGELY ANDRÁS:
A lélek határai

A kötet a közismert ortodox teológus legújabb írásait gyűjti össze. Az esszék és tanulmányok tartalmi íve a keleti kereszténység alapvető teológiai kérdéseitől (a lélek fogalma, a Szentlélek teológiája) a keresztény élet alapkövein át (szerzetesség, termékenység) kiemelkedő gondolkodók bemutatásáig és aktuális kérdésekig (a háború ortodox megítélése) terjed. Nacsinák Gergely András ezúttal is a hagyomány ismeretében és közérthetően fejti ki számos megrögzött elképzelésünk újragondolására készítő meggyőződéseit.

Ára: 3.800 Ft

VIGILIA
313

Gergely Ágnes

AZ ÜZENET

Honti Mária emlékének

Haláloed másnapján az álom
átvitt a Csendes-óceánon.

Az út barbár időkig tartott,
egyszerre eltűntek a partok.

Csodáltam, hogy az egész ennyi,
a híres lenni vagy nem lenni,

súlyom lett, megfeszült a vállam,
vajon te többet tudsz-e nálam?

Tudod-e, van még Duna és Olt?
Hiszed, maradni érdemes volt?

Az ifjúságunk hova tűnt el,
és mit csináltak a hitünkkel?

Helyetted fölfelelt a kékség,
a mélytengeri lágy sötétség,

az idő fölé nőtt az álom.
Magam vagyok az óceánon.

2024. március

Czesław Miłosz

Gömöri György

fordítása

DE A KÖNYVEK...

De a könyvek a polcon, valóságos lények,
Egyszer ha megjelentek, frissek, harmatosak,
Mint fa alatt csillogó gesztenyék őszidőben,
Amiket kézbe vettek, megsimogattak, s tartani fognak
A tűzfényes látóhatár, a felrobbantott várak,
A vándorló törzsek és a bolygó forgása közben.
– Létezőnk – mondták, még hogyha ki is szaggatták lapjaikat,
Vagy hogyha heves láng nyalogatta mind a betűket.
Ó, mennyivel tartósabbak nálunk, akiknek porló meleg teste
Kihűl emlékünkel együtt, elpusztul, szétesik darabokra.
Elképzelem a világot, amikor már nem élek,
És semmi sem hiányzik, tart a csoda-vásár,
Nők ruhája, nedves jázmin, dalok lenni a völgyben.
De könyvek akkor is lesznek a polcon, jó családokból
Való, előkelő, fényt-árasztó könyvek.

*Tisztelettel és
szeretettel köszöntjük
90. születésnapja
alkalmából Gömöri
Györgyöt. (A szerk.)*

CSENDEK, HANGOK, MELANKÓLIA JON FOSSE NOBEL-DÍJA KAPCSÁN

1

A Svéd Akadémia 2023-ban az irodalmi Nobel-díjat Jon Fosse norvég író-
nak ítélte „újító jellegű színműveiért és regényeiért, amelyek a kimond-
hatatlant szólaltatják meg”.¹ Fosse műveiben mintha a csend beszélne
hozzánk. Annak ellenére van ez így, hogy Fosse jellegzetesen áradó, olykor
körkörös, önismétlő, kis módosulásokkal ugyanazt visszhangzó mondat-
rengetegei éppenséggel „zajnak”, zaklatott, magányos túlhevített belső
monológoknak is tűnhetnének. De érezzük, hogy a leghosszabb, többszö-
rösen összetett, kötőszavakkal egybekapcsolt szintaxis-indák mögött is
valami méltóságteljes, sötét, de egyáltalán nem komor vagy pesszimista
csend lakozik.

2

Először röviden érdemes összefoglalni Jon Fosse eddigi életútját. 1959-
ben született a norvégiai Haugesundban. Később a bergeni egyetemen
tanult összehasonlító irodalomtudományt, emellett zenélt is, többféle
hangszeren is játszott, de érdekes módon épp akkor hagyta abba a ze-
nélést, amikor írni kezdett. Első regénye, a *Raudt, svart* (Vörös, fekete)
1983-ban jelent meg. Azóta több mint hetven művet alkotott, főleg drá-
mákat és regényeket, de verseket és esszéket is. A 2010-es évektől kezdve
az egyik legismertebb norvég szerző, darabjait szerte a világon játsszák.
Kezdetben – bár alapvetően ateistaként jellemezte magát – az evangélikus
norvég államegyház tagja volt, de 2012-ben áttért a katolikus hitre. Ferenc
pápa személyesen írt neki levelet a Nobel-díj átvétele alkalmából.

Hogyan is lehetne elhelyezni Fossét irodalomtörténetileg (még ha egy
élő író esetében ez igen merész vállalkozásnak tűnik is)? Megkockáztat-
hatjuk, hogy a kérdés megválaszolása némiképp összefügg azzal, hogy
Fosse kapta a legrangosabb irodalmi díjat. Ugyanis kellőképpen újító szer-
ző, de nem rombolja le radikálisan azt, amit az irodalomról tudni vélünk.
Emellett Fosse szintetizál is, támaszkodva elsősorban az európai moder-
nista és részben posztmodern áramlatokra, aminek egyik magyarázata
lehet, hogy Fosse maga is összehasonlító irodalommal foglalkozott az
egyetemen. Niels Lehmann – elsősorban ugyan Fosse színpadi műveiről
értekezve – úgy véli, hogy a norvég író sikerének az a titka, hogy szeren-
csésen ötvöz négy irodalmi hagyományt (vagy ahogy Lehmann mondja,
„júlészsimet”): a realista, a romantikus, a modernista és a posztmodern
áramlatokat.²

Egyrészt Fosse „realista” író, de nem abban az értelemben, ahogyan
például a társadalomkritikus Ibsen, Brecht vagy Sartre jelenítené meg a
„korszellemet”. Lehmann itt elsősorban az ábrázolt karakterek pszicholó-
giailag realista megformálására utal. Fosse egyáltalán nem beszél a kortárs
„valóságról”, társadalmi problémákról, globális kihívásokról, művészete

Tukacs Tamás

1979-ben született
Nyíregyházán. A
Nyíregyházi Egyetem
Angol Nyelv és
Kultúra Intézeti
Tanszékének docense.

1 <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/>

2 Niels Lehmann: Fosse különleges módszere (mesteri dramaturgia). (Ford. Domsa Zsófia.) *Magyar Lettre Internationale*, 84. szám, 2012. tavasz, 32–34. <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00068/lehmann.htm>

igen távol áll attól, hogy regényeiben vagy drámáiban bármit is állítson ezen témákról. Az író a Nobel-díj átadóünnepségén tartott beszédében egyértelműen fogalmaz: szerinte a beszélt nyelv gyakran egy üzenet monológyszerű átadása, azaz célja pusztán retorikai természetű, tehát a meggyőzés, ellenben „az irodalmi nyelv sosem ilyen, nem informál, inkább jelentés, mint kommunikáció, saját létezése van”.³

Ugyanakkor Fosse írásmódja romantikus is, abban az értelemben, hogy nem törekszik semmilyen hiteles valóságábrázolásra, hanem azt sugallja, hogy létezik egy „magasabb” vagy „fenségesebb”, a pusztai fizikai valóságon túlmutató jelentés a nyelvi megnyilatkozás mögött. Ahogy Lehmann fogalmaz: Fosse azt sugallja, „van olyan kimondhatatlan és fenséges igazság, amely csak indirekt formában juthat kifejezésre, mert az abszolút szükségszerűen megszűnne abszolútnak lenni, ha részletesen ki lehetne fejteni. Fosse esetében a romantika programja módosult, mert az abszolútum elérhetetlen »titokká« vált.” A művészregény hagyományára utalhat emellett a prózai műveiben fellelhető számos művészfigura (a festő Lars a *Melankóliában* és a szintén festő két Asle a *Szeptológia*-ban, az író Vidme a *Melankóliában*).

A romantika (egy bizonyos ágának) a szubjektivitást, vallomásos hangvételt hangsúlyozó, a transzcendensben még hívő, az objektív valóságtól a művészet, természet, egzotikum, népiesség stb. irányába való menekülést még hitelesen és komolyan vehető módon művelő verziója azonban természetesen nem reprodukálható jelen korunkban. Ezt maga Fosse is megerősíti ünnepi beszédében, amikor azt mondja: „Egy dolog biztos: sosem azért írtam, hogy kifejezzem magam, ahogy szokták mondani, hanem inkább, hogy eltávolodjam magamtól.”

A harmadik, talán legmarkánsabb vonulatot Fosse műveiben a modernizmus képviseli, ennek talán legegységesebb jele az elsősorban a két világháború közötti érett modernista prózára jellemző belső monológ és a tudatfolyamtechnika alkalmazása. Nem véletlen, hogy Fosse legjelentősebb irodalmi hatásai között elsősorban modernistákat említ: Virginia Woolfot, William Faulkner, Georg Trakl, Franz Kafkát,⁴ egyébként ő fordította le Kafka *A per* című művét és az osztrák költő verseit is újnorrégra.

Kafka és a Fosse irodalmi élményei között számon tartott kései Beckett-darabok pedig már a modernizmust meghaladó, természetesen korántsem egységes posztmodern irányába mutatnak Lehmann szerint is (noha Kafkát és Beckett-tet csak erős megszorításokkal tekinthetnénk „posztmodern” íróknak). Mindenesetre Beckett-et hívják elő a személyhatárokat elmosó, sokszor hasonló nevek (Asle, Ales, Alida, Åsleik), amelyek ráadásul több, különböző műben is megjelennek, de más személyt jelölve.

Godot-párhuzamként értelmezhető az egymással folyton perelő-vitatkozó Åsleik és a festő Asle a *Szeptológia* első kötetében, valamint némi karkai párhuzam vehető észre a két szerelmes fiatal pokoljárásában a három kisregényt (*Álmatlanság*, *Olav álma*, *Esti dal*) magában foglaló *Trilógia* című gyűjteményben. Az azonban valószínűsíthető, hogy poszt-

³ <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2023/fosse/lecture/>

⁴ *What's on my Bookshelf: Jon Fosse (1 Jan 2023)*. <https://thebookerprizes.com/the-booker-library/features/whats-on-my-bookshelf-jon-fosse>

modern, játékos nyelvi vagy tipográfiai kísérletezések Fossétól eléggé távol állnak. A *Szeptológia* 1200 oldalon egyetlen pont nélkül végighúzódo hatalmas mondatát sem feltétlenül valamiféle posztmodern (egyébként már Hrabal által is eljátszott) attrakciónak kell tekintenünk, sokkal inkább érdemes magát Fossét idézni e tekintetben, aki a Nobel-díj átvételekor tartott beszédében úgy nyilatkozott, hogy „írás közben néha azt érzem, hogy már készen van a szöveg, valahol egy külső térben, nem bennem, és akkor már csak le kell írni, mielőtt eltűnik”. (Ez például a romantikus, látomásos Coleridge-re jellemző teória lenne). Egy interjúban azt mondta, hogy az írás egyfajta ima.⁵

Összefoglalva (Lehmann szavaival): „Fosse azáltal, hogy rejtélymetafizikáját dramaturgiai gyakorlattá alakította, minden bizonnyal korunk esztétikai idegrendszerére tapintott.”

3

A fentebbi besoroláskísérletek ellenére a Fosséről szóló kritikákat, könyvismertetőket olvasva feltűnő, mennyire nehéz egzaktan jellemezni a norvég író műveinek stílusát és egyéb esztétikai és narratológiai összetevőit. „A cigarettafüstbe és ködbe burkoló szöveg minden mondata gyönyörű, minden mondata sötét, minden mondata fénylő és minden mondata bizonytalan. [...] Jon Fosse mondatai súlyosak, hűvösek, egyszerűek, fényesek” – írja Vass Norbert a *Reggel és este* című műről.⁶ „Mintha Fosse azt fogalmazná meg, hogy az emberi létezés nagy témái szavakkal valójában nem leírhatók” – nyilatkozik Domsa Zsófia, Fosse egyik magyar fordítója.⁷ „Fosse sötétsége mindig fénylő” – állítja Karl Ove Knausgård, egyébként Fosse tanítványa a bergeni egyetemen, az *On the Writing of Jon Fosse* című esszéjében.⁸ Berta Ádám szerint „Jon Fosse kötete körkörös hőmpölygő belső monológokat tartalmaz, a múlt epizódjai a jelenbeli környezettel való interakcióba ékelődnek bele, foszlányokként szakadoznak fel. [...] A szöveg jellemző eljárását leginkább sulykolásnak nevezhetjük: a dolgok bizonytalankodó ismételtetése éles határvonal nélkül csúszik át túlmagyarázásba.”⁹

A fenti idézetek egyrészt azt próbálják megragadni, hogy milyen Fosse nyelve, másrészt, hogy az előállított szöveg mit csinál. Fosse textuális univerzuma a fenti passzusok szerint egyrészt ködbe burkolózik, gyönyörű, sötét, fénylő, hűvös, súlyos, titokzatos, bizonytalan, másrészt hőmpölygő, sulykol, a múlt epizódjai pedig foszlányok, amik felszakadoznak. Ehhez hozzátehetjük, hogy az olvasó úgy érzi, a szöveg mintegy örvénybe fogja, beszippantja, magával ragadja, mint egy mocsár. Ezen metaforikus jellemzések közös pontja az elmosódottság, a határvonalak tisztázatlan volta,

5 Jon Fosse: *Nobel Lecture. A Silent Language*. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2023/fosse/lecture/>

6 Vass Norbert: A Nobel-díjas Jon Fosse kisregénye tengerbe ejtett, profán evangélium. *Könyves Magazin*, 2023. november 6. https://konyvesmagazin.hu/kritika/jon_fosse_reggel_es_este_kalligram_nobel_dij.html

7 Kiss Imola - Kolozsi Orsolya - Ruff Orsolya - Sándor Anna - Vass Norbert: A Nobel-díjas Jon Fosse sohasem tűzi gombostűre a szereplőit. *Könyves Magazin*, 2023. október 6. https://konyvesmagazin.hu/nagyjon_fosse_irodalmi_nobel_ujnorveg_drama_szinhasz_knausgard.html

8 Karl Ove Knausgård: On the Writing of Jon Fosse. *Literary Hub*, 2019. szeptember 31. <https://lithub.com/karl-ove-knausgaard-on-the-writing-of-jon-fosse/>

9 Berta Ádám: Fosse tengere. *Prae*, 2012. június 22. <https://www.prae.hu/article/5232-fosse-tengere/>

pontosabban hiánya. Mind a ködnek, mind a sötétségnek, fényességnek, titokzatosságnak, mind pedig a hőmpölygés, áradás, örvény, mocsár mögé képzelt metaforának, a víznek, illetve a szilárdság fellazulásának lényege éppen a biztos tájékozódási pontok hiánya. Fosse szövegeiben valóban el lehet veszni, de mégsem keltik a kaotikusság érzését. Újabb csábító metaforával azt mondhatnánk, hogy prózai szövegei hasonlítanak egy méltóságteljes barokk zenei kompozícióhoz, amely egy alaptémát „sulykol” variációkkal, kiegészítésekkel, bőven tűzdelve kitérésekkel, melléktemákkal, gondosan elhelyezett ellenpontokkal, de amely végül is mindig ugyanahhoz az alaptémához tér vissza. S e téma Fossénél – ha már mindenképpen szeretnénk olyan egzakt szövegpoétikai kategóriákban gondolkodni, mint téma, narrátor, perspektíva – maga az emberi lét és maga a létezésbe vetett ember.

4

Lássunk egy szövegrészt a szerző 1995–1996-ban két részben megjelent, *Melankólia* című regényéből: „Megyek lefelé a lépcsőn és viszem a két bőröndömet. Elmegyek Helenéhez, mert hívott. El kellett jönnöm Helenéhez. Nincs hová mennem. Valahová mennem kell. És hová menjek? Kimegyek az utcára. Az utcán nincs egy lélek sem. De valahová mennem kell. Elindulok az utcán lefelé. Az imént is erre mentem, ugyanezen az utcán mentem lefelé. Ugyanezen az utcán mentem lefelé. Megyek lefelé az utcán. Az imént ezen az utcán mentem. Lefelé mentem az utcán. Ezen az utcán mentem lefelé, az imént is lefelé mentem az utcán, aztán, egy picivel később felfelé mentem az utcán. Megyek az utcán. Az imént a Malkastenbe mentem, először jártam a Malkastenben. Én is voltam végre a Malkastenben. És most lefelé megyek az utcán, viszem a két bőröndömet és nincs hová mennem. Nem tudom, hova menjek, de megyek az utcán. És hallottam a kedves Heleném hangját, ő hívott magához. És én elmentem a kedves Helenémhez. És nem tudom, hogy hová menjek, csak mennem kell. Valahová mennem kell, mert az ember mindig van valahol. Nekem is lennem kell valahol.”

Ha az idézet stilisztikai jellegzetességeit figyeljük (és e tekintetben szinte bármely oldalra rábökhethetnénk Fosse szinte bármelyik regényéből), láthatóvá válik az az áradásszerű, vagy (hogy az európai modernista próza egy bizonyos vonulatával kapcsolatban már jól ismert kifejezést alkalmazzunk) tudatfolyamszerű technika, amely Fosse esetében általában magányos, valamilyen szempontból a társadalom peremére került egyének, olykor művészek lelki-tudati folyamataiba enged betekintést. Azonban irodalomtörténeti értelemben nem beszélhetünk „a” tudatfolyamtechnikáról mint olyanról, hiszen másképpen ülteti át a gyakorlatba ezt a technikát például Woolf vagy Faulkner, és másképpen Fosse. Amit itt látunk, az tulajdonképpen az elme vagy a lélek önmagával való párbeszéde, jelen esetben a *Melankólia* egyik főszereplője, az éppen lassan megőrülő, majd elmeógyógyintézetben ápolt Lars Hertervig festő esetében. Amiért „súlyosnak” tűnhet a szöveg, és ezért oly gyakori metafora ez Fosse nyelvének jellemzésekor, az az, hogy az idézet tulajdonképpen a repetíció és addíció retorikai alakzatára épül; az ismétlődő központi elem, a téma a „menés”, és ehhez adódik hozzá apránként a mindig egy kicsivel

előrelendítő újabb részlet. És mintha a szöveg retorikai szinten leképezné a témáját, maguk a mondatok is lassan „mennek” előre, ugyanúgy, ahogy Lars bandukol két súlyos bőröndjével a kihalt, éjszakai utcákon.

Ha pedig megpróbáljuk meghallani, hogy a stílus mögött a szövegrész mit is akar „mondani” nekünk, ha a tartalmi oldalát nézzük ennek az idézetnek, akkor a két fő mondat kétségtelenül ez: „Az ember mindig van valahol. Nekem is lennem kell valahol.” Első ránézésre banálisnak tűnik a „mindig valahol levés” állítása, azonban Fossénál ez a tény központi helyet foglal el. A szereplők nagy részének a cselekvéseit, szellemi és testi erőfeszítéseit legfőképpen a jelen és a jövő idősíkjá kondicionálja, amiről a művek többségében igen részletesen kifejtett belső monológként vagy pedig a narrátor által gyakran elbeszélő jelenben megalkotott szöveg által van tudomásunk, a múlt töredékei pedig felvillanásszerűen világítják meg a jelent. A szereplők nagy része tehát éppen van valahol, éppen a „most”-ban, amelyet üresség, veszteség jellemez, és éppen tart valahová, valamilyen céllal, hiszen valahol lenniük kell. Ahogy maga Fosse fogalmazott a Nobel-díj átadásának ceremóniáján, prózában és versben is azt akarta kifejezni, ami a beszélt nyelvben nem kifejezhető szavakkal, hangot adni a kimondhatatlannak: „Megpróbálok szavakat adni a néma beszédnek” – mondja. Drámákban ezt a funkciót a „szünet” tölti be, „ami leginkább megszólal, a szüneteken keresztül, az a csend”.¹⁰ A prózában ehhez hasonló funkciója van szerinte az ismétlésnek. Ugyanis létezik „egy néma nyelv” az írott nyelv mögött a regényekben. Ahogy Fosse jellemzi legutóbbi magnum opusát, a *Szeptológia* ezerkétszáz oldala „talán csak az írott kifejezése egy elnyújtott »most«-nak”.

Fosse alapképlete tehát a jelenbe belevetett, a létezés titokzatosságát szavakkal megfogalmazni nem képes ember és ez a csend, ami paradox módon betölti a főszereplők jelenben létezését, miközben elméjükben litániaszerűen hömpölyögnek az egymásra torlódó mondatok, gondolatfoszlányok, töprengések, emlékek, súlyos, önismétlő, de mindig egy kicsit előrehaladó módon. Hiszen az ember Fosse világában nem állhat egy helyben, az ő szereplői nem valamiféle reményvesztett lelki roncsok, akik feladták a magasabb értelem keresését vagy akár bármiféle, a jelen helyzetüket megváltoztató szándékot. A *Melankólia* című regényben például Lars, a festőnövendék célja Helénével, a kedvesével együtt lenni, majd később, az elmeogyintézeteki kezelés alatt megszökni. Egy jóval későbbi időszakban a Vidme nevű írónak az a célja, hogy könyvet írjon Lars Hertervig munkásságáról, másrészt, hogy visszatérjen a norvég evangélikus államegyházba, s ennek érdekében felkeres egy lelkészt. Látjuk Lars egyik nővérét is, akinek idős korában egyetlen banális célja, hogy halat szerezzen az ebédjéhez. A *Trilógia* című kisregénygyűjteményben a két számkivetett fiatal szerelmes, Alida és Ales azért van úton, hogy szállást keressenek, mivel a lány állapotos (egyértelmű a párhuzam a bibliai történettel), a *Szeptológia* első részében pedig a főszereplő, egyébként szintén festőművész Asle is állandóan úton van szinte, hol a városi galériából tart haza, hol az azonos nevű alkoholista barátját (Doppelgängerét?), a másik

¹⁰ Jon Fosse: *Nobel Lecture. A Silent Language*. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2023/fosse/lecture/>

Aslét keresi, majd beviszi az ügyeletre, és visszamegy a barátja lakására, hogy kiengedje a kutyát. Mint látjuk, a szereplők céljai nem mindig a legmagasztosabbak, sokszor egészen profánnak tűnhetnek, de talán ez az állandó úton levés, „valahol levés” és valahol lenni akarás menti meg Fosse prózáját attól, hogy a szinte kényszeres ismétlések hatására is komorrá, reményvesztetté váljon.

5

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Jon Fosse – a német W. G. Sebald mellett – a 20–21. század legjelentősebb melankolikus írója, s nem véletlen, hogy első jelentősebb, két részletben 1995-ben és 1996-ban megjelent prózai művének címe is *Melankólia*. A hasonlóság a két író között az, hogy Sebald – az emlékezés, emlékezetvesztés, hanyatlás, romlás témái mellett és nyilván ezektől nem függetlenül – szintén perifériára sodródott egyénekről, számkivetettekről, száműzettekről, be- s kivándorlókról vagy egyszerűen csak magányos alakokról ír, akik szintén úton vannak valahová, azonban a kivitelezés módja teljesen különbözik. Míg az egyébként a Nobel-díj várományosának is tekintett, 2001-ben autóbalesetben elhunyt német író regényeit teljesen szabatos, szinte hideg és mértéktartó nyelven írta, és vegyítette bennük az aprólékosan kidolgozott mikrotörténeteket, töprengőbb, esszéisztikus szakaszokat, sőt, krimiszájakat, és szövegeit azokat hitelesítő – vagy éppen kétségbe vonó – fotókkal és dokumentumokkal szakította meg, addig Fosse nyelve áradó, szinte monomániásan ismétlő, és nem hajlandó az akár kortárs, akár történelmi „valósággal” bármilyen kapcsolatot létesíteni. Ami közös a két íróban, az a vándorlás, úton levés, (hely)keresés motívuma, ez pedig szorosan kapcsolódik a melankólia beszédmódjához.

A traumához hasonlóan a melankólia is a veszteség és ehhez kapcsolódóan az emlékezés betegsége. Freud elmélete szerint a melankólia eredete a gyász sikertelensége: az én képtelen visszavonni a „tárgymegszállást” a szeretett tárgyról, és belefektetni egy másikba. Freud elmélete szerint „a tárgymegszállás kevéssé ellenállónak bizonyult, megszűnt, azonban a szabad libidó nem valamely másik tárgyra helyeződött át, hanem visszahúzódtott az énre. Ott azonban nem tetszés szerinti alkalmazásra lelt, hanem arra szolgál, hogy megteremtse az én *azonosulását* a feladott tárggyal.”¹¹ Ennek eredménye, hogy az én nem tud megbirkózni a veszteséggel, és patológiusan ragaszkodik az elvesztett tárgyhoz, pontosabban magához a veszteséghez. A szubjektum reménytelenül keresi az elvesztett tárgyat, érezve, hogy más tárgy nem pótolhatja azt.

Földényi László szerint a melankolikus egyszerűen máshogy van a világra hangolva. Nem arról van szó, hogy a melankolikus belső hangulata „kivetül” a világra, illetve hogy a külső világ „okozza” a depressziót, ugyanis a melankólia a világban-benne-léte tükrözi vissza, amelyben az én és a világ el sem válik egymástól. Ezért a „melankolikus hangulatról” mint tárgyról lehetetlen beszélni.¹² A melankólia betege tipikusan az, aki nincs otthon ebben a világban, életéből hiányzik egy belakható hely kép-

11 Sigmund Freud: Gyász és melankólia. (Ford. Berényi Gábor.) In uő: *Ösztönök és ösztönorsok*. Filum, Budapest, 1997, 136.

12 Földényi László. *Melankólia*. (Második, bővített kiadás.) Akadémiai, Budapest, 1992, 265.

zete, ezért a világ kísértetiesnek tűnik számára, és ő maga is egyfajta kísértetként lebeg a világban.

A melankóliát – hívjuk akár betegségnek, akár hangulatnak, akár világra hangoltságnak – lehetetlen kifejezni. Részben innen érthető meg Fosse stílusa is. A melankolikus egyén egy kereső, folyton úton lévő, a veszteség miatt elszegényített, éhes és fázó valaki, akinek az útja nem ér véget. Ugyanis mindig van egy „és”, ami tovább lendíti ebben a keresésben, nincs megállás ezen a kálvárián, és talán éppen ezért fejeződnek be nehezen a mondatok Fosse szövegében. A melankólia betege megpróbálja magát „visszamesélni” a veszteség előtti állapotba, a tárgybirtoklás fázisába, de azt is tudja, hogy ez lehetetlen, hiszen a „rendes” nyelv nem képes hangot adni a melankólia ürességének. Azt is mondhatjuk, hogy Fosse szövegei nemcsak melankolikus személyekről szólnak, hanem maguk a prózai szövegek is melankolikusak, abban az értelemben, hogy a jelölésnek, az értelemadásnak alapvetően ellenálló melankólia ellen folytatnak hősiessé, szinte véget nem érő harcot a makacs, komor ismétléseikkel, áradóan, pontok nélkül, hömpölyögve, és a látszólag sután, mellérendelő kötőszavakkal összekapcsolt tagmondatokkal. Jellemző módon a több ezer oldalnyi *Szeptológia* is ezzel a kötőszóval kezdődik: „és”.

6

Azonban ez nem azt jelenti, hogy Fosse prózai műveire valami strukturálatlan, az elme titkos vagy elfojtott működését leképező tudatfolyamként, vagy afféle automatikus írásként kell tekintenünk. Igenis találhatóak bennük igen finom szerkesztési elvek, amelyek hol ellenétetre, hol hasonlóságra, hol pedig éppen a hasonlóságból fakadó elbizonytalanításra építenek. Mint már említettük, a szereplők többsége „helytelen” helyét kereső, vándorló, a társadalom szövetéből valamilyen okból kiszakadt egyén, akit gyakran egy rögeszme gyötör. A *Melankólia* Larsa festőművész, hasonlóan Vidméhez, az íróhoz, a *Szeptológia* Asléjához, akiket a jól megkomponált műalkotás mibenléte foglalkoztat. A lírai szépségű *Trilógia* két szerelmese, Asle és Alida szinte rögeszmésen ragaszkodik egymáshoz. Az idős Oline a *Melankóliában* pedig monomániásan rágódik magában az emlékein. Nagyon szépen bontakoznak ki a különféle motívumok, például az elemek közül néhány a *Melankóliában*. Az első részt inkább a levegő, a légiesség, a másodikat az eső vagy a profán módon a vizelet formájában megjelenő nedvesség dominálja. Olinét mintha a föld húzná magához, ahogy caplat fölfelé a hegyen, ezzel szemben Lars a szellem – majd az örület – régióban lebeg, Vidme, az író pedig az elveszett Istent keresi; és hasonlóképpen játszik Fosse a fény és sötétség motívumaival is.

De Fosse a szereplők nevével is szeret játszani, bár kérdés, hogy mennyire szándékoztak a párhuzamok és ellenétek. Például a *Melankólia* című mű első részében jellemzően „h” betűs nevek szerepelnek: Lars Hertervig, Helene, Hans Gude, Helge, az örült Lars szobatársa, valamint az elmeegógyintézet ügyeletes, Hauge, a második részben viszont jellemzően az „sz” hang dominál Sivert, Signe és Svein neveiben. A *Trilógiában* jellemzően „a” betűs nevek van a szereplőknek: a szerelmespár Alida és Asle, a mű végén pedig feltűnik gyermekük, Ales; a *Szeptológiában* pedig azonos, „a” betűs karakterek szerepelnek: a főszereplő festő Asle, a ba-

rátja (vagy másik énje), szintén Asle, és ez előbbinek volt szerelme, Ales, valamint az idős halász, Ásleik (bár az ő nevét „o”-val kell ejteni).

Ezen a ponton felmerül, vajon mennyire tudatos szerkesztés vagy éppen a tudatos elbizonytalanítás eszközei ezek a furcsa egybeesések. Lehetne talán szimbolikus jelentőséget tulajdonítani a kezdőbetűknek, mondhatnánk például, hogy a jellemzően hosszan ejthető réshangok, az „sz” és a „h” valamiféleképpen a táj, a szél és a tenger zúgását idézik fel, a komor „a” és „o” hang pedig szintén valami baljós jelleget kölcsönöz a szövegnek, de ez esetleg csak a magyar fül számára jellegzetes, és talán felesleges szimbolikus belemagyarázás. Viszont az a tény, hogy a *Szeptológia* és a *Trilógia* keresztnevei gyakorlatilag megegyeznek, egyre inkább valami modernizmus utáni, posztmodern identitáselbizonytalanítás irányába mutat, és itt nyerhet jelentőséget a Beckett műveivel való párhuzam. Fosse világa nagyban hasonlít Beckettére (például a Beckett-féle regénytrilógiára, melyben Malone, Molloy és Moran felügyelő a végére már nagyrészt megkülönböztethetetlen egymástól). Tehát mintha az olvasó hagyományos stratégiáinak kétségbe vonása és a szereplők bizonytalan, de bizonyos határokon belüli sorsszerűségei tükröződnének ezekben az egymásba „átfolyó” nevekben.

Azonban nemcsak az identitáshatárok bizonytalan volta indokolhatja, hogy például egy regényen belül két azonos nevű szereplő található. Bizonyos választási lehetőségeket is megjelenítenek ezek a kettős identitások. Niels Lehmann írja Fosse dramaturgiájáról: „Bár elvileg minden lehetséges, Fosse kettős személyiségábrázolása azt mutatja, hogy a valóságban nem minden az. A személyiségfejlődés kétségkívül sokféleképpen mehet végbe, de bizonyos minták kialakulásával szűkül a lehetőségek köre. Fosse különleges tragédiaformájában ezért az ember két feltételnek is alá van rendelve: egyfelől az elbizonytalanodásnak, másfelől az egyéni sors alakulásának, mely bár kontingens, mégis szűk keretet szab a cselekvéseinknek.”¹³ Ahogy Beckett is utal rá *Godot-ra várva* című művében, az egyik lator üdvözüli (lásd Lk 23,43); a *Szeptológiában* az egyik, a falusi festő és nemrég megözvegyült Asle absztinens, és a regény végén egy városi panzióban látjuk imádkozni, a másik, városi festőművész Asle pedig alkoholistá, és úgy találja meg a barátja a téli utcán eszméletlenül, majd viszi először egy kocsmába, végül a kórházi ügyeletre. Önkéntelenül is adja magát a feltételezés, hogy a két Aslét a főszereplő énjének két feleként vagy két lehetséges életútjaként értelmezzük. És bár nem mindig ajánlatos igen komplex prózai műveket a szerző életútja felől megközelíteni, és távolról sem állíthatjuk biztosan, hogy a két Asléban Fosse magát „festette meg”, de talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a katolikus vallásra áttérése előtt maga is alkoholproblémákkal küzdött,¹⁴ és a *Szeptológia* megírása tulajdonképpen az áttérése és az alkoholfüggőséggel való megküzdésének idejére esett.

¹³ Niels Lehmann: i. m.

¹⁴ Christopher Beha: *The Mystical Catholic Tradition of Jon Fosse*. <https://www.nytimes.com/2023/12/08/opinion/jon-fosse-nobel-god.html>

7

Végül, de nem utolsósorban ki kell térni a vizsgált regényeknek a modernista tudatfolyam-technika „mögötti” mélyebb, transzcendensebb értelmet kölcsönző keresztény utalásokra is. Ezek megjelenhetnek egészen egyértelmű szimbólumok (vagy cselekményelemek) szintjén: az író Vidme vallási kételyeiben, istenkeresésében és az evangélikus egyházból való kitérésében, Oline halvásárlásában és Svein, a halász alakjában a *Melankóliában*, az állapotos Alina és Asle szálláskeresésében egy téli éjszakán, valamint a bűn elkövetésében a *Trilógiában*. Ugyanígy a *Szeptológia* első részében központi szerepet nyerő, Asle által festett, egymást metsző és lefolyó barna és lila vonalban, amely többrétű szimbólumként utalhat egyrészt az alkoholfüggő Asle szenvedéseire, másrészt a józan Asle és Ales múltbeli szerelmére, de általában a szereplők egymást metsző élettörténeteire is, valamint nagyon áttételesen Krisztus passiójára és a tőviskorona ejtette sebből lefolyó vércseppekre.

Stiliztikai szinten pedig az áramló, szinte örvényként lezuhzó komor tudatfolyamok és gondolatrítmusok szinte fájó ismétléseikkel a Biblia nyelvét idézhetik fel, konkrétan a litániák beszédmódját. Azt sem érdektelen itt megemlíteni, hogy amikor arra kérték Fossét, hogy állítsa össze jelentős hatást gyakorló és kedvencként számon tartott olvasmányait, ezt írta: „Egy ilyen listát nem tudok úgy összeállítani, hogy ne említeném meg a Könyvek Könyvét, a Bibliát. Néhány évtizeddel ezelőtt felkértek, hogy írjam meg a Biblia új, norvég nyelvű fordítását. [Ebben a projektben egyébként a fentebb említett Knausgård norvég író, Fosse volt tanítványa is közreműködött.] [...] Tizenegy évig dolgoztam a próféták fordításán, így szinte a teljes prófétai irodalmat végigírtam. Ez bizonyára valamilyen módon befolyásolta a saját írásomat, még ha nem is tudok róla.”

Végül ismét idézzük magának az írónak a Nobel-díj átvétele alkalmából tartott beszédét: „De egy néma megszólítás vagy egy néma nyelv leginkább egy mű összességéből szólal meg. Akár regényről, akár szindarabról, akár színházi előadásról van szó, nem maguk a részek a fontosak, hanem a teljesség, aminek szintén minden egyes részletében benne kell lennie – vagy talán merhetek a teljesség szelleméről beszélni, olyan szellemről, amely bizonyos értelemben közletről és távolról egyaránt szól. És mit hallunk akkor, ha eléggé odafigyelünk? A csendet. És [...] csak a csendben hallhatod Isten hangját. Talán.”

8

A 2023-ban Nobel-díjjal jutalmazott Jon Fosse műveiben a csend beszél hozzánk. A világba vetettség, a magány, a melankólia, a keresés, a veszteség csendje. De ez nem egy üres, hanem nagyon is jelentéssel teli csend. És ebben a csendben zúgnak belül a szereplők belső monológjai, tudatfolyamai, egymáshoz való viszonyai, és ebben a csendben szólal meg – a szerző szerint: talán – Isten hangja is.

Sajnos úgy tűnik, a norvég író magnum opusának, a hétkötetes *Szeptológia* további kötetei kiadására a magyar olvasóknak még várniuk kell. Ellenben jó hír, hogy idén február közepén a Kalligram Kiadónál megjelent magyar fordításban az író legfrissebb műve, a *Fehérség* (Kvitleik), A. Dobos Éva fordításában.

Horváth Kornélia

Irodalomtörténész,
a Pázmány Péter
Katolikus Egyetem
BTK Magyar Nyelv- és
Irodalomtudományi
Intézet habilitált
egyetemi tanára.

CSEND ÉS (EL)HALLGATÁS AZ 1945 UTÁNI MAGYAR IRODALOMBAN (OTTLIK, PILINSZKY, NEMES NAGY)

„Nem mozdul mégse: reszket”
(Nemes Nagy Ágnes: *Balaton*)

A csend és az (el)hallgatás az 1945 utáni magyar irodalomban ugyancsak meghatározó jelenség, tekintve az 1947–48 táján bekövetkező politikai fordulatot, amely mesterségesen szakította meg a modern magyar irodalom folytonosságát.¹ Ez a fordulat léptette életbe az úgynevezett *irodalompolitikát*, amely az 1950-es években előírta a művészi szövegek témáját (például a főhős paraszt vagy munkás kellett legyen, s története sikerrel végződjön, mintegy diadalt aratva a burzsoá polgárság és arisztokrácia – ha utóbbi egyáltalán volt Magyarországon – fölött). A későbbiekben, a '60-as, '70-es és kissé még a '80-as években is a híres „három T” elvét képviselte a politika: a „Támogatott, Túrt és Tiltott” elvét. Meglátásom szerint a közbülső, a „Túrt” kategória tekinthető a leginkább ingoványosnak. Ez ugyanis például megengedhette egy mű megjelenését, de oly kevés példányszámban, hogy a szöveg gyakorlatilag nem juthatott el az olvasókhöz. Vagy napvilágot látott ugyan az alkotás, ám a központi irányítás eltiltotta a róla készült recenziók, kritikák megjelenését vagy minimálisra szűkítette azok számát.

Mindezek után mi sem tűnik kézenfekvőbbnek, mint a csend és az elhallga(tat)ás témájáról beszélni az 1948 utáni modern magyar irodalomban. Mert, és ez a legmegdöbbentőbb: ebben az időszakban is létezett magyar irodalom, mi több, *rendkívül magas esztétikai színvonalú*, nemzetközi „mércevel” mérve is kiváló magyar irodalom. Elegendő itt Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Mándy Iván vagy Kertész Imre nevét és műveit említenünk – másokat sem alábecsülve –, hogy jelezzük ennek a korszaknak a nehézségeit és kihívásait az alkotókra nézve, illetve méltányolva azt a világirodalmi teljesítményt, amit létrehoztak és képviselnek a mai napig.²

A külső, történelmi-politikai helyzet 1945 után még egy szempontból nehezítette az irodalmi beszédet: a II. világháború tapasztalata. Ez a tapasztalás mindhárom, általam elemzésre választott szerző esetében meghatározó szerepet töltött be, s az elhallgatás felé irányuló tendenciákat megalapozta. E tapasztalás ugyanis mintegy azt közvetítette a „nyelvalkotók”, azaz a költők és írók felé, hogy olyan „törés” következett be a világban, ami után a nyelv és a szavak már nem tudják betölteni tulajdon rendeltetésüket, a szó hangformája és jelentése közötti kapcsolat kvázi-természetes, folytonos mivoltát. A világháborúval és a koncentrációs táborokkal az emberi szóba vetett hit végérvényesen elveszni látszott.

¹ Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Budapest, 1993.

² Kulcsár Szabó Ernő írja Pilinszky *Harmadnapon* című verskötetéről: „A modern magyar líra történetének egyik legnagyobb paradoxona, hogy annak a verseskötetnek az anyaga, amelyik minden bizonnyal egyik csúcsteljesítménye az egész 20. századi magyar irodalomnak, a művészleg talán legsivárabb időszakban, 1947 és 1957 között keletkezett.” Kulcsár Szabó Ernő: i. m. 57.

Szemiotikai nyelven ezt úgy mondhatnánk, a jelölő (jelen esetben a szó hangalakja, formája) és a jelölt (a szó jelentése, vagy saussure-i szóhasználat: a fogalom) közötti kapcsolat drasztikusan megszakadt. S amennyiben a szóforma képtelen betölteni a jelentés jelölésére való hivatását, akkor beáll a csend, vagy a hallgatás ideje. (Persze, sajnos, ekkor különös erővel előjöhethet a mellébeszélés, avagy a hazugság ideje is. De az általunk itt röviden vizsgált alkotók inkább a hallgatást, avagy a csend felé tendálást választották.)³

Látható, hogy az adott korszakot illetően egyszerre szembesülünk egy történelmi-politikai és nyelvelméleti válsággal. Utóbbi kapcsán tovább fűzhetjük gondolatainkat: a nyelvvel dolgozó alkotók számára ez azt is jelentette, hogy munkásságuk anyaga, *maga a nyelv vált bizonytalanná avagy megbízhatatlanná*. De mit tehet egy nyelvvel dolgozó alkotó? Amint Ottlik író főhőse, Medve Gábor mondja az *Iskola a határon*ban, kénytelen rábízni magát e megbízhatatlan eszközre/rendszerre/jelenségre: „Milyen keveset tudnak ezek közölni” – olvassuk Medvének a szavak és cselekedetek jelentőségére vonatkozó, a közvetített egyenes beszéd vagy „átélt beszéd” elbeszélői formájában, a hős harmadik fogdai tartózkodásakor. „Igent vagy nemet, feketét vagy fehéret, nevetést vagy sírást. És mindig hamisítanak, hazudnak. Mégis tudomásul kell vennie, hogy ezekre van hagyatva.”⁴ És ugyanitt: „...hiszen előbb jön mindig a megértés és azután a szó, ez a durva, torzító eszköz, hogy megcsonkítson valamit, ami egész volt, nem igaz, gondolta, de ugyanakkor fájdalmasan érezte, hogy nem tud többé tudomást nem venni erről a világról, melyben a szavak, tettek tökéletlen látszata uralkodik, sőt el sem tudja hagyni őket többé...”⁵ Olyan költői hitvallás ez, amely mintegy a nyelv ellenében kívánja kimondani a kimondhatatlant, ezért egyszerre kénytelen a hallgatás és a csend felé törekedni, ugyanakkor magára erre a megbízhatatlan nyelvre is kénytelen ráhagyatkozni, s mintegy e kettőből „összegyúrni”, megteremtteni a művészi szöveget. E tekintetben igen fontos, hogy a regény három főszereplője (Medve, Bébé és Szeredy) közül egyedül Medve lesz professzionális író: írói hivatása épp itt, a harmadik fogdai elmélkedésében válik végérvényessé.

A nyelvre való ráhagyatkozás igénye paradox módon épp ezért távolról sem passzív, hanem kifejezetten *aktív hozzáállást* követel meg. Vagyis a jelölő és a jelölt közötti kapcsolat újraalkotását, kissé fellengzősen mondva, egy új nyelv teremtését. Amennyiben ismét az *Iskola a határon*ra gondolunk, a főszereplők által képviselt sajátos, „belső” nyelv – amelynek elemei be is épültek a magyar hétköznapi nyelvhasználatba, lásd például a *nyasgem* szófordulatot – olyan, a mindennapi beszélgetésekben érthetetlen kifejezéseket használ, mint „Mb!”, „Hmp!” vagy „Sz”. A rövidített, a szónál is kisebb hangkapcsolatok az artikuláció és az intonáció erejével juttatnak érvényre jelentéseket, ugyanakkor az állítás erejével bírnak: nem véletlen, hogy az *Iskola* első fejezetében Bébé ezek többféle fordítási/

3 „A hallgatás, vagy ami még súlyosabb, az elhallgatás? Igen, harminc éve élek és írok ennek a veszélynek a fokozódó árnyékában. Ismerem, félek tőle és szeretem is valamilyen módon. [...] Annnyit azonban mégis tudok mondani róla, hogy az elhallgatás fenyegető közelségében van éppen elég világosság, épp elég segítség, nyugalom [...]” Pilinszky János: Egy költő naplójából (1971). In uő: *Publícisztikai írások*. (Szerk. Hafner Zoltán). Osiris, Budapest, 1999, 638.

4 Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Magvető, Budapest, 1992, 235.

5 I. m. 237.

értelmezési lehetőségét adja meg.⁶ Itt arról a jelenségről van szó, amit Vigotszkij *belső beszédnek* nevez (a későbbiekben az angolszász irodalomtudományban *inner speech*ként ismert terminus),⁷ olyan sajátos, a fentebb jelzett ismérvekkel (fokozott artikuláció, az intonáció fontossága, nominalitás, állítmányi jelleg stb.) nyelvhasználatot értve rajta, amelyet csak az avatottak ismernek. Vagyis míg ez a nyelv a kívülálló számára érthetetlen és jelentés nélküli, addig a beavatottak számára tökéletesen érthető. Nem véletlen ezek után az sem, hogy Vigotszkij a *belső beszédet* a művészi, azaz az irodalmi „beszéd” előzetes stádiumaként gondolja el. Ennek Ottlik *Iskola a határonja*, különösen első fejezetében, eklatáns példáját nyújtja. (A regény kapcsán a kritika által igen gyakran elemzett *határ* szó értelmezési lehetőségeit így a ‘nyelv határai’ jelentéskörében is elgondolhatjuk.)

E felvezetéssel röviden vázolni igyekeztem a csend és a hallgatás sokrétű vonatkozását a 20. század második felének magyar irodalmában. Hans Robert Jauss-szal szólva, az történt ebben a korszakban a magyar irodalommal, ami diktatúrák vagy elnyomó rendszerek esetében történni szokott: átmenetileg sikerül elhallgattatni, másfelől és egy idő után azonban az irodalmi nyelv olyan új nyelv(eke)t és megszólalásmódokat kezd életre hívni, amilyenekkel korábban az olvasó nem találkozott. Mi több, az olvasó, legyen laikus vagy „professzionális”, váratlan módon képessé válik ráhangolódni erre a nyelvre és beszédmódra. Ebben áll és tapasztalható meg az irodalom ereje.

A tanulmány alcímében Ottlik mellett még két, ehhez a korszakhoz köthető alkotót vezettem meg. Pilinszky a csend és a hallgatás témakörében alighanem megkerülhetetlen szerző. Életműve minden ízében a csend és a hallgatás felé mutat. Viszonylag csekély mennyiségű verstermése, jegyzetként, feljegyzésként ható esszéi és publicisztikái, lényegre törő gondolkodásmódja, amely szinte minden írásában a nominalitásban, a megnevezés mint nyelvi aktus előtérbe helyezésében, a dolog lényegének megragadására irányuló törekvésben nyilvánul meg, ezt a szemléletet mutatja számunkra. De idézhetjük itt az *Ars poetica helyett* című, nagy hatású írásának ama passzusát is, mely szerint „a köztünk beállott csend többé nem annyira a költészetet érinti, mint magát a költőt kötelezi, élete egészét követeli már, s nem lehet nem eleget tenni e kívánságnak, ha mindjárt a végleges és tökéletes elnémulás árán is”.⁸ Nagyon jelentős sorok ezek, hiszen egyszerre képviselnek egy igen határozott egzisztenciál-ontológiai állásfoglalást és költői-költészeti („ars poétikai”) hitvallást. S a kettőt nem elválasztva, hanem *szoros, nélkülözhetetlen összetartozásban mutatva fel*. Ezt megerősíti

6 „[...] csak mordultam dühösen, halk torok- és ajkhanggal, »Mb!«, vagy »Hmp«, de a hiteles, eltéveszthetetlen, valódi kiejtéssel, s ő értette, hogy mit akarok mondani. // Értette pontosan. Ezt is nehéz megmagyarázni. Lefordíthatnám ilyenféleképpen: »Látod, marha, mit jártatod annyit a pofádat, én itt ésszel figyelem a dolgokat, te meg a válságos pillanatokban locsogni kezdesz nekem [...]. Persze ez csak a látszólagos szöveg volna. Csak olyan beszéd, amivel voltaképpen ezt akarom közölni: »Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölöttek? Megszenvetédtek ti már a múltat s jövődöt.« Vagy inkább: »Nézd, kicsit összeszorult a torkom, ne haragudj, cimbora. Furcsa és megindító az emberi sors. [...] Ne hazudozzunk. Csináljatok egymással, amit akartok. Füttyülök rátok. Mb!«» (I. m. 7.)

7 Lev Vigotszkij: *Gondolkodás és beszéd*. (Ford. Páll Erna, Tóth Tiborné.) Akadémiai, Budapest, 1971.

8 Pilinszky János: *Ars poetica helyett*. In uő: *Összes versei*. (Szerk. Hafner Zoltán.) Osiris, Budapest, 1999, 90.

Pilinszky egy másik esszéjének néhány mondata, amely a versírás feltételeként „a költő halálát” nevezi meg: „»Amíg a mag el nem hal...« Furcsa módon enélkül az átmeneti kudarc nélkül – amit írás közben az ember mindig véglegesnek érez – nincs autentikus »alkotás«.”⁹ Pilinszky ezt a tapasztalatát ugyanitt az írás „nagy evangéliumi titkának” nevezi.¹⁰

A csend mint költői eszmény egyben a tökéletesség, a teljes befejezettség igényét is jelenti Pilinszkynél: „Aki ír, ha mégoly szerényen forgatja is tollát, tökéletességre tör. Kivált egy lírikus. Mondatainak, sorainak minden porcikáját fontosnak, perdöntőnek érzi az utolsó pontig-vesszőig. S ugyanakkor érzi, hogy semmi, szinte semmi se múlik a papírra rótt szavakon. Kicsit úgy van az ihlettel, mint a hívő a kegyelemmel. Az ihlet is ingyenes. Mégis úgy kell élni vele, úgy kell munkálkodni rajta, olyan gonddal, olyan odaadással, mintha minden, az utolsó pontig-vesszőig egyedül rajtunk múlna.”¹¹

Pilinszky költészetéből számtalan verset idézhetnénk e gondolkodás-mód példajaként. Most az *Apokrif* híres kezdő sorait citálok.

„Mert elhagyatnak akkor mindenek.” Ezzel a verssor-mondattal indul a vers, mely mondat egyszersmind külön versszakot, azaz önálló kompozicionális egységet képez. Az elhagyás/elhagyattatás egyben az elhallgatás, a totális hallgatás (vö. „mindenek”) képzetét hívja elő. S ezt az olvasói benyomást megerősítheti a következő versszak első három sora: „Külön kerül az egeké, s örökre / a világvégi esett földeké, / s megint külön a kutyaólak csöndje.” (kiem. H. K.). Az egek és a földek végzetszerű szétválasztottsága, a kutya (mint házőrző) nélküli kutyaól üressége, a világ és az ember magára hagyatottsága szükségszerűen a csönddel társul. Ez a lélegzet nélküli, kimerevített pillanat, avagy létállapot csöndje. Amint azt a versszak utolsó három sora a figyelemmel, a nézéssel és a pupilla rögzítettségével társítja: „És látni fogjuk a felkelő napot, / mint tébolyult pupilla néma és / mint figyelő vadállat, oly nyugodt.”

A figyelés a sorok szerint nem „nyugodt”, hanem inkább „ugrásra kész”, a harc előtti pillanatot rögzíti az időben. Mely pillanat azonban elnyújtott, örökkévalónak tűnik. Ez a „némaság”. Ezért lehet a pupilla, a nézés is „tébolyult”. A csend itt kényszeredett csend, az elhallg(atta)tás, ki tudja, meddig tartó csöndje. Azé a kiüresített létállapoté, amelynek már nincs kockáztatni valója.

Hozzátehetjük: a *figyelem* Pilinszky egy korai, 1947-es előadása szerint a költő-lét legmeghatározóbb ismérve. „Talán a legszembetűnőbb, legállandóbb jele a költői alkatnak az örök figyelem, a lankadatlan, ugrásra kész éberség. Költőnek lenni föltétlenül kimerítő és emésztő állapot. [...] Bármire is emlékszem vissza az életemben, minden emlékemet túlexponálja az éber, már-már személytelen figyelem. Aki magának él, nem így figyel.”¹²

Nemes Nagy Ágnes *Szó és szótlanság* esszékötetének¹³ címe szintén „beszédesen” jelzi a hallgatás, valamint a pontos, „helyes” szó megtalálásának igényét és szükségességét e korszak költői számára. Ugyanakkor és

9 Pilinszky János: Egy lírikus naplójából (1971). In uő: *Publicisztikai írások*, i. m. 639.

10 Pilinszky János: i. m. 639.

11 Uo.

12 Pilinszky János: A mű születése. In uő: *Publicisztikai írások*, i. m. 38.

13 Nemes Nagy Ágnes: *Szó és szótlanság*. Magvető, Budapest, 1989.

a „szótlansággal” párhuzamban nála a hallgatás mint költői-alkotói diszpozíció elsősorban a nézés és a látvány előtérbe helyezésével valósul meg. Erre példaként akár egyik esszéketetének címét, a *Látkép gesztenyefával*¹⁴ is citálhatnánk. De a nézés és a látás meghatározó Nemes Nagy egész költészetében: jól példázza ezt emblematikussá vált, eredendően a harmadik, *Napforduló* című kötetében megjelent, ám az Összegyűjtött versek élére helyezett, mintegy mottóként funkcionáló *Fák* című költeménye.¹⁵ A *Fák* valóban képviseli az egész életmű poétikai karakterét, látásmódját, az elszemélytelenítés eljárásait, a nominális Nemes Nagy-féle mondatokat és metaforákat, valamint a látás „kíváncsiságát” és mélyre hatolását.

Vagyis elmondható, hogy amennyire a költészetben, a nyelv művészetében ez lehetséges, Nemes Nagy lírájában a nézés, a látás és a látvány, a „kép” – amely a szem keresztül az agyban megképződik – veszi át a szó, a nyelv szerepét. Persze ez az állítás annyiban megkérdőjelezhetőnek tűnik, hogy ezek a látás- és látványképek természetesen *nyelvi úton* nyernek kifejezést, vagyis a költészet „eszközei” révén mutatkoznak meg. Mégis, a „hallgató”, s egyben látványteremtő nyelv sajátos példáiként tarthatjuk számon Nemes Nagy szövegeit. A *Balaton* című versének a szerző által számozott 5. versszakát idézem:

Se hold, se út. Fönt jár a szem,
bolyong a csillag-sűrűben.

Lent egy kőpárkányt látni még,
mintha foszfortól fénylenék.

S ütődvén a hegy kebeléhez,
a kéz egy szőlőfürtöt érez.

Hogy nem buggyan szét ez az ég!
Hogy bírja önnön gyönyörét!

S iszonyatát – az éj delel –
Hogy vége lesz, hogy bírja el?

Az első három szakasz jól érzékelhetően empirikus, látási és tapintási tapasztalatokról beszél („jár a szem”, „csillag-sűrűben”, „látni még”, „ütődvén”, „a kéz egy szőlőfürtöt érez”). A két utolsó versszak azonban e tapasztalatok reflexióját nyújtja, s kérdéseket fogalmaz meg – válaszok híján. A válasz nem-megadása is a hallgatás egy módusza: az értelmezés lehetetlenségét artikulálja. A kérdés éppen a válasz meg-nem-létét, hiátusát prezentálja nagy erővel, amit az írás központozása segítségével, a felkiáltó és kérdőjel alkalmazásával még inkább kiemel a versszöveg.

A kimerevített, örökkévalónak tűnő pillanat költői exponálása hasonló-ságokat is mutat Pilinszky költészetével. Míg azonban Pilinszkynél a „lát-

14 Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. Magvető, Budapest, 1987.

15 Ezzel kapcsolatban vö. Horváth Kornélia: *Fák, tárgyak, szavak*. (Nemes Nagy Ágnes: *Fák*). In uő: *Tűhegyen. Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből*. Krónika Nova, Budapest, 2000, 127–153.

vány” szinte sohasem empirikus, tapasztalati, hanem sokkal inkább elvont, absztrakt, fogalmi, addig Nemes Nagy költészetében az érzékelhetőség, a hétköznapi tapasztalás, s az érzékszervek működése veszi át a világban-benne-lét (Heidegger) értelmezhetőségének funkcióját. (Alighanem ez lehet a megkülönböztető faktor az úgynevezett objektív és a tárgyias líra között: míg Pilinszky kétségtelenül objektív és „hermetikus” költő, addig Nemes Nagy nagyon is „tárgyas”, a tárgya(ka)t szenzuálisan érzékelő és nevesítő alkotóként mutatkozik meg.) Jó példa erre a már idézett *Balaton* című vers következő, 6. versszaka, amely kifejezetten a látvány leírásán keresztül adja meg egy igencsak szorongató létállapot értelmezését:

A rézvörös, a szürke
egymásba fúrta törét,
tusakodik az alkony,
reszket a tág levegő-ég,
Nem mozdul mégse: reszket,
rezeg a kétszínű metszet,
állja a hab, míg felszökik,
a metsző szélvész karcait.

Nagyon röviden ezt a versszakot úgy értelmezhetjük, mint amely a látott valóságot (lásd „rézvörös, szürke alkony”, mozdulatlan, mégis reszkető levegő, a víz habjai stb.) mintegy önmagában való, önmagáért „beszélő” interpretációként állítja elénk, olvasók elé. Azaz mintha a látvány és a tapasztalás venné át a szavak és a (ki)mondhatóság szerepét. Ugyanakkor a nyelv és a versbeszéd, valamint a versforma nagyon is „gondoskodik” e látványszerűség meghatározó nyelvi erejéről. A nyolcsoros szakasz – szemben az előbb citált, versszakokra tagolódó részével ugyanannak a *Balaton* című versnek – mintegy egynemű tömbként áll a szövegben, s ekként szinte megfellebbezhetetlenként közli a maga tapasztalásait. Másfelől a szöveg szavai mint nyelvi jelek avagy eszközök kifejezetten a látszólagos nyugalom, a kimerevített látványkép mögött pulzáló feszültséget, ha tetszik, a robbanás előtti állapotot érzékeltetik: „egymásba fúrta törét”, „tusakodik az alkony”, „reszket”, „Nem mozdul mégse: reszket”, „rezeg”, „állja a hab, míg felszökik”. A látvány és a tapasztalás így „megy át” a költői szóba. Amiként Nemes Nagy a már említett *Fák* című versében írta: „akár a test emlékezetbe”.

A dolgozat címében megfogalmazott, igen sokrétű, számos (történelmi, politikai, nyelvelméleti, költészetelméleti, nyelvfilozófiai, egzisztenciál-ontológiai, hermeneutikai, teológiai stb.) aspektusból megközelíthető témát, vagyis inkább téma-komplexumot e keretek között csak vázlatosan tudtuk „körüljárni”, azonban a mikroelemzések, illetve a szerzőktől és műveikből vett, a jelzett témakörben igencsak megvilágító gondolatmenetek reményeink szerint valamelyest hozzá tudnak tenni a felvetett lét-, költészet- és nyelvfilozófiai kérdések kapcsán alkotható képünk további alakításához.

Bokros Judit

TÖRÉSVONAL

Valami törésvonal ez.
 A lába alatt húzódik, és egyre szélesedik.
 Nem látja a végét, a mélyét.
 Csak áll, egyik lába a jobb,
 másik a bal oldalon.
 Még remél.
 Még reméli, hogy
 össze tudja tartani, hogy
 a törésvonal nem szélesedik tovább,
 hanem a partok összeérnek.
 Összeérnek, és először csak csiszolódnak,
 majd lassan összesimulnak.
 Erre gondol, miközben érzi,
 hogy a partok távolodnak.
 Megfeszíti a lábát, hogy
 megállítsa őket.
 Vár.

KÖZÖS EMLÉK

A régi szőlőt kerested és a kis házat.
 Határozott léptekkel siettél előre,
 eltökéltnek tűntél, mint mindig,
 ha valami nagyon foglalkoztat.
 A keskeny aszfaltos út enyhén ívelt,
 oldalt szinte karnyújtásnyira sorakoztak
 a takaros kis házak.
 Életnek csak a nyomát láttuk,
 szépen nyírt fű, rendezett porták.
 Kényelmesen mentem utánad,
 tudtam, beérlek majd.
 Ez a keresés a tiéd,
 én csak a kíséző vagyok.
 Figyeltem, ahogy jobbra-balra nézve
 lendületesen lépsz,
 közben izgultam, hogy megtaláld.
 A régi szőlőt és a kis házat,
 gyermekkorod egyik helyszínét,
 az egykori családi birtokot,
 a dédszülők, nagyszülők otthonát
 a zalai dombok ölelésében.
 Mennyi emlék, mennyi arc
 jelenhet meg most benned,
 mennyi jó és rossz érzés kavaroghat,
 miközben pulzál a múlt – gondoltam.
 Várakozással követtelek, míg megálltál,
 és kis csalódottsággal hangodban azt mondtad:
 „Nem találom.”
 Olyan volt, mintha a múltad egy darabját
 vesztetted volna el, mintha talán
 csak álmodtad volna a szőlőt, a házat,
 az unalmas, de most már vágyott nyári,
 őszi napokat a szőlőkötözéssel.
 Nem tudtam segíteni, nem tudtam azt mondani:
 „Úgy emlékszem, arra van”, hiszen emléked
 csak neked volt.
 De most már nekem is van.
 Arról a varázslatos helyről, amelyről
 oly sokat meséltél, ahol jó és rossz
 érzések kavarogtak benned,
 ahová örökké kötődni fogsz.
 És arról, hogy a közös jelenünkben
 együtt kerestünk
 a múltadban.

RECEPT

Markó Béla

Igen, még alig volt tél az idén.
Pedig mi télidőben télre várunk.
Derékig érő óra. Mert régebb
ilyen volt. Vastag jég a folyón.
Megtírta az embert. Kóbor
kutyákat is. Várom a múltat
éjjelente. Hogy reggelre tiszta
fehéren itt lesz, ami megtörtént
már ezerszer. Az ismeretlen
jövő nem érdekel, csak az emlék.
Megtisztítva, majd újakezdve.
Gondoljátok végig! Eppen úgy,
mint a szerelem. Ugyanolyan
újra meg újra. Egyforma
mozdulatokkal mindig. Alig
módosítva itt-ott. És mégis
szeretjük egymást. Hiszen
egyébként miért akarnánk?
Félek a változástól. Amikor
nem úgy történik valami, mint
eddig akárhányszor. Sirályok
Marosvásárhely fölött ismét.
Kínlódik az ég. Elhullat olykor
néhány fehér pelyhet. Lassan.
Bizonytalanul. Mintha újabban
Isten szakácskönyvből főzne.
Tudom, velünk van baj egy ideje.
Azt hittem, hogy addig élünk,
amíg ismétlődünk. Hogy csak
a halál megismételhetetlen.
De amikor széthúzom reggel
a függönyt, üresek kint az ágak,
üres az utca. Jobb lett volna
felejteni a múltat. Mégsem
abba halunk bele, amit nem
ismerünk. Inkább abba, hogy
azt kezdjük keresni, ami volt.
Nem szabad emlékezned, ha
élni akarsz. El kell fogadnod,
hogy másképp főz most Isten.

Darvasi László

1962-ben született

Törökszentmiklóson.

Költő, író, drámaíró,

publicista. Legutóbbi

írását 2023. 5.

számunkban

közöltük. – Részlet

a Magvető kiadónál

júniusban megjelenő

Neandervölgyiek című

regényéből.

HÁROM ÉLETKÉP

1914

Amikor meghalok, a polcokon sorakoznak majd a könyveim. Én írtam őket, aki már nem élek. Hideg kamrában, holdfehér testtel heverek, talán össze se varrtak rendesen. Állam fölkötvé. Aztán eltemetnek. A betűim még élnek.

Miféle könyveket is firkált ez az alak itt?

Most halálozott el, kérlek.

Mit nem mond, most?!

Megírta a legfrissebb Városi Hírmondó! Vezércikk! Az öreg császár portréja mellett. Elfogtak egy agitátort! És a halálhír. Serban szerkesztő jegyezte.

Fiatal volt még, nem?

Az, fiatal, de hát a halál.

Na, igen, nem válogat.

Az nem, nincsen ízlése.

Serban legombol értem egy kis pénzt. Holtan érdekes egy író, vagy élve? Úgy értem, amit írt! A halott íróknak jobban hisznek. Több elfogadás, nagyobb megbocsátás. Aki él, az sért. Még a halálomban is fogynak a könyveim. Egy rövidke, átmeneti ideig jobban fogynak. Lekertülnek a polcokról, jönnek helyettük újak, modernebbek, jobbak is talán. Azonban lassan azok is meghalnak, akik még olvasták azt, amit írtam. Általában ennyi egy író sorsa. Nem sok, nem is kevés. Amikor írunk, az idő útjain tévelygünk, és akarjuk, nem akarjuk, az örökkévalóságot kísértjük. Nem a könyv marad utánunk, hanem a nyelv. Ennyi az örökség. Amikor írunk, egy másik idő múlását érzékeljük, nem azt, ami a testünket fogyasztja, és ami lassan szétzilálja az érzékeinket. Ennek a másik időnek nincsen kezdete és nincsen vége. De aki úgy hiszi, hogy az örökkévalóságnak csak egy pillanatát is képes megragadni, megveszekedett bolond. Minden szó, az összes mondat, valamennyi könyv el fog veszni. Odavesznek a szent könyvek, a tudományok evangéliumai, a szellem panorámái, a bolond könyvek, az eretnek és rohadt irományok, a hazugok és az igaz szándékkal, rettenetes gyötrődések árán írtak. Minden történet el fog veszni. Ez a történet lényege, és nem az, hogy elmesélik, hogy elmondják, hogy tovább adják, hogy tanulságai öröklődhetnek. Minden történetnek azzal kell szembenéznie, hogy abban a pillanatban, ahogy közreadták, pusztulásra lett ítélve.

Erna csak nézte a férfi száját. Összegyűlt az ajkak sarkában egy kis fekete anyag. Ivott már. Mint akinek vérzik az ínye.

– Jó, akkor megkérdezem. Miért adják közre őket? Amikor én mesélek – Erna elpirult –, nem is a mulandóságot látom. Én akkor az életet látom. És ha a halálról beszélek, akkor is az élet nyelvén beszélek. De várjon csak, Endre, azt el tudná-e mesélni, hogy egybekelünk.

– Micsoda?

– Igen, maga és én. Férj leszünk és feleség.

A férfi nem gondolkodott, nyomban rábólintott.

- Igen, hogyne.
- Szóval megtörténhet?
- Azt nem tudom.
- De el tudná mondani?! Mert akkor meg is történt, nem?

A férfi máshogy folytatta.

- A halottak is beszélnek bennünk, Erna. Mondják, csak mondják.
- Bolond dolgokat hord itt össze - mondta Erna.

A férfi nevetett, jaj, hát persze, hogy nem érti. Nem is fogja.

- Én azt mondom erre, azok a legszerencsétlenebb emberek, akik nem tudták elmondani a történetüket. Pedig van nekik. Lehet, hogy nem érdekes, nincs tanulsága, sem látszólagos értelme, de hát hiába ők sem élhettek.

- De akkor miért élték szegények? - Erna nem vette észre, hogy kapaszkodik a tanár karjába.

- Hogy elveszhessenek, Erna. A pusztulás mindenkinek a járandósága. Az asszony hallgatott.

- Írtam egy verset - mondta végül a férfi.

- És? Már el is vészett, nem?

- De, elveszett. Azért meghallgathatná, Erna.

Elővett egy gyűrött, sokszor összefirkált, áthúzott kis papírt. Tintapacák, borfoltok, talán könnycseppek is voltak rajta. Elmondta. Mintha a szavait temette volna.

*

Akkor már olvadt, sárrá és lucsokká lett a hó, és Lackó is azt gondolhatta nyugodtan, fölgögyült. Kelltt jó fél év, hogy olyan erőt érezzen, mint a diplomavetés előtt. Újra egészséges, mint a makk. Hiába magyarázta Váradi doktor, egészséges ember nincsen. Ő valójában nem is egészséges akart lenni, csak erős akart maradni, ujjal hajlítom a szöveget, doktor úr, látja?

- Jó, hogy így érez, József - bólogatott a doktor. - De ez még nem minden. Menjen el, kérem, a gőzfürdőbe. Fogdostassa meg magát Rényi úrral.

Lackó elég ideges lett.

- Engem aztán nem fogdos senki.

- Jó, akkor most a hátához nyúlok.

- A jó kurva életbe - nyögött halkán Lackó, váratlanul olyan fájdalmat érzett, amelyet még soha.

- Nyilván ki lehetne vágni - magyarázta Váradi. - De akkor újabb fél évet heverészne. Az a véleményem, hogy Rényi úr is megoldja.

- Hogy megfogdos.

- Dögönyözi, ha jobban tetszik.

Lackó tehát vizitált a gőzfürdőben, ahol Rényi úr valóban kigyúrta belőle a maradék gonoszt, mert amikor a hátát dögönyözte, és ő hol ordított, hol hörgött, később se merte elárulni, mennyire jó volt neki ez, csak kiköpött egy piros csomót. A tüdejében lakott vagy a gyomrában, a torkában, a szíve mellett. Mindegy. Megszabadult az átkozottól, erősebb lett. Miután megtekintette a masszőr úr legendás szappangyűjteményét, ittak Rényivel az apró irodában, ami akkora volt, mint az álltában kitért koporsó, a falra lenge ruházatú hölgyek képeit szögelték.

- Mici és Cici – ismertette Rényi úr.
- Lackó megnézte őket.
- Gratulálok.
- Mulattam már a társaságukban. Különösen kedves teremtések. Egészségére, Lackó úr!
- A doktorra iszom, ő tanácsolta ezt a kúrát!
- Különben szolnokiak – Rényi még mindig a lányokat nézte.
- És ha azok?
- Szívesen beajánlom nekik, ha gondolja, Lackó úr.

Sajnálkozó grimasszal válaszolt, nem akarta Rényit megsérteni, végül is jót tett vele, viszont abban a pillanatban döntötte el, hogy elmegy a házhoz, a második útra, a második házhoz, ahol a kutyagyilkos Petrik él.

Friss, kora tavaszi szél fúj, mint fehér kiscsikók, szaladtak a felhők. A hátához nyúlt, nyomkodta a szúrás helyét, nem érzett semmit. Csodálkozott. Csak ennyi kellett?

Petrik házához ért, vedlett a vakolat, foghíjas a rozoga kerítés. Látszott a tél kínzása a telken, nem indult neki a zöld. Kivár. De egy hónap és mindent borít a gyom. Ingerült hangok. Nyílt az ajtó, előbb egy botot látott meg, óvatosan tapogatózó lábat, majd megjelent Petrik. Imbolygott. Remegett a bot a kezében, hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy állva maradjon. De lépett, csak azért is. Sár ragadt a csizmájára, nehéz csimbókok. Ő sem adta föl, el is jutott addig a helyig, ahol összeverték. Ott imbolygott. Nyelte a levegőt, szinte ette. Föl se öltözött, csak egy ing volt rajta. Mint egy ember, akit mindjárt kivégeznek. A bal keze élettelenül lóg a teste mellett. A gyerek mögé lépett, alulról tartotta. Az asszony utánuk jött, az ajtóban megállt, szemébe lógott a haja. Petrik arccal esett előre, egyenesen bele a sárba. Beszélt, mint aki a földet eszi. A gyerek emelte volna, nem bírta a tehetetlen test súlyával. *Egy ájult ember mindig nehezebb, de a legnehezebb a halott.* Addigra hozzájuk lépett az asszony, a test alá karolt, centiről centire húzni kezdték Petriket. Nekiveselkedtek, megrántották. Veselkedtek, megint rántották. A férfi elájult. Fekete volt a sártól. A gyerek sírt, apukám. Mielőtt elnyelte volna őket a bejárat torka, az asszony fölnezzett. Egyenesen Lackó arcába pillantott. Nem lepődött meg, nem is csodálkozott. Csak elmosolyodott, mint akinek tetszik ez az egész.

*

A kizsákmányolást, ezt a legnagyobb társadalmi rákfenét kell megszüntetni. Például itt van a református templom szomszédságában, azzal majdnem szemben a Kahn bácsi boltja, afféle igazi szatócsbolt, mindent lehet venni és kapni, de még olyan különösséget is, ami Szolnokon sincsen. Ami nincsen, lesz. Holnapra vagy holnaputánra. Mindig beszerzi, rendeli, kikalkulálja a furfangos Kahn bácsi. Ez nem előre megfontolt kirablása a másik embernek? Aha! Mert erről van szó. Akinek haszna van a világon, akármennyi is, csipetnyi csupán, mindegy, kizsákmányol. Haszon csak a másiktól lehet. Üzletelni, gyártani, eladni, venni, ez mind hazugság. Az igazságot kell keresni. Az pedig a kommunizmus.

Stein Frici ezt mind előadta a környező boltokban, a tejesnél, a péknél, a hentesnél, még Kahn bácsinál is. Áron sokszor hallotta, hogy Kahn bácsi boltja a kizsákmányolás rothadó fészke. De hát a számok. Ő már tudta,

hogy azok nem hazudnak. Az ember hazudik, a számok nem. Az öreg Kahn először nem is értette, mi a szándéka.

Megjön a fiú még a grófi építkezésről, leül az ajtó mellé, lóbálja a lábát, bámészkodik. Hogy bejöhet-e. Be, ha már bent van. Csak nézelődne. És mit. Azt, hogy mekkora, és ha akkora, az mennyi. Ez a válasz úgy meglepte Kahn bácsit, hogy hagyta a fiút. Nem egy Stein Frici. Ez egy Gold. Jóllehet a Goldokkal óvatosan kell bánni, az apja is hogy szerette a hitelt, de a fiának a szeme csupa ártatlanság. Forog körbe a feje, vakarja a térdét. Hangtalan jár a szája. Amikor az öreg porciózott vagy a kézi mérleget használta, a fiú mindig szólt.

- Kellene még egy szelet.
- Még öt szem cukor.
- Kicsit több lett, le kell venni egy kanállal belőle.

Hagyta az öreg Kahn, mert érezte, jobban teszi, ha inkább figyel. A kereskedő fölismeri a másikban a tehetséget. Megszólalt a bejárati csengettyű, Arany Sámuel is belépett. Hajlik a kalandor háta, megjárta Albániát és a Szaharát, a Holdon is időzött, reszelt a hangja. Hanem a szeme, az a csalafinta nézése most is cikázni kezdett.

- Megveszed a fiamat, Kahn? Tudod, hogy felnőtt már, felavattuk.

Kahn bácsi nem akarta elsietni a választ.

- Meg nem veszem. Csak fogom, amíg bírja a kezem.
- Akkor fogd jó erősen - mondta a kalandor, aki fürdött a Nílusban, és volt aranyba öltöztetett szerezsen királyok vendége, majd kibicegett a boltból.

Bent zsákokban állt a mák, dobozokban a dió, üvegekben az aszalt szőlő, füge és datolya. A tömzsi vaskályha mellett - amely hűvösebb időkben, mint most is, vígan duruzsolt - állt egy kis kád, abban néha hal úszkált, rendszeren ponty, máskor aranykeszeg, dévér, néha méteres harcsa, kecsege. Beszállítójuk Kovalik. Két-háromnaponta jár. Most csukája volt, kettő éles fogazatú fenevad. Nem alszanak téli álmot, nem vermelnek, mint a többi vízi jószág. Ki lehet őket kapni a jég alól. Kovalik dicsekedett a hasbeszélő tudományával. Nemcsak tátoztak, de beszéltek is a csukák.

Háború lesz, komám?

Az, komám.

De milyen háború?

Tele lesz a folyó emberhússal!

Na, abból mi már nem eszünk, komám.

Ez a mi balszerencsénk!

Áron nevetett.

- Bárcsak mulatságos lenne - Kovalik megsimogatta a fiú fejét.

A polcokon fűszerek sorakoztak, paprika, fahéj, szegfűszeg, bors és ánizs, mindenféle sárga, hószínű, mélybarna keleti por, babérlevelek, olajos ibrikek. Liszt, dara, morzsa, rizs, nagy kockás és csíkos dobozokban és szalaggal elkötött zsákokban. Szárított gyümölcsök, narancshéj, aszalt szilva, alma. Kahn bácsi a háta mögül vett elő egy papírdobozt. Mint aki ereklyét mutat, óvatosan kihajtotta a fedelét.

Szentpétervári hering, kérem.

Ez itt fekete kaviár, ez piros.

Zsírban ázó libamáj!

Csukamájolaj?

Kahn bácsi váratlanul egészen lázba jött, és pergő szavakkal mesélni kezdett arról, hogyan kapott elő a pult alól egy ládikát a grófnak, Havanna, ez a szó piroslott a fedélen. Egy néger gitáros nevetett. Nem gitár, kérem, ez a kicsi hangszer a bendzsó. Tucatnyi hasas szivar gondosan elrendezve, illatuk szétaradt a fahéjas boltban. Melyiket parancsolja, gróf úr?

Áron kitartó és feszes figyelme inkább a mérlegek felé irányult. Rézmérleg, rugós, kétkaros. Kézi mérleg, kofa vagy paraszt is használ ilyet a vásáron, méregeti vele a répát, krumplit, a szilvát. A mérlegsúlyok csapata valóságos hadsereg. Olyanok, akár az emberek. Vékony, kicsi, nagy a hasa, sokat nyom. Na, mennyit. Megemelte a teli zacskó mákot, cukrot, és dekára eltalálta. Grammra! Kahn bácsi vonogatta a szemöldökét.

- Hogy csinálod, fiú?

- Nem tudom - mondta Áron.

- Apád tanított?

- Őt nem a számok érdeklik. Nekem is csak mesél, de az igaz, hogy mindenfélét. De sajnos én nem mesélek, nem tudok.

A boltos krétákat pakolgatott a pulton.

- Aztán miért nem?

- Nincs hozzá képességem, bácsi.

- De mérni tudsz.

Szólt a csengettyű, és belépett a boltba Erna. Áron megmerevedett, a bácsi szerencséje nem vette észre. Erna azt mondta, vodka kellene neki. Kahn bácsi keresgélt, mert volt vodka, miért ne lett volna, lengyel és orosz, nagy és kicsi üveggel is.

- Aztán minek ez neked, te lány? - kérdezte Kahn bácsi.

- Meg fogom inni.

- És miért iszod meg?

- Mert rág a bánat.

Az öreg a fiúra nézett, csillant a szeme, hát tényleg, micsoda dolog, ha egy fiatalasszony alkoholt vesz, és nyíltan meg is mondja. Erna boldogtalansága süttött, mint a sparhelt háta. Kahn bácsi sóhajtott.

- Ezt a boldogtalanságot számold meg, nagyokos!

- Ezt nem tudom, nagyon sok - suttozta a fiú.

Egy este szólt Kahn bácsi Áronnak, aki szinte már az üzletben lakott, eredj már Áron, várnak otthon, csak nem akarsz itt aludni? Dehogynem! Kahn bácsi fején találta a szöveget, nem volt nehéz.

- Állj be a boltba mellém. Beveszlek.

Másnap Áron is a pult mögött dörzsölgette a kézi tükröket.

- Te csodára vársz mégis - állapította meg az öreg.

- Arra - válaszolt Arany Áron, és elcsodálkozott. Talán nem mondott igazat. Az öreg csóválta a fejét, ej, arra aztán várhatsz.

És megint belépett Erna.

BICKERSTETH JOHANKA ÉBRESZTÉSE

Kőrízs Imre

1970-ben született
Budapesten.

Irodalomtörténész,
költő, műfordító, a
Miskolci Egyetem
Magyar Nyelv- és
Irodalomtudományi
Intézetének
tanszékvezető
egyetemi docense, a
Műút szépirodalmi
rovatának
szerkesztője.

A *Harleian Miscellany* címet viselő köteteket a 18. század közepén szerkesztették Oxford első két grófja könyv- és kéziratgyűjteményének anyagából. Az összeállítás alcíme magyarul így hangzik: *Gyűjtemény az Oxford néhai grófjának könyvtárában található ritka, érdekes és szórakoztató, kéziratok, illetve nyomtatott pamfletekből, valamint értekezésekből történelmi, politikai és kritikai jegyzetekkel ellátva*. A főúri cím viselői a Harley családból kerültek ki, az első és második gróf pedig nagy könyvgyűjtő volt, a gyűjtemény ma a British Library egyik – az ő családnevüket viselő – külön állományát képezi, benne többek közt fontos középkori óangol, görög és latin nyelvű kódexekkel.

A vegyes műfajú antológia mintájára *Harleian Miscellany*nek, vagyis Harley-egyvelegnek nevezték a rosszmájú kortársak az ötödik gróf számos gyermekét is, arra utalva, hogy a grófné, Jane Scott nem volt éppen a hűség mintaképe. Irodalomtörténeti szempontból a legfontosabb szeretője az a Lord Byron volt, akinek *Childe Harold* című műve első teljes magyar fordítását éppen a grófné unokája, Jane Bickersteth készítette. A hűtlenkedő grófné ugyancsak Jane nevű lányát Henry Bickersteth, Langdale bárója vette feleségül: az ő lányuk tehát a Byron-fordító Jane, e néven már a harmadik. A mű ajánlása egy bizonyos Ianthének szól: ő pedig Byron szeretőjének a mű első megjelenése idején még csak tizenegy éves lánya, Jane Bickersteth majdani nagynénje, Lady Charlotte Harley.

Az 1857-ben, Genfben megjelent kötet címlapján a magyaros Bickersteth Johanka névforma szerepel, amit már az is indokolhat, hogy a fordító férje ekkoriban Teleki Sándor, Petőfi „vad grófja” volt – az ő koltói kastélyának kertjében, egy ma is álló kőasztalon írta a költő a *Szeptember végé*nt.

Jane mindenesetre aligha a férjétől tanult meg magyarul. Mészáros Lázár egy 1854-ben, New Jersey-ben kelt levelében írta Vukovics Sebőnek, az utolsó forradalmi kormány ugyancsak emigráns igazságügyminiszterének, hogy Lady Langdale neki szóló leveléhez „leánya, a hies Bickersteth [...] magyar levélkét csatolt”, márpedig Teleki ekkor még a kontinensen élt. A „hies Bickersteth” édesanyja ekkor már egy ideje pártolhatta a magyar emigránsokat, a tizennyolc éves lány máshogy nem is ismerkedhetett volna meg a magyar szabadságharcosokkal és általuk beszélt nyelvvel.

A legpontosabb és leginkább megbízható forrásnak az ugyancsak emigráns gróf Teleki László, *A kegyenc* későbbi szerzője látszik, aki Teleki Sándor édesapjának volt apai ágon negyedfokú unokatestvére. Ő 1856 tavaszán Brüsszelben tartózkodott, és mint egy április 29-én kelt levelében írja, akkoriban ugyanott volt Sándor kuzinja, édesanyjával együtt, valamint „Lady Langdale, meg ennek leánya Bickersteth kisasszony, ki Sándorral jegyben járt”. Teleki László úgy tudta, Brüsszelben tervezik megtartani az esküvőt is a gazdag örökösönivel, aki „a leggazdagabb angol partik egyike. 600.000 francnyi évenkénti jövedelem vár reá, meglehet, egymillió is.” Már ebben a megjegyzésében is némi rosszmájúságot lehet sejteni, a következő pedig e tekintetben el is oszlat minden kétséget: „Sándort a magyarok iránti szeretetből veszi el.”

A menyasszonyról ezt tudjuk meg: „A leány már is jól tud magyarul, szép leány, fiatal is, alig 19 éves.” Teleki Lászlónak egy július 13-ai levele szerint azonban az apátlan árva lánnyal megkötendő házasság jogi akadályokba ütközött: „Éppen tegnap mondták ki az angol bírák tagadó ítéleteiket.” Az esküvőre több mint másfél évet kellett tehát várni; egy másik levelében, amely a végül a berni angol követségen lezajlott ceremónia után néhány nappal, 1857. december 18-án kelt, ezt olvashatjuk: „Sándor a lakodalom után mindjárt Angolhonba [megy], hol neki, mint mondja, sürgető dolga van, felesége pedig és anyósa Marseille-be mennek, s onnan Spanyolhonba, hová aztán persze Sándor is később eljövend.” Majd nem mulasztja el hozzátenni a költői kérdést: „Nemde, különös?”

Az újdonsült Teleki grófnét és édesanyját, Lady Langdale-t az ifjú férj helyett aztán Czetz János, a később Argentínában fényes katonai karriert befutó honvédtábornok kísérte el Spanyolországba, akivel korábban már Olaszországba is ellátogattak, majd a pár Angliában, a feleség családjának Eywood nevű „country house”-ában rendezkedett be. Itt az emigráns magyarok egy ideje már egymásnak adták a kilincset, valamivel később Mészáros Lázár, a forradalom és szabadságharc hadügyminisztere is épp ide igyekezett súlyos betegségét kúrálni, amikor 1858 novemberében, út közben, a szomszédos Titleyben meghalt. Ott is temették el, és csak 1991-ben hozták haza a hamvait Bajára.

Az elegánsan mértéktartó épületet azóta lebontották, de igazán érdekes a kastély parkja volt. Rónay Jácint, majdani pozsonyi nagyrépost, a szerencsétlen sorsú Rudolf trónörökös későbbi nevelője így írta le a látványt: „Az eywoodi kastély egészen újabb kori, minden feltűnő díszítmény nélkül; mire való is volna itt az emberi művészet, hol a természet annyira gondoskodott mindenről, mi szép, mi regényes, mi bájjal és elégtelenséggel tölti el az emberi szívet. – A park, berkeivel, tavaival, százados tölgyfa-sorozataival, melyek értékét 10.000 fontra becsülik, nagyszerű, egyike a legszebbeknek, melyeket valaha láttam.”

Rónay szerint a házasság szempontjából a vőlegény grófi címe sem volt közömbös: az Erdély feletti Habsburg-hatalmat lepapírozó Teleki Mihály fiait még 1697-ben I. Lipót császár emelte német birodalmi grófi rangra. A cím mellől azonban hiányzott a finomabb műveltség, amit az emlékiratíró a következőképpen érzékeltet: „Minő szép jövőt és kitűnő állást biztosíthatott volna magának Teleki az angol társadalmi életben, ha nem járt volna iskolába az alföldi pusztán”. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Teleki Sándor „angolul egy árva szót sem tudott”, amikor tehát vendégség volt a háznál, „a sűrűbe vette magát, s csak akkor állt ismét elé, midőn a tér tiszta volt”. Talán a „vad gróf” nyughatatlan, izgága lelke sem tudott tartós otthonra lelni Eywood egészen szanatóriumszerű anyatermészetének karjai között, vagyis Viktória királynő hiába engedélyezte neki, hogy nevét és címerét a férfiágon kihalt Harley-családdal egyesítse, nem tudott – és talán nem is akart – angol lorddá változni.

Pedig kezdetben teljes lehetett az összhang. A nagybányai Teleki Magyar Ház vezetője, Dávid Lajos idézi a gróf szerelmi életéről szóló cikkében az egyik levelét: „mátkámnak csupán négy nagy hibája van: hogy igen fiatal, igen szép, igen okos és igen gazdag”. Később azonban bekövezett a csalódás is: a férjnek talán túl hidegnek bizonyult az angol hidegvér. Tele-

ki életrajzírója, Gyalui Farkas a következő esetet idézi fel: „Torinóban történt, hogy táncestélyre hívták a házaspárt. Teleki gróf neje éppen öltözött, mikor híre jött, hogy nagybátyja, Sir Napier Károly, angol admirális, aki a balti flottát vezényelte 1854–55-ben, meghalt (1860), Telekiné őt szerette legjobban. Az ezredes szomorúan ment be feleségéhez, hogy értesítse a gyászsesetről. A nő keservesen zokogott. Férje hagyta sírni, aztán így szólt: »A táncestélyre most már nem mehetünk.«” A felesége erre a következő meglepő választ adta: „De akkor az udvar ellen követünk el illetlenséget. A hírt még nem tudja a világ, és én szeretett nagybátyámat (itt újra zokogott) holnap reggeltől kezdve gyászolom.”

A történetet sajátos fénytörésbe helyezi, hogy Napier admirális 1860. november 6-án halt meg, Teleki első fia pedig – leendő második feleségétől, a francia Mathilde Litez-Tivervaltól – a következő év júniusában született. Az első házasság tehát szemlátomást hamar zátonyra futott, bár a felek bizonyára nem váltak el. Legalábbis csak ez lehet az oka, hogy Teleki csupán akkor nősült meg újra, és vette el gyermekei anyját, amikor első felesége 1870-ben Damaszkuszban meghalt. Bickersteth Johanka életének utolsó tíz évéről a halálhíren kívül, úgy tűnik, egyelőre más adatunk nincs is.

Ami a magyar utókor számára különösen érdekessé teszi személyét, az persze az, hogy az ő fordításában jelent meg először Byron *Childe Haroldja* magyarul, amiből egyébként Liszt könyvtárába is eljutott egy példány. A szöveg olyan magas szintű nyelvtudásról árulkodik, ami kizárja, hogy a fordító az ehhez túl későn megismert férjétől vagy az ő hatására tanult volna meg magyarul, bár nehéz elképzelni, hogy a fordításnak legalább magyar anyanyelvű lektora ne lett volna. A korrektúra már más kérdés. Az emigráns Puky Miklósnak, Komárom egykori kormánybiztosának svájci kiadójánál megjelent könyvben nincs ugyan kirívóan sok nyomdahiba – a kötet egyik kortárs ismertetőjének elismerő szavai („több esetben elpirulhatna mellette a magyar nyomdászat”) azért némiképp túlzóak –, az olyan tévesztések, mint a „bóldogbabb”, „Músza”, „történeted” mégis mintha arra utalnának, hogy magyarul jól tudó ember nem nézte át tüzetesen a kiszedett íveket.

Ami magát a fordítást illeti: Bickersteth Johanka, legalábbis a folyó szöveg stanzáknak nevezett versszakaiiban – mint majd Nadasdy Ádám az *Isteni színjátékban* – józanul lemondott a rímelésről, de megtartotta a jambikus formát, az eredeti hangsúlyos verselést a magyarban értelemszerűen időmértékessel helyettesítve. A szöveg olvastán könnyen az lehet az érzésünk, hogy messze megelőzi a korát: a rímtelenül lüktető versforma és a szöveg szinte szobrászi megformáltsága révén a műből mintha hol Shakespeare, hol a *Duinói elégiák* Rilkéjének hangját lehetne kihallani. Ehhez persze Byron is kellett: a fordítónak a *Hölgyfutárban* közölt, eleve magyar nyelven írt spanyolországi úti levelei nem ennyire érdekesek.

Jól érezhető nyelvi erő járja át a *Childe Harold*-fordítás végén, a 4. ének 179–184. strófaiban olvasható tengerhymnuszt is. Ha a maihoz igazítjuk a helyesírást, akkor a szöveg már csak néhány megjegyzésre szorul: 179, 4 áll megáll, nem jut távolabbra – 7 *Övén kívül* azon kívül, amit saját magán hagy – 180, 2 *számára* neki, az embernek – 181, 4 *tölgyóriásokat* a hajókat (valójában nem kell a tárgyeset; a had, a hajók: ez mind a tenger játékszere) – 182, 2 *Carthago* az utolsó o betű röviden ejtendő – 3–4 *Szabad ko-*

rukban vizeid Elpusztulának, s több kényúr azóta az angol eredeti jelentése inkább ez: amíg szabadok voltak, a te vizeid mosták őket, ahogy azóta is számos zsarnokot – 183, 7 *Örökség képe, láthatatlan trónja* az örökkévaló képmása, a láthatatlan Isten trónszéke – 10 *merhetlen egyedül* amit egyedül senki nem merészel megkísérteni – 184, 8 *majd* majdnem.

„Idő redőt nem ír azúr fejedre – Úgy rengsz, mint a teremtés hajnalán”: ezt a sorpárt, élén az idő/redő sajátos hangzóösszecsengésével akár a *Nyugat* nagy nemzedékének idején is írhatták volna. „Sötét üvöltő forró ég alatt”, „Saradból kelnek a mély szörnye!”: majdnem százhetven év után ezek a sorok sem vesztek erejükből. Ahogyan a 184. versszak elején indázó mondat is nagyon érdekes: elsősre úgy érezni, mintha az lenne az állítás, hogy „örömöm volt ifjú játékaiban kebleden”, míg a továbbhulámzó versből a soráthajlás után ki nem derül, hogy egy főnévi igenév az alany, a „kebleden” pedig ehhez tartozik. És azt is érdemes észrevenni, hogy tartalmi könnyedsége ellenére micsoda súlya van a sornak attól, hogy mindössze két hosszú szóból áll – amit itt alkalmilag az egész fordítás ars poeticájának is tekinthetünk -: „Továbbnyargalni buborékaiként”.

179

Rengj még, te mély, sötétkék óceán!
Hiába tört rád tízezernyi flotta:
A földet ember rommal jelöli –
Hatalma áll a parton –, víz simáin
Hajótörés mind a te tetteid,
Nyom nem marad ember dúlásiból
Övén kívül; midőn egy percbe hull
Esőcseppként mélyedbe, buborékos
Nyögéssel, sírtalan, halálharang,
Koporsó nélkül, ismeretlenül.

180

Nincs lába ösvényed fölött – meződ
Számára nem zsákmány –, fölkelsz s leszórod
Magadról, megvetvén egészen az
Aljas kényt, mely földet villogva dúl;
Kebledtől édig parittyázod őt,
Vacogva játszó tajtékzás között
Küldöd jajgatni istenéhez el,
Míg kis reménye úszik tán közel
Öböl- vagy révben, és a földre vissza
Hányod le újra – ottan hadd feküdjek.

181

A had, mi sziklán épült városok
 Falát mint mennykő sújtja, népeket
 Ijesztve és fejdelmeket rekesztvén
 Fővárosokba; tölgyóriásokat
 Mik alkotója nagy csontvázukért
 Magát urad- s harcbírónak nevezte;
 Játékszered, s mint hópelyh olvad el
 Emésztő hullámod zavara közt,
 Mi összezúzza gőgét Armadának
 Egyképp, mint Trafalgar zsákmányait.

182

Partid, biralmuk változott, te nem,
 Assyria, Hellasz, Chartago, Róma –
 Mik ők? Szabad korukban vizeid
 Elpusztulának, s több kényúr azóta.
 Partjok hódol, rab, barbár, idegennek;
 Romlásaik biralmukat vadonná
 Száritá: nem így te, nem változol
 Hacsak nem vad habod játéka által.
 Idő redőt nem ír azúr fejedre –
 Úgy rengsz, mint a teremtés hajnalán.

183

Dicső tükör, min a mindenható
 Alakja megkristályosul viharban,
 Minden koron nyugodt vagy hányatott,
 Szellő, szél, szélvész, jég a póluson,
 Sötét üvöltő forró ég alatt;
 Határtalan, végetlen, nagyszerű,
 Örökség képe, láthatatlan trónja,
 Saradból kelnek a mély szörnyei,
 És minden égalj meghódol neked:
 Indulsz, szörnyű, merhetlen egyedül.

184

Szerettelek, te tenger! Örömöm volt
 Ifjú játékaiban kebleden
 Továbbnyargalni buborékaidként:
 Már mint gyerek, játszottam habjaiddal,
 Az volt nagy gyönyöröm, midőn a fölvert
 Bősz óceán iszonyná vált; nekem
 Ez olyan édes félelem vala –
 Mert olyan voltam, majd mint gyermeked;
 Bíztram közel s távol hullámaidban,
 S kezem, mint itt, serényeden feküdt!

Péti Miklós

1975-ben született.

Irodalomtörténész, a

KRE BTK Anglisztika

Intézetének oktatója.

„CHILDE HAROLD, A RÉV, MELY FELÉ IGYEKSZEM”¹

KOSZTOLÁNYI ÚJONNAN ELŐKERÜLT CHILDE HAROLD FORDÍTÁSÁRÓL

A fiatal Kosztolányi Dezső rajongott Byronért, akit „nagy lírikus[nak]” és a „világ legtökéletesebb formájában író költőjé[nek]” tartott.² 1904–5-ben írt leveleiben lépten-nyomon megörökíti csodálatát a nagy angol romantikus iránt, akiben gyaníthatóan nem csupán az utolérhetetlen formaművészt, hanem a byroni életművön messze túlnövő kultikus figurát is bálványozta – s akit alkalmasint példaképnek, művészi én-formálási mintának tartott. Az önként vállalt byroni szerep sikerét mutatja Babits 1904-es levelének alábbi részlete:

Igen itt áll előttem Ön is, s nem nyári toilettben, hanem vállára vetve ama nagy kabát, amint sokszor láttam, duzzadt nyakkendejével, állva, kezében könyvek (Arany és Komjáthy?), felvetve nagy feje, dacos ráncu vastag homlokára fürte csap – úgy áll itt – mint egy Byron (csak fordítsa!), mint egy Erőseember, mint egy vékonybőrű Elefánt – ha nem tévedek, csupa pesszimizmusba s blazirtságba burkolózó Kedv és Fiatalság és Előrevágy, maga az Uj Költészet szelleme.³

A fenti idézetben szembeötlik Babits zárójeles felszólításra („csak fordítsa!”), amely – amint Kosztolányi levelezésének kritikai kiadásából megtudhatjuk – a *Childe Harold's Pilgrimage* (Childe Harold zarándokútja) című elbeszélő költeményre vonatkozik, éppen arra a műre tehát, amely végletes szubjektivitásával és „szkeptikus, magányos, melankolikus, kiábrándult” hűsével (az úgynevezett „byroni hőssel”) hatalmas sikert aratott rögtön a megjelenése után, majd elemi hatást fejtett ki a 19. század európai irodalmára és kultúrájára.⁴ Talán nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a 19 éves, Byron-rajongó és fordítóként „oroszlánkörmeit próbálgató” Kosztolányi miért ezt a művet választotta magyarításra, mindenképpen figyelmet érdemel azonban, hogy a fiatal költő hogyan értelmezte Byron szövegét, s hogy a *Childe Harold*dal való intenzív munkája milyen hatással lehetett életművére.

Az eddigi kutatás csak részleges válaszokat tudott adni erre a kérdésre. Tudjuk, hogy Kosztolányi 1904 késő tavaszán-kora nyarán kezdte el fordítani a *Childe Harold*ot, hogy részt vegyen a Kisfaludy Társaság fordítói

1 Kosztolányi Dezső: *Levelezése I. 1901–1907.* (Szerkesztette: Buda Attila. Összeállította, a leveleket sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Buda Attila, Józán Ildikó, Sárközi Éva.) Kalligram, Pozsony, 2014, 199. (40. levél: Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. szeptember 16.) A továbbiakban a *Levelezés I.* rövidítéssel és oldalszámokkal hivatkozom erre a kötetre, zárójelben jelezve az adott levél számát a kritikai kiadásban, feladóját és címzettjét, keltezési helyét és dátumát.

2 *Levelezés I.*, 142. (Kosztolányi töredékben maradt kritikája Babits verseiről és műfordításairól.)

3 *Levelezés I.*, 122. (26. levél: Babits Kosztolányinak, Szekszárd, 1904. július 21. előtt.)

4 Lásd Komáromy Zsolt: A szatíra. In Komáromy Zsolt – Gárdos Bálint – Péti Miklós (szerk.): *Az angol irodalom története. Az 1640-es évektől az 1830-as évekig. Első rész.* Kijarat, Budapest, 2021, 416–417. Lásd még Tótfalusi István: *Byron világa.* Európa, Budapest, 1975, 79–81.

pályázatán.⁵ A fordításról számos levélben beszámolt (Babits Mihálynak, Brenner Józsefnek [Csáth Géának] és Juhász Gyulának),⁶ és Babitstól több ízben kritikai véleményt is kért a szövegről.⁷ Ahogy haladt előre a fordítással, egyre fontosabbnak tartotta a munkát: „A fordítást nagy kedvvel végezem s naponta több óráig dolgozom rajta. Byron nagyságát csak most kezdem érteni; a klasszikus világ romjain elsirt könnyei vezettek az ő lelkéhez. Nyelvének visszaadásával sokat vesződöm, de nőni érzem erőmet és tehetségemet a bravuros birkozásban” – írja Babitsnak 1904. augusztus 1-én.⁸ Az október 31-i leadási határidő előtt éppen hogy sikerült befejeznie a munkát: a nagy sietségben még a jeligét is elfelejtette beküldeni, amint azt Brennernek címzett aznapi, zaklatott levelében írja:

Bécs 1904. oct 31.

Kedves Józsi,
ismét nem az a hosszú levél, melyet vársz! Ismét egy kérő, [?] rimánkodó irka!

A Childe Haroldot befejeztem. Három éjszakán nem aludtam, hogy letisztázhassam. A könyvkötő az utolsó pillanatban, vasárnap reggel 9 órakor kötötte be s 10 órakor már postára kellett adnom, hogy le ne késsék s másnap Bpsten legyen.

Szabó Batancs István nevére címeztem, hogy ő átadja Vargha Gyulának. Mindenki elől el akartam titkolni, te előled is!

Az óriási sietségben azonban elfelejtettem bele tenni a jeligés levelet!! Szabónak rögtön sürgönyöztem, hogy állítson ki egyet „Felleg” jeligével, tegyen bele egy sima névkártyát, írja fel erre a nevemet, lakásomat (A pályázat szerzője: Kosztolányi Dezső bölcsészettudományi hallgató. Lakása Szabadka: főgimnázium) s így adja át a titkárnak.

Félek, hogy Szabó elhamarkodta a dolgot!!

Keress fel rögtön a lakásán (VIII. ker. Barossutca 36. III. 27) s kérdezd meg így cselekedett e. Aztán haladék nélkül értesíts a dologról.

Arról van szó, hogy hiába adtam be a munkát, vagy nem.

Ha Szabó elfelejtette volna utasításaimat követni, vagy értette volna azokat rögtön állítsd ki te a jeligés levelet s vágd le (ha előadásod is van) akár bércocsin is, Vargha Gyulának lakására (II kerület Mész utca 6 szám), vagy keress fel a hivatalában, vagy ott a hol található s mond [!] meg neki, hogy a levél tévedésből lemaradt s a szerző megbízásából adod át. A munka azonosságának megállapítására tudatta veled a pályá-

5 *Levelezés I.*, 810. A pályázat kiírása: Széher Árpád Jutalom, „nagyobb elbeszélő költemény műfordítása”; *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve. Új Folyam* 38 (1903–1904), 203.

6 *Levelezés I.*, 99. (20. levél, Kosztolányi Brenner Józsefnek, Budapest, 1904. május 19.), 129. (27. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. július 21.), 132. (28. levél, Kosztolányi Juhász Gyulának, Szabadka, 1904. július 21.), 143. (30. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. július 24.), 163. (34. levél, Kosztolányi Juhász Gyulának, Szabadka, 1904. augusztus 3.), 199–200. (40. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. szeptember 16.).

7 *Levelezés I.*, 214. (42. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. szeptember 26.), 217. (44. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. október 2.).

8 *Levelezés I.*, 151. (32. levél, Kosztolányi Babitsnak, Szabadka, 1904. augusztus 1.)

zat szerzője, hogy 601 lapos, calico vászonkötésbe van bekötve s anthracén tentával van írva.

Az eljárással ne késkedj, [!] mert két három nap mulva már diskvalifikálhatják a művet.

Szolgálataidért fogadd rokoni és baráti köszönetemet. Esetleg sürgönyileg értesíts.

Dezső

(A jeligés levelet le kell pecsételni!)⁹

A jelige végül időben beérkezett, de a pályázat nem nyert. Mivel a *Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban* közétett, Radó Antal által írt „Bíráló jelentés” röviden idéz is a pályaművekből (nem jeligék, hanem sorszámok alapján), a Kosztolányi-levelezés kritikai kiadásának szerkesztői be tudták azonosítani, hogy a 15. tétel volt Kosztolányié.¹⁰ Az azonosítás alapjai azok a Kosztolányi kéziratok hagyatékából ismert fordítás-törödékek voltak, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őriz; az eredeti pályaműről azonban a szerkesztők megállapítják, hogy „megsemmisült, elveszett vagy lappang valahol”.¹¹ Radó egyébként felrója a pályázónak, hogy „sokat elejt az eredetiből, tetemesen elhalványítja, sőt gyakran zavarossá és érthetlenné is teszi”, de azzal zárja bírálatát, hogy „azért akad jól és szépen fordított strófa is elegendő; a feladat, melyre a pályázó vállalkozott, kétségkívül egyike a legnehezebbeknek, s bár nem sikerült megoldania, művéből annyi komoly igyekezet látszik, hogy a műfordítás terén még sikerek várhatnak rá”.¹²

Kosztolányi mintha előre érezte volna a kudarcot: „A Childe Harold megbukik, csúfosabban, mint Revicky Jóbja” – írja 1904 november 27-én Brennernek.¹³ Amikor azonban – jó tíz nappal Radó bírálatának hivatalos keltezése (1905. február 6.) után – Babitsnak ír (1905. február 18.), már derűlátóbb, és tervezi a mű kiadását: „A Kisfaludyaknál nem nyertem, nem baj. Alkalmadtán talán kiadatom a „Childe”t, ha kapok jó kiadót rája. Mert szeretnék nagyon, de nagyon szerepelni, élni, és mindig csak élni!!!”¹⁴ A tervezett kiadás jelentőségét mutatja, hogy ha megvalósul, „ez lett volna [Kosztolányi] első önálló (műfordítás)kötete”.¹⁵ Valóban voltak előkészületek az egész mű kiadására, Kosztolányi végül azonban csak 12 rövidebb-hosszabb részletet közölt különböző lapokban, amelyek közül egy (az „Inezhez” című a mű első énekéből) bekerült a huszadik század második felében megjelent angol költészeti antológiákba is.¹⁶ Bár

⁹ *Levelezés I.*, 233 (52. levél, Kosztolányi Brenner Józsefnek, Bécs, 1904. október 31.)

¹⁰ *Levelezés I.*, 235. Radó Antal bírálat: „Bíráló jelentés a Széher Árpád-jutalom ügyében”, *A Kisfaludy-Társaság évlapjai, Új Folyam* 39 (1904–1905), 207–214.

¹¹ *Levelezés I.*, 206, 366–367. Az azonosításhoz felhasznált törödékek MTA kéziratári raktári jelzete: Ms 4618/84–89 és Ms 4640/8. Lásd még Rába György: *A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 289.: „Kedves költője volt Byron. Zöldfüllű egyetemistaként a *Childe Harold* magyarra tételével kívánt országos nevet szerezni az Akadémia tudós széke előtt. Ez a szöveg nem került elő.”

¹² Radó: „Bíráló jelentés”, 209, 210.

¹³ *Levelezés I.*, 282. (64. levél, Kosztolányi Brennernek, Bécs, 1904. november 27.)

¹⁴ *Levelezés I.*, 363. (87. levél, Kosztolányi Babitsnak, Bécs, 1905. február 18.)

¹⁵ *Levelezés I.*, 367.

¹⁶ *Levelezés I.*, 235, 356, 367. Az „Inezhez” megjelent például: *Byron válogatott művei*. Európa, Budapest, 1975, 178–179; *Klasszikus angol költők*, II. Európa, Budapest, 1986, 123–124. Az egész művet a „Komjáthy Jenő-Társaság” adta volna ki, melynek Kosztolányi is tagja volt. Lásd Arany

továbbra is fordított Byrontól (hosszabb darabokat is, például, a *Beppót* és a *Mazepát*), a *Childe Haroldot*, úgy tűnik, 1906 körül végleg elengedte, s „később egy műfordításkötetében sem válogatott be részletet” belőle.¹⁷

Nagyjából ennyit tudunk tehát a *Childe Harold* fordítás sorsáról, s mivel a kéziratok hagyatékban található fordítás-töredékeknek nem készült még kritikai kiadása, sem Kosztolányi Byron-értelmezésének alakulása, sem a *Childe Harold* hatása Kosztolányi életművére nem volt további vizsgálat tárgya. Egy szerencsés fordulatnak köszönhetően azonban úgy tűnik, hogy 200 évvel Byron halála és 120 évvel a Kisfaludy Társaság pályázata után folytatható lesz ez az eddig lezártnak hitt történet. A Magyar Tudomány Akadémia kéziratára ugyanis őrzi az 1837 és 1940 közötti nem díjazott pályaművek nagy többségét (162 kötegnyi anyagról van szó). Kerényi Ferenc és Mázi Béla munkájának köszönhetően ráadásul már fontos támpontjaink is vannak ennek a hatalmas anyagnak az áttekintéséhez.¹⁸ A nyeretlen pályaművek Mázi Béla által 2006-ban összeállított jegyzékében pedig megtalálható a „101. doboz/kötet” jelölés alatt a 15. tétel: „Childe Harold zarándoklata. Írta: lord Byron. Jelige: »Felleg.«”¹⁹ S maga a pályamű is rendelkezésre áll, pontosan úgy, ahogy Kosztolányi Brennernek leírta: „601 lapos, calico vászonkötésbe [...] bekötve s anthracén tentával [...] irva”.

Ez a frissen előkerült dokumentum – nem melleleg az egyetlen teljes *Childe Harold*-fordítás, amelyet jelentős huszadik századi magyar költő készített – már első pillantásra nagyon érdekes tanulságokkal szolgál. Kosztolányi fordítói előszót írt a kötethez, amelyben méltatja Byron művét, reflektál a korábbi magyar fordításokra, megindokolja, miért változtatott a versmértéken és miért fűz néha hosszú magyarázó jegyzeteket a szöveghez. S maga a fordítás szövege is érdekfeszítő: a Radó által felrótt sutaságok mellett a jellegzetesen „szecessziós” megoldások, a játékos rímek és a meghökkentő szóképzések és -összetételek páratlan lenyomatát adják a fiatal Kosztolányi költői fejlődésének. Az alábbiakban a teljes fordítói előszót közöljük az első énekből vett kisebb részlet kíséretében (Lisszabon leírása), azt remélve, hogy a magyar nagyközönség nemsokára hozzájut majd Kosztolányi *Childe Haroldjának* kritikai kiadásához.

Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. „No Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?” *Alföld* 65 (2014/5), 40–56, 43; és Uő.: *Kosztolányi Dezső élete*. Osiris, Budapest, 2017, 70.

¹⁷ *Levelezés I.*, 235.

¹⁸ Kerényi Ferenc: A nyeretlenek (A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei).

Irodalomismeret 2016/2, 3–21. A tanulmány kéziratát Szilágyi Márton rendezte sajtó alá. Kerényi elsősorban ízléstörténeti szempontból találja érdekesnek a gyűjteményt (4.), de az újonnan előkerült Kosztolányi pályamű azt mutatja, hogy az bőven rejthet még meglepetéseket.

¹⁹ „A Kisfaludy Társaság pályázataira beküldött pályaművek jegyzéke”. Készítette: Mázi Béla, MTA Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjtemény, 2006, 82. A jegyzék az MTAK elektronikus katalógusából letölthető.

CHILDE HAROLD ZARÁNDOKLÁSA¹ REGÉNYES KÖLTEMÉNY

[RÉSZLET, FORDÍTOTTA: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ]

A fordító előszava.

Byron remekművét a Childe Harold zarándoklását majdnem minden nagyobb irodalom átültette nyelvére. A németek egész csomó Childe Harold fordítása közül a régebbiekből csak Otto Gildemeister kitűnő fordítását (1866), az újabbakból Adolf Seubert szabad, de hangban hű és minden tekintetben tökéletes átültetését említjük meg. De nem csak róluk mondhatjuk el ezt! Minden mivel nép igyekezett a nagy britt költő e szellemi remekét befogadni irodalma állományába s ott, a hol hiányzott az alkalom, hogy egy végérvényes, költői fordítás jőjjön létre, az irodalmi intelligencia állandó türelmetlenséggel nézett az eszmedús, hatalmas költői alkotás felé.

A magyar irodalomban, ha nem csalódom, ép ily üdvös nyugtalanság nyilatkozik meg s ez évtizedek hosszú sorától kezdve egész a mai napig, úgy a legkitűnőbb aesthetikusaink nyilatkozatából, mint legkiválóbb műfordítóink törekvéséből könnyen kimutatható. Számtalan jelesünk adott e költeményből pompás mutatványt, de teljes műfordítására – sajnos – egyik sem vállalkozott! A nagy reményekre jogosító kezdések abba maradtak, műfordítóink más téren érvényesítették tehetségüket s így ma Byron e bámulatos költői symphoniájából nyelvünkön csak fényes töredékeket birunk.

Pedig épen nem túlozunk, ha a Childe Haroldot a Don Juán mellé állítjuk! Nem akarjuk a Don Juántól elvitatni a babért: ez csakugyan a költő legjellemzőbb s legnagyobb alkotása. De nem követünk el hibát, ha azt állítjuk, hogy a Childe Harold mindjárt a testvérpárja. Igaz, hogy a Don Juánban már az érettebb férfi humora játszik, melyet itt még nem találhatunk meg; igaz, hogy a Childe Harold sok helyen annyira töredékes, hogy sokszor a gondolatok összekötő kapcsolatai is hiányoznak: mindez igaz; de e mű ilyenmő fogyatkozásáért mennyire kárpótolnak más történeti és artisztikus előnyök! Én legalább azt hiszem, hogy a ki a Childe Haroldot nem olvasta, nem ismerheti teljesen Byront. Childe Harold Byron maga. Vagy nem halljuk e az életunt, kiszáradt lovag minden szavában a XIX. század mérges pessimismusát, melyet ép Byron fejezett ki legerősebben és legszebben? A korlátlanság rajongó imádatában, a zsarnokok tüzes gyűlöletében, nem a mesolongioni hős elfojthatatlan szabadságszeretetét látjuk? A természetimádásban, a bájós lankák, a fenséges hegyvidékek rajzolásában, nem rögtön Byront fedezzük-e fel: az elemekkel, az őszanyaggal elvegyülni vágyó philosophot? S végül a görög s a római világ romjain oly őszintén és meghatón zokogó költő keservében, nem a görögül beszélő, nem az encyclopedicus miveltségű Byront, a XIX század elkésett humanistáját halljuk megszólamlani? Minden, minden Byront tükrözi itten! Az élete, reménye, szenvedése, hírneve – e költeményben van letéve. Az első két énekben a fiatal lélek játszó andalgásán gyönyörködünk, a III és

1 „Széher Árpád jutalom
15. számú pályamű
Érk. 1904. okt. 31-én.

Pályázat a „Kisfaludy Társaság” által hirdetett
nagyobb elbeszélő költemény műfordítására. Jelige: »Felleg.«.
fol. 1-5. A szöveget az eredeti helyesírást megőrizve közlöm (P. M.).

IV. ének, melyeket az első rész után 8 évre írt, az angol társadalom által összetört, szerencsétlen költő mélységes szemlélődéseit tárja elénk.

S említsem e a lírának azon remekeit, azon plasztikus leírásokat, melyeket mindnyájan ismerünk? Az első énekben Harold „Jó éjszakáját”, a bika viadal leírását (I. 68–79), az „Inezhez” intézett gyönyörű strófákat; a II ének bevezető tiz szakát, melyet Görögország romjain sir el, a magányhoz intézett két híres szakot (II. 25–26); a III ének lágyból szilajjá váló bekezdését, a csillagokhoz írt fohászt (III 88–89); a IV. ének kezdő részét, hol Harold Velencében a „sóhajok hídján” mereng (IV 1–19), a szebbnél szebb természetleírásokat, s végül az egész költemény legfenségesebb részét, a tenger világhíres himnuszát (IV. 179–184), mely igazán olyan, mint az óriási viz zengő dübörgése? Mindezek Byron lírájának és leíró költészetének oly produktumai, melyeket más költeményében, hiába keresünk, – nem találunk meg.

De ideje, hogy átadjam a szót magának a költőnek. A fordító még csak annyit jegyez meg, hogy az eredeti versmértékét a Spencer stanzát, nem annyira rim-készlete szegénysége miatt, mint inkább esztetikai szempontból, nem tartotta meg. A rim elhelyezésének (ababbcbcc) változtatásával (ababcd-cdd) oda törekedett, hogy minél szabadabban és kerekebben adja vissza a költő gondolatát, ki – bár a rimekben bámulatosan gazdag angol nyelven írt – sokszor lett a versmértéknek és a rimeknek rabszolgája.² E címen, ily helyeken merészkedtem, – igen ritkán – kissé szabadabban fordítani.

A talán fölöslegesen is kimerítő jegyzetek a nagy közönségnek szólnak. Nem értek egyet Gildemeisterrel, ki azt állítja, hogy egy remekművet részletes jegyzetekkel kísélni izléstelen és költőtlen.

Nézetem szerint minden aprólékosságnál és részletességnél is zavaróbb a – homály. –

14.³

Szállt a hajó és rendre tünt a föld csak
Biscaya⁴ éber öblén dőlt a szél.
 Négy nap sietnek űk, part int ötöd nap, –
 Mindenki fellélekzik s újra él.
 A Cintra zöldül tornyosan amottan,
 Itt a komoly Tajo⁵ tengerbe vesz,
 Fizetve az arany-adót nyugodtan.
 Már a földélzeten van az, emez,
 S termékeny, elhagyott partok között evez.

15.

Nincs szebb hely ennél e nagy, büszke bolygón!
 Se fényesebb, se kincsbe' gazdagabb.
 Szagos gyümölcs biborlik itt mosolygón

2 A mellékmondatot – a „bár a rimekben bámulatosan gazdag angol nyelven írt” közbevetés kivételével – valaki (Radó vagy valamelyik bíráló?) kék ceruzával aláhúzta és kérdőjelt tett a margóra (P. M.).

3 Fol. 38–48. A szöveget az eredeti helyesírást megőrizve közlöm (P. M.). A szöveghez fűzött magyarázó jegyzeteket Kosztolányi írta. A jegyzetek helye a kéziratban: fol. 124–125.

4 A Biscay-öböl Franciaország és Spanyolország határában van s arról nevezetes, hogy gyakorta heves és tartós viharok háborgatják vizét. Erre vonatkozik a költemény „éber” (az eredetiben sleepness [!] álmatlan, soha-nem-alvó) szava. Másképen viscayai öbölnek is hívják.

5 Tajo ejtsd Táhó. Tejónak is hívják.

S egy pompa-táj terül a domb alatt.
 De ráesett az ember, ez a zsarnok!..
 Ó hogyha egyszer megsuhan a bárd
 S lakol, ki megszegé a szent parancsot
 A gallnak az úr százszor jobban árt,
 Mert ő dulá fel e gyümölcsshozó határt.⁶

16.

Itt Lissabon⁷ terjeszti ki vidékit.
 Ragyogva leng a fényes áron át,
 Mit a költő arany fővennyel ékit...
 De most hajók repülnek rajt' tovább,
 Mióta felkelt a nagyhírű angol
 S a portugállal egy hadat vezet,⁸
 Kit most a gőgje kérdésre hangol
 S csak nyalja az utált angol kezét,
 Hogy a bűsz franciát ígyen fékezze meg.

17.

De hogyha a városba lépsz be egyszer,
 Mely égien tündökle messzirül,
 Bolyongni fogsz borongó érzelemmel,
 S olyat látsz, mit 'mi sem vitt még hirül.
 A ház, a kunyhó egy rút szennyes asztag
 S sárban mozog az ember kedvekint.
 Piszokba' jár a koldus és a gazdag:
 Mindegyiken kopott, szennyvette ing
 S Egyipton vésze dül benn a terembe, s kint.

18.

Ily népre, ó ég, kincset mért pazarlasz?
 Mért élnek itt piszkos, rab emberek?
 Ott Cintra édenén járkál a mamlasz,
 Itt völgyodú nyíl s hús, derűs berek.
 Csupán szemünk követheti egészen
 A toll meg az ecset hamis, hazug.
 Oly báj ez a minőt nem láta még szem...
 Vagy hívjam a költőt, a lágyszavút,
 Ki felnyitotta az Elysiumkapút?⁹

19.

A zárda-koszorúzta szörnyű szikla,
 A tölgy, a szirtes útra rárogyó,
 A moh, mit éget a napfény hasítva,

6 Napoleon seregének pusztítására vonatkozik.7 Helyesebben Lisboa.8 Napoleon 1807. oct. 27-iki fontainbleaui rendeletével a Braganza családot trónvesztettnek nyilvánította. Az angolok a portugálok s a spanyolok pártjára állottak.

9 Dante.

A katlanon könyet siró bogyó,
 A ráncatlan mély tükrözött azúrja,
 Zöld lombon az arany narancs, a szűz,
 A zuhatag, mely völgybe robban újra,
 Ott fönn a szálló, lenn a méla fűz –
 Pajzán, hatalmas kör-játékot forrva úz.

20.

Várj s mássz a kacskaringós útra lassan
 S lassítsd gyakorta buzgó léptedet –
 S tekints körül a kékülő magasban
 S „Miasszonyunk”¹⁰-nál állj végtére meg:
 Egy jó barát fogad, – hív, egyszerű vér, –
 Számos legendát hallasz sorra ott:
 Hogy sok gonosz bűnhődött itt a bűnér’
 S Honorius emelt ott egy lakot,
 Ki a menyországért kővermiben lakott.

21.

A mint haladsz e hegynek durva szirtjén,
 Szemedbe ötlük pár reves kereszt;
 De azt ne gondold, hogy ez enyhe hit-fény: –
 Gyilkos faragta, a ki vért ereszt...
 Gyakorta villogott az áldozatnak
 Hörgő nyakán a gyilkos, röpke kés.
 Két lécből egy kereszt-félét faragtak.
 Itt körben áll mind rendre, s nem kevés...
 Mert e sötét honban nincs semmi büntetés!¹¹

22.

A szirteken s a völgyek mély ölében
 Áll a királyok szétdőlt menhelye
 S most – vadvirág tenyész’ mellette épen...
 De régi árnya játszik még vele.
 Túl áll merengve még az ősi porta.
 Nyomod maradt meg ebben Anglia!
 „Vathek” írója¹² e talajt tiporta

10 Nossa Senora de Pena, „Büntető miasszonyunk” zárdája a szirt ormán van. Lejebb [!] kis távolságra ettől, van a Cork Kolostor, hol szent Honorius odúja is látható, mely fölött sírfelirata ékeskedik. E dombokról a tenger is szemünkbe ötlük, a mi még inkább hozzájárul a kilátás szépségéhez.

11 Ismert dolog, hogy 1809ben Lissabon utcáin és környékén a gyilkosságok a portugáloknál nem csupán saját nemzetükbeliekre szorítottak, hanem naponta angolokat is gyilkoltak. Megtorlásról szó sem lehetett, sőt fel is szólítottak, hogy ne ártsuk be magunkat a dologba, ha földinket e frigyársak egyikével harcolni látjuk. Egyszer este 8 órakor, midőn az utcák kevésbé voltak üresek, mint ez idő körül rendszeren, feltartóztattak színházba mentemben. Épen egy nyílt bolt előtt történt, egy barátommal ültem a kocsiban s ha nem lettünk volna jól felfegyverkezve, én ennek a történetnek inkább tárgya, mint előadója lettem volna. A gyilkosság bűne egyébként nem csak Portugáliára szorítottak, Sziciliában és Maltában is naponta sokat leütnek, a nélkül, hogy érte akár a szicíliaikat [!], akár a maltaikat megbüntetnék [Byron jegyzete Kosztolányi fordításában].

12 William Beckford (1760–1844)-ra vonatkozik, ki a leggazdagabb, legműveltebb angol írók közé tartozott. A „Vathek” című regénye végtelenül megnyerte Byron tetszését. Máskülönbén fényűző, igen kényelmes életet élt az említett ősi birtokán. Óriási, gótstílusú, építészeti remekére, melyet a képzőművészet minden alkotásával feldiszfittet, 4 millió tallért költött.

Nem tudva a szerencse dús fia,
Hogy a békének így el kell virulnia.

23.

A hegy kies, zöld hajlatában, ottan,
Virult az élvnek rózsás kultusza.
S úgy állt e lak, miként te, – elhagyottan
S mint egy elátkozott vár: dölt, kusza.
A dudva burjánzása óriási,
Bezárja tátongó ajtóid ő...
Mily eltűnök az ember' alkotási:
Itt látjuk a szálló gyönyör minő,
Rommá töri a zord, feláradó idő! _ _

George Gordon
Byron

Nádasdy Ádám
fordítása és jegyzetei

HAROLD ÚRFI UTAZÁSA¹ IV. ÉNEK (RÉSZLET)²

35

Ferrara! Utcáidat fű borítja,
pedig szép rendjük nem magányra készült.³
Tán átok ül az egykor oly szilárd
uralkodói széken és az ősi
Este-családon?⁴ Ők sok századig
bírták a várat, s mint a kiskirályok,
patrónusi vagy zsarnoki szeszéllyel
bántak azokkal, kiknek homlokán
először volt babér a nagy Dante után.

36

Tasso⁵ a büszkeségük – s szégyenük.
Halld, hogy dalolt – és nézd a szörnyű cellát!⁶
Torquato drágán szerzett hírnevét;
s hogy Alfonz⁷ hová zárta el a költőt!
E hitvány kényúr hiába akarta
megfojtani a büszke szellemet,⁸

1 George Gordon Byron (1788–1824) *Childe Harold's Pilgrimage* című négyrészes elbeszélő költeményének I. része 1812-ben, míg a IV. rész 1818-ban jelent meg. – A *childe* középkori cím, fiatal nemes jelent. A fordítást Vörösmarty Csongor úrfijából kölcsönöztem.

2 Versforma: az eredeti csupa úgynevezett Spenser-versszakban van: 9 sor, melyből 8 sor ötös jambus (10, néha 11 szótag), a 9. sor hatos jambus (12, néha 13 szótag). Ezt betartottam. Viszont a rímeltést – mely *abab bcbcb c* képletű – nem, illetve csak annyiban, hogy a záró sorpár nálam is rímel.

3 Ferrara: olasz város a Pó mellett. Utcái egyenesek, mérnökiileg megtervezettek.

4 Este: nagy arisztokrata család, 1240–1597-ig Ferrara urai, komoly művészetpártolók.

5 Torquato Tasso (1544–1595): olasz költő, fő műve *A megszábadított Jeruzsálem*.

6 A ferrarai Szent Anna elmeogyintézet szobája, ahol Tasso évekig élt, miután elhatalmasodott rajta az elmebaj.

7 Estei II Alfonz (uralk. 1559–1597): Ferrara ura, bőkezű mecénás. Tassót mint udvari költőt foglalkoztatta.

8 Egy alaptalan legenda szerint II. Alfonz azért zárta el Tassót, mert az szerelmes volt Alfonz húgába.

bolondok közé, a pokoli mélybe
taszítva. A dicsőség szórta szét
a sötét felhőket! És Tasso nagy nevét

37

évszázadok dicsérik és siratják;
míg a tiéd porladna elfelejtve
a szemétben (ahogy leáldozott
a családnak is)⁹ – ám belefolytál
az ő sorsába, kicsinyes haragból,
s a nevedet megvetés övezi.
Hercegi maskarád, Alfonz, lefoszlik;
szerencséd, hogy ily magasra születél:
szolgája sem lehetnél annak, kit tönkretettél.

38

Te – csak születél, ettél, megutáltak,
s meghaltál, mint az állat; bár neked
szebb vályúd volt s az ólad tágasabb.
Ő – barázdált homlokán glóriával,
mely fénylett akkor, s most már elvakítja
az ellenségeit: a Crusca-kórust,¹⁰
az irigy Boileau-t,¹¹ aki kizárja,
hogy legyőzzék hazája béna lantját
(mintha a fogukat egy dróttal ráspolyoznák!).¹²

39

Találjon békét Tasso lelke végre!
Míg élt – s aztán is! – céltáblája volt
az álnokságnak, de el nem találták.
Te, új költészet győztes dalnoka!
Milliók születnek évente, de bárhogy
árad-apad a nemzedékek árja,
e végtelen tömeg se volna képes
oly elmét adni, mint te. Fényüket
csokorba gyűjthetik: abból Nap nem lehet.

40

Nagyszerű vagy – de nem vagy egyedül:
előtted élt két nagy hazádfia,
pokol s lovagkor költői. Először
a Toszkán¹³ isteni komédiája
jött létre, aztán – semmivel se kisebb –

⁹ Az Este-dinasztia 1803-ban kihalt. (Harold-Byron ottjártakor ez még a közelmúlt volt!)

¹⁰ Az 1585-ben alakult firenzei Crusca-Akadémia egyik első dolga volt keményen megbírálni Tasso eposzát mesterkélt és túlbonyolított stílusa miatt.

¹¹ Boileau (1636–1711): francia költő és kritikus. Csak a saját (francia) nemzedékét tartotta az ókori klasszikusok méltó utódjának.

¹² A francia klasszikus versek mind egy kaptafára mennek: párrímes alexandrinusok.

¹³ Toszkán: Dante (1265–1321), az *Isteni Színjáték* szerzője.

a „déli Scott”,¹⁴ aki varázsszavával
egy új világot teremtett; s ahogy
az „észak Ariostója”¹⁵ dalolt,
témája szerelem, románc és csata volt.

41

Egy villám lesodorta Ariosto
szobráról a vas-babérkoszorút.¹⁶
A baljós erő nem is tévedett:
mert az igazi dicsőség babérja
oly fán nő, melyet villám nem hasít.¹⁷
Hamis fém úgysem illett homlokára.
Bár vannak babonás siránkozóak,
tudd meg: a villám szentté teszi lenn,
amibe csap – a fej most szent kétszeresen!

42

Itália, ó jaj, Itália!
Halálos kincs a szépséged: ajándék,
mely múlt és jelen gyászos hozománya.
A szégyen ró barázdát homlokodra,
s históriád minden betűje láng.
Ha nem volnál mezítelen valódban
ily szép, vagy lenne erőd védekezni
a martalócok ellen, kik naponta
isszák sós könnyedet és gyilkolnak halomba –

43

ha fenyegetőbb lennél; vagy kevésbé
kívánatos, sőt csúf, nem panasználak
megrontó bájadat; nem zúgna le
az Alpokból fegyveres áradat,¹⁸
nem szürcsölnének ellenséges hordák
a Póból vért s vizet. Nem idegen
vívna helyetted honvédő csatát –
mert most szolgává tesz ellenség és barát.

14 „Déli Scott”: Ludovico Ariosto (1474–1533) olasz költő, akit Byron párhuzamba állít Walter Scott-tal. Ariosto fő műve az *Őrjöngő Lóránd* (*Orlando furioso*, 1532), a lovagi középkor kalandos ábrázolása. Az ő patrónusa Estei I. Alfonz volt (II. Alfonz nagyapja).

15 „Észak Ariostója”: Walter Scott költő, regényíró, Byron kortársa és eleinte vetélytársa.

16 Mesélik, hogy villám csapott Ariosto szobrán a vasból készült babérkoszorúba és letépte.

17 A babérfába állítólag sosem csap a villám.

18 A nemrég zajlott napóleoni háborúk (a franciák és az osztrákok között) súlyosan megviselték Észak-Olaszországot.

44

Emlékszem, én is jártam ifjan ott,¹⁹
 ahol a halhatatlan Cicero²⁰
 római jóbarátja²¹ járt. Hajóm
 szelíd széllel szelte a kék vizet,
 előttem Megara,²² hátam mögött
 Aigina volt, jobboldalt Pireusz,
 balra Korinthosz.²³ Ültem fönn az első
 fedélzeten, s láttam a sok romot,
 amit Servius is ugyanígy láthatott.

45

Mert nem támadtak föl azóta sem:
 barbár viskók állnak a romokon,
 ezért még gyászosabb és szívszorítóbb
 látni kihunyó, messzi fényüket
 és szétmállott, letűnt hatalmukat.
 A római²⁴ látta e sírokat,
 e szánva csodált város-temetőket,
 és írása, mely máig fennmaradt,
 az ilyen utakról rejt tanulságokat.

46

E könyv²⁵ van most előttem, s én leírom:
 hasonlóképp romlik az ő hazája.
 Ő *azok* lehanyatlását siratta,
 én Róma pusztulását.²⁶ Ami akkor
 rom volt, az most is az – de sajnos
 már Róma is meghajlott a viharban:
 a császárváros piszkos és sötét.
 Titáni csontvázához elmegyek:
 másik világ,²⁷ amelynek hamuja még meleg.

19 Byron 21–23 évesen, 1809–1811 között járt Görögországban, amikor bejárta a Földközi-tengert.

20 Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106–43): a legkiválóbb római szónok és prózaíró.

21 Jóbarátja: Servius Sulpicius (†Kr. e. 43): jogász és politikus.

22 Megara, Aigina, Pireusz: ókori városok az Athéni-öbölben. Byron idejében (mint Servius idejében, és mint ma is) az ógörög romok mellett-között élő kisvárosok, illetve Athén külvárosai.

23 Korinthosz városát Harold a hajóról nem láthatta, mert az a földszoros túlsó oldalán van.

24 Római: az említett Servius Sulpicius, aki Achája (Dél-Görögország) konzulja volt s leírta odautazását egy Cicerohoz szóló levelében.

25 Könyv: Cicero levelezése.

26 Az újkori Rómában az ókori nagyság már csak romokban látható.

27 Másik világ: az ókori Róma.

47

S mégis, Itália! Sérelmeid
széles e földön visszhangozzanak,
te Művészetek Anyja! Valaha
fegyverek anyja – védtél, most vezetsz;
vallásunk atyja!²⁸ Mind a nagyvilág
eléd térdel a menny kulcsaiért!²⁹
Az apagyilkos³⁰ Európa egyszer
bűnbánóan mindenért megkövet,
és megfordítja majd a barbár árvizet.

George Gordon
Byron

Imreh András
fordítása

HAROLD ÚRFI ZARÁNDOKLATA A KOLOSSZEUM (IV. ÉNEK)

CXL.

Támaszkodik. Hogy meg kell halnia
– Látszik szemén –, tudja a Gladiátor.
Legyőzték – de nem az agónia!
Feje lekókad, tekintete bátor,
Nyílt seben szivárognak oldalából
Vérének legutolsó cseppjei,
Mint ha kezdődik s el is áll a zápor –
A porond megszűnik kerengeni,
S közben a publikum a győztest élteti.

CXLI.

Hallja, de nem látja, tekintete
Már máshol pásztáz, mélyen, legbelül;
Dicső élet? nem is gondol vele,
Kunyhóját látja, ahol szélesül
A Duna, és porontyai körül
Barbár nőjét, miközben ő, a férje,
Itt hal meg, és a közönség örül.
Így múljon ki, hűlő ünnepi vérben?
Gótok, bosszuljatok! Dühötök égis érjen!

CXLII.

Itt, hol a vérgőz gyilkosságra vall,
Itt, hol a tömeg lépni sem tudott,
De úgy morajlott, zúgott vagy rivallt,
Mint a hegyi patak, ahogy robog,
Itt, hol millió római torok
Kért kényre-kedvre halált-életet,

28 Vallásunk atyja: Byron arra céloz, hogy a kereszténység (legalábbis Nyugat-Európában) Rómából terjedt szét.

29 Menny kulcsai: a pápaság, mert Krisztus a mennyország kulcsait Péterre, az első pápára bízta.

30 Apagyilkos: mert Róma az európai civilizáció atyja.

A csillagfényt elnyeli a homok,
A rogyant falak, rozszant díszletek,
És csak a folyosó kong, ahogy lépkedek.

CXLIII.

Rom, de milyen! Kőhalmából emeltek
Falakat, házakat, sok cifra portát,
Ha elmész óriás csontváza mellett,
Eltűnődsz, a sok követ hova hordták:
Ellopták, vagy csak eltakarították?
De ha jól megnézed nappali szemmel,
A roppant monstrum nem állja a próbát,
Látszik, régi pompája mint veszett el:
Közösen nyűtte el az idő és az ember.

CXLIV.

De ha a hold feltornássza magát
S pályája tetőpontján megpihen,
S az idő hurkán csillag csillan át,
S a levegő mélyrétegeiben
A szürke szellő, mint kopasz fejen
Babérkoszorút, úgy borzol borostyánt,
S fény nem ragyog, csak csorog szelíden,
Megélednek akkor a holtak is tán –
E port hősök taposták, hamvukat úgy taposd ám!

CXLV.

Ha áll a Kolosszeum, áll Róma akkor,
De ha ledől, hát Róma is ledől,
És vele a Világ – szóltak az angol
Zarándokok e masszív fal felől
Valamikor a száz idők körül
(Nekünk ókor) – de féltre ómenek!
A Kolosszeum áll rendületlenül,
Róma még romjaiban is remek,
S a vén tolvaj Világ is, vagy nevezd bárminek.

Halmai Tamás

„NOLI ME TANGERE”

Aki feltámad, először kertész lesz,
 csak azután megváltó. Sírokat gondoz,
 kövekkel elegyedik beszélgetésbe,
 füvek lelki üdvösségét szolgálja.
 Mária Magdolnának azért mondja:
 „Ne illess engem”, mert az érintés
 bizalmatlanok vigasza, gondolja valaki
 kétezer év múltán. A kertész azóta
 megtérített sziklát és ökörszemet,
 de az ember makacs: saját száját
 bántalmazza a szóval, ami nem imádság.
 Holott aki feltámad, utolsó erejét
 utolsó utánival feszíti meg. A világ
 pedig békén a sírba visszafekszik.

Bartusz-Dobosi

László

1971-ben született
 Siófokon. Író,
 irodalomtörténész,
 a Mathias Corvinus
 Collegium
 középiskolás
 programjának vezető
 oktatója. Legutóbbi
 írását 2023. 11.
 számunkban közzöltük.

AKINEK SOKAT BOCSÁTOTTAK MEG

Húsvét vasárnap van. Hajnal. A péntek este nagy sietve lezárt sírban ott fekszik a megváltó, de a szombat közelsége miatt nem volt lehetőség tétének bebalzsamozására. Mária Magdolna, a bűnös asszony, akinek sokat megbocsátottak, mert úgy szeretett, elsőként érkezik a barlanghoz, hogy elvégezze a szertartást.

Mert a megbocsátott bűnből hatalmas erők, energiák fakadnak.

A sírnál azonban azzal szembesül, hogy az üres, a test eltűnt. Jézus ugyan megjelenik neki, beszél hozzá, de nem ismeri fel, kertésznek nézi és szinte számonkéri rajta, hogy hova tette az Úr testét. Csak, amikor Jézus a nevéen szólítja, akkor nyílik meg a szeme. Rögtön a lábához akar borulni, de ő türelemre inti: „Noli me tangere!” – Engedj! Ne illess engem! (Jn 20,17).

Jézusnak még dolga van.

Halmai Tamás verse mint újkori apokrif „festményvers” jeleníti meg a János evangéliumából kiragadott, s főként a 15–17. századi képzőművészetben oly népszerű jelenetet a kertészként ábrázolt megváltóról és az előtte hódolni akaró bűnös asszonyról. De nemcsak szöveg- és képszerűen érzékeljük a bibliai allúziót, hanem az egész vers atmoszférája ezt a szentföldi hangulatot vetíti elénk. Többek között azért is, mert a költő a strofikus, rímes formanyelvet a bibliai jelenetelés nyelvzetéhez jobban illeszkedő, élőbeszédszerű, rímtelen sorokra cseréli.

Parabolákban beszél.

Már a vers felütésében ilyen meglepő kijelentést tesz: „Aki feltámad, először kertész lesz, / csak aztán megváltó”. A megváltást univerzumát sajátos módon egy plusz állomással egészíti ki. Tényként kezeli Mária Magdolna tévedését és Jézust kertészként aposztrofálja.

Persze nem idegen a teológiai gondolkodásmódtól az Isten kertész szerepének a hangsúlyozása, gondoljunk például Pál apostol Korinthusiaknak írt első levelének egyik fontos hasonlatára: „Én ültettem, Apolló öntözte,

de a növekedést Isten adta” (1Kor 3,6), vagy az „Én vagyok az igazi szőlőtő, s Atyám a szőlőműves” (Jn 15,1) és arra a számtalan, a földművelésből vett példázatra, hasonlatra, amelyeket Jézus maga is előszeretettel használt.

Ez a megváltói szerepkört megelőző funkció beillesztése azonban új dimenziókat nyit. Olyan evangéliumi analógiát fest, amely a Jézus által számtalan esetben alkalmazott példabeszédek stílusában állít egymás mellé ontológiai tevékenységeket, amelyeknek viszont a földi viszonyrendszerben nincsen értelmük. Sírokat gondolni, kövekkel beszélgetni, fűvek lelki üdvösségét szolgálni Lázár Ervin meséibe illeszkedő foglalatosságoknak hatnak. És pont ezek miatt vesszük mégis komolyan őket. Mert „Ami az embernek lehetetlen, az az Istennek lehetséges” (Lk 18,27).

Szagrális nyitottság. Talán ez lehet a legfőbb karakterjegy, ami a Halmi-lírárt leginkább jellemzi. Nemcsak ebben a költeményben, hanem az egész életműben. Az üdvkereső misztika dimenziójában értelmezi a világot.

Így közelíthetünk ahhoz a különös látásmódhoz is, amely kifordítja önmagából az „érintés” mozzanatában rejlő pszichológiai tényezőt, s azt állítja, hogy „az érintés / bizalmatlanok vigasza...” A Tamás apostol hitelenségére utaló viselkedést, azaz a napjainkban elfogadott természettudományos bizonyításkényszer „ráismerésben” rejlő ridegségét állítja szembe az emberi kapcsolatok legintimebb, a testi érintés szintjén megvalósuló összekapcsolódásának spiritualitásával. Ebben a relációban ugyanis az érintés egyszerre jelenti az intim közelséget és a bizalmatlanság távolgátartását. Az e kettősségben rejlő feszültség dinamikájában hullámozó kapcsolat fejezi ki leginkább ember és Isten viszonyrendszerét, enigmatikus evidenciáit.

A bizalom a hit témakörében mozog. A bizalmatlanság az ész előtérbe helyezésének korszakát tételezi. Hiába a sok egyértelmű csodajel: „A kerítés azóta / megtérített sziklát és ökörszemet”, a szekularizált „ember makacs: saját száját / bántalmazza a szóval, ami nem imádság” A hittől, az istenitől elfordult „modern” ember önpusztító létére utaló sorok olyan világot festenek elénk, amely lemond a feltámadásból fakadó örökélet reményéről: „A világ / pedig békén a sírba visszafekszik.”

A „békén” módhatározó szó mondatba helyezésével ráadásul a beletörődés reménytelenségét, lehangoló jövőtlenségét, örök metafizikai hontalanságérzetét konstatálja. Eszerint ugyanis nincs feltámadás.

Mindezt annak az eszkatológiai felütésű a „Holott aki feltámad, utolsó erejét / utolsó utánival feszíti meg” és szentenciaszerű sorokban rejlő dogmatikai tétel ellenére, amely az egyháznak a szenvedés értelmébe vetett üdvszerző hitét, transzcendens tudati régiókba való útnyitását kapcsolja össze a feltámadással.

Mert a látszólagos véggel mégsem érnek véget a dolgok.

Halmi, Pilinszkyvel karöltve tesz tehát tanúságot a Mária Magdolna és a Tamás apostol féle, illetve kétféle érintésben, megérintettségben rejlő feszültségek bonyodalmas harmóniája mellett, „kétezer év múltán” is.

Gájer László

BESZÉLGETÉS BAÁN IZSÁKKAL

Baán Izsák 1978-ban született Komlón. Bencés szerzetes, teológus, a bakonybéli Szent Maurícusz Monostor perjele.

A csendről szeretnék kérdezni téged, a bakonybéli Szent Maurícusz Monostor perjelét, aki könyveket ír, interjúkat ad, tanít és előadásokat tart. Egy ilyen hangos világban, ami még a szerzetet is folyton kihívja a csendből, te hogyan tudsz a szív csendjében maradni? Bakonybélben hajnalban van lectio divina és napközben közös csendes imádság. Ezt hogyan szervezitek meg, mi a szerepe, a turisták mellett hogyan tudjátok ápolni a belső csendet? Milyen egy nyüzsgő faluban élni?

Sokat olvastam Giorgio Agamben írásait, akit nagyon szeretek, és ő írja valahol, hogy a középkorban még tudták, hogy a csend olyan fontos dolog, hogy arra külön intézményt kell működtetni. Viccesen azt mondja Agamben, hogy a monostorok a kerengőjűnkkel, meg a falaikkal ilyen csendet őrző intézményekként működtek, és hát talán ma is lehetne így rájuk tekinteni. Itt, Bakonybélben a monasztikus életnek ez a szemlélődő dimenziója kezdettől fogva, és főleg a legújabb kori történetünk során egyre erősebb lett. Vagyis az, hogy ez nekünk fontos, és ezt szeretnénk őrizni, ápolni. És ahogyan erősödött a közösség létszámában, illetve ahogyan a turizmus, a vallási turizmus mint jelenség egyre erősebb lett, úgy éreztük, hogy ez egyfajta védelmet vagy határozottabb keretkijelölést igényel a részünkből.

Hogy lehet csendben élni egy nyüzsgő faluban? A terek és az idők jó elrendezésével, védelmével. Ez azt jelenti, hogy a tereink koncentrikus módon szerveződnek, hogy a monostorépület, a klauzúra egy hangsúlyosan csendes tér, ahová nem nagyon jön be más, legfeljebb lelki beszélgetésre. Vagy most, hogy itt vagy, egy ilyen beszélgetésre leülhetünk itt. Van egy következő kör, ami a belső udvar, ahol a szállóvendégeink és az alkalmazottaink jelenhetnek meg, és van egy harmadik kör, ami pedig a látogatók, a turisták területe, és azon kívül van a világ, a falu. Ez az egyik tehát, a terek. Szokták kérdezni, hogy mi a monasztikus élet célja, hogy miért vagyunk itt, és mi azt mondjuk, hogy az életünknek nincs konkrét világi célja, vagy talán, ha van is ilyen, ha megfogalmazhatunk valamit, akkor az az, hogy az imádság által megszentelni a teret és az időt, és hogy ez egy olyan tér legyen, ahol az Isten országa megtapasztalható. Tehát aki kívülről bejön, az ezzel találkozik, és valamit ebből megérez, megízlel.

A tér mellett ott van az idő dimenziója, amelyet jól kifejez az *ora et labora et lege* hármas jelmondata a középkorból – imádság, munka és olvasás –, vagyis hogy vannak a napnak olyan védett idői, időszakai, amikor a csendé a főszerep. Korán kelünk, fél hatkor kezdjük a napot, és nagyjából a fél nyolcig tartó legvédettebb időszak egy ilyen „mindenmentes” időszak. Ott sem turista, sem alkalmazott, sem internet, sem e-mail, semmi, tehát az egy Istennek adott intim csendes időszak. A nap közepén megálunk, és akkor van egy szűk óra imádság, amihez például már meg kellett lépniünk, hogy erre az időre bezárjuk a templomot, tehát a turisták nem jöhetnek be. Aki imádkozni akar velünk, az bejöhet az elején, és a végén kimehet. Ötkor bezár a látogató részleg, és az esték megint csendesek. Szent Benedek Regulájának szellemében a kompletórium utáni idő a nagy

csendesség ideje. Szír Szent Izsák is mondja, hogy mindenekeelőtt igyekezz hallgatni. Van tehát egy fizikai csend, vagy a szónak, a valóság szó általi megragadásának az elengedése, ez az első lépés. A hangok, a zajok kizárása. De ez még önmagában nem garantálja a belső csendet. Van egy második lépés, ez a belső csend munkája, ami a gondolatok lecsendesítését, elengedését jelenti. És hát van a csendnek az a belső dimenziója, a harmadik, ami az Isten csendje. Hogyha oda beléphetünk, az a kegyelem műve. Már maga az első lépés is nehéz, hiszen a virtuális zajok világában élünk. A bakonybéli monostorban ez napi szinten feladatot jelentő és állandó megkülönböztetést igénylő téma. Hogy az internetet hogyan, mikor és hova engedjük be. Az évek során a közösség saját vágya volt, hogy szűkítsük a kereteket, tehát hogy saját magunk számára állítsunk olyan korlátokat, amelyek egyáltalán lehetővé teszik, hogy éljünk, vagy hogy a lelkünk éljen. Ezért jelenleg úgy van, hogy este hat órakor lekapcsol az internet, a router, tehát csak a munkaidő és azon kívül még egy fél óra az esti szabadidőből az, amit a szerzetes az interneten tölthet. A csendes pihenőidőből és az imádságra szánt időből szeretnénk, amennyire lehet, kizárni a virtuális világot.

Mit jelent a csend? Mit jelent a csendes ima? Van a csendes imának módszere? Te követsz egy módszert, egy iskolát a csendes imában?

A csend nem egy negatív előjelű dolog, nem a zaj vagy a beszéd hiánya. A csend valahol a kapcsolódásra megnyitó jelenlét minősége, a szabadság minősége. A csend az, amikor szabad vagyok arra, hogy jelen legyek, és kapcsolódjak a valósághoz, a nagybetűs valósághoz. És mivel erre a természetünk változósága miatt, vagy változandósága meg törekenysége miatt nem vagyunk képesek, illetve készek tartósan, vagy állandóan, a csendes ima, a szemlélődő imádság a napban elhelyezett olyan védett időket jelenti, amikor ezt a jelenlét-minőséget, vagy ezt a kapcsolódásra való szabadságot keressük, műveljük. Ez jár elengedéssel, lemondással, jár küzdelemmel, mert át kell mennünk a saját lelkünk pusztaságán, sivatagán, hogy eljussunk a szívünk mélyéig. Ebben a csendes imában vannak mesterek, akiket lehet követni, akiknek a műveit hál' Istennek magyarul is lehet olvasni. Akik a monostorban a szemlélődő imát gyakoroljuk, szinte mind, valahol a nagy magyar jezsuitáknak a tanítványai vagyunk. Jálics atyánál és Mustó Péter atyánál végeztünk lelkigyakorlatot. Péter atya járt is nálunk többször. Szóval igazából mi tőlük tanultunk imádkozni. Ennek van történelmi oka is. Más országokban, Nyugaton a bencés és a trappista hagyomány megőrizte ezt a spirituális utat. Nálunk meg a nagyon aktív jozefinista és aztán a szocializmus alatt tanító létbe szorított monasztikus világ nem tudta ezt őrizni vagy kinevelni magából. De most már, ennyi idő után, több évtized után, azt gondolom, van egy sajátos utunk ebben.

Ahogy mi erről gondolkodunk, abban nagyon hangsúlyosan megjelenik az Ige, a zsolnározás, a *lectio divina*. Jálics atya nagyon puritán és radikális módon azt kéri a lelkigyakorlatozótól, hogy még Bibliát se olvassanak. Nálunk pedig a mindennapi életnek része az, hogy az imautunkban is fontos a szó, az Ige, és hogy a csendbe bevisz, ha az Igét izleljük, ha keressük a jelentését. Az évek során nekem személy szerint a korai szerzetes atyák

tanítása, világa, Evagriosz Pontikosz, Szír Szent Izsák olyan mesterek, akik nemcsak intellektuális, de egzisztenciális szinten is mozgatnak és inspirálnak. És hát valamennyire olvastuk, ismerjük a trappista és benecés nyugati lelki írók műveit. Én azt mondanám, hogy ebben elég nagy szabadsága van mindenkinek, minden testvérnek itt a monostorban, hogy azokban a közös csendekben, amiket a napból erre védünk, hogyan van jelen, mi segít neki. Azt gondolom, az életutunk során sem baj, ha van megfelelő eszközünk. Gázai Szent Dórotheosznak azt a képét szeretem, hogy a lelki élet is egyfajta mesterség, és hogy egy mesterséget úgy sajátít el az ember, hogy egyrészt vannak alapfogások, vagy alapvető tudáselemek, amiket elsajátít, másrészt időnként elrontja a munkadarabot, és akkor újra kell kezdeni. Tehát, hogy ez egy műhely, és hogy egy szerzetes növendéknek is, úgy gondolom, jó, ha adunk alternatívákat, és a szemlélődő imát nemcsak Jálics atya könyve szerint lehet végezni. Személy szerint nekem egy éve volt egy olyan időszakom, amikor nehezebb volt jelen lenni a csendes imában, egészségügyi problémákhoz kapcsolódóan is. Akkor a Nový Dvůr-i trappista atyák, Samuel atya és Jeromos atya írásai segítettek. Tehát ahogyan ők a szöveg, az olvasás és a csendes ima ritmusában imádkoznak, az fogódzót jelentett, hogy ne aludjak el, ne testi dolgok ragadják el a figyelmemet. Akkor a Jálics-féle Jézus-ima gyakorlásából egy időre át tudtam térni egy ilyen másik eszköz használatához, hogy a jelenlétre tudjak figyelni. Szóval a módszer, a *methodosz* az az út, ami valahova elvisz, és azt gondolom, fontos, hogy ismerjünk módszereket, hogy legyen tudásunk arra, hogy mesterek mit tanítanak a csendes imáról, de végső soron az odaszánt idő, meg a saját magunk felajánlása, odaadása és a szeretetben való kapcsolódás keresése, ez a legalapvetőbb dolog. A módszer csak másodlagos.

Legutóbbi könyved a Szóra bírt magány címet viseli. Ebben sokat beszélsz a bennünk lévő rossz érzésekről, olyanokról, mint a harag, a félelem vagy más rossz gondolatok. Mi a véleményed: ezek leküzdésében a régi atyák vagy a modern pszichológia életvezetési tanácsai lehetnek hatékonyabban a segítségünkre?

Talán nulladik lépésként, prolegomenaként azt kell elmondani, hogy nagy a vágy az emberekben a spirituális útra, vagy arra, hogy tapasztalatot szerezzenek az imádságban Istenről, de a negatív dolgokkal nem szeretnek találkozni, vagy nem szívesen találkoznak. Tehát, ha én szemlélődő imát szeretnék végezni, vagy abban előrehaladni, akkor azért van egy olyan elképzelés, hogy ez egy ilyen csendes, belső, békés tavon való evezés. Amikor a saját sötétségeinkkel találkozunk a jelenlében, a fájdalominkkal, haragunkkal, sérüléseinkkel, akkor ez sokakat elrettent, vagy arra készíteti őket, hogy ott hagyják, hogy ne folytassák. A csendes imában ez egy fontos téma, amivel foglalkozni kell, ez talán a legelső, amit érdemes elmondani.

A kultúránk, amiben élünk, egyértelműen egy ilyen, a pszichológiától vagy a pszichoanalitikus hagyománytól megjellegzett kultúra. Mindenki, a takarítónők is képben van azzal, hogy mi a depresszió, vagy a tudatalatti, vagy ilyesmi. Azt szoktam mondani, hogy az atyák korában a neo-

platonizmus volt a mátrix, amihez mindenki, az utolsó parasztember is valamilyen szinten hozzá tudott szólni, ma pedig ez a kulturális mátrix. A pszichológia ad eszközöket arra, hogy használjuk azokat a spirituális utunkon is, ez teljesen így van, és ezt fontosnak gondolom. Kicsit olyan ez, mint a *spolia aegyptiorum* Órigenész értelmezésében. Ugye az Egyiptomból kivonuló izraelitáknak azt mondta az Úr, hogy vigyék, tehát hogy gyakorlatilag lopják el az egyiptomiaktól a dolgaikat. Ezt úgy értelmezte az allegorikus írásmagyarázat, hogy a pogány világból, vagy egyháztól idegen tudományterületekről is gyűjtsük be azt, ami hasznos a mi spirituális utunk szempontjából. Úgyhogy én így tekintek a pszichológiára is: nagyon fontos, hasznos, és érdemes az imádság terén is megfontolni sok mindent ezzel kapcsolatban, mert a lelkivezetés, spirituális kísérés, amit végzünk, annak is egy jó része azért ezekre épít. De én úgy látom, hogy a pszichológia kézen fog és elvezet a félútig, és ott úgy hagy. Azt gondolom, hogy a pszichológia segít megtalálni magunkat, a határainkat, megismerni magunkat az önmegvalósításban, és ezt nem negatív előjellel használom, tehát hogy az önkifejezésben, akár traumák feldolgozásában is. De sokféle, így a mostanában divatos pozitív pszichológia nem visz el az önátadásig, vagy az önfeladásig, tehát nem segít átlépni azt a választóvonalat, ahonnan a radikálisan megélt evangélium világa kezdődik. Mert az olyan klasszikus erényekről vagy témákról a lelki életben, mint az alázat, az engedelmesség, az ellenségszeretetet vagy a feltétel nélküli megbocsátás elég keveset találunk a pszichológiai szakkönyvekben.

A kérdésre válaszolva, hogy pszichológia vagy az atyák, én azt gondolom, ez olyan – és Cassianus használja ezt a képet –, mint a Bírák könyvében szereplő Ehúd, aki kétjobbkezes ember volt. *Ambidexter*, ezt mondja Cassianus. Így tudta aztán ledöfni az ellenfelét. Tehát *ambidexter*, kétjobbkezes ember, aki végül is úgy szúrja le az ellenségét, hogy nem a bal oldalára, hanem a jobb oldalára teszi a kardot. Szerintem egy mai, igényes lelkiéletet élni akaró embernek érdemes mind a két kezét használnia, vagyis a régit és az újat is előhozni a zsákjából. Az atyák meglepő módon érzékenyek a pszichológiai összefüggésekre és valóságokra. Nyilván nem olyan modern köntösben, mint ahogy a mai pszichológia tud segíteni az ilyen fajta elakadásokban, de az biztos, hogy a szerzetes atyák vagy a spirituális hagyomány nagy írói az evangéliumi radikalitást vagy a jézusi magatartást, az imádságnak ezt a tiszta minőségét úgy tudják közvetíteni, hogy az túlmutat azon, amit a kortárs pszichológia eszközként tud az ember kezébe adni.

A csendben imádkozó ember leereszkedik a szív mélyére. Ott sokszor éppen a rossz érzéseivel, a haraggal, a félelemmel, a sérüléseivel, a fájdalmaival és a bűneivel szembesül. Mit tanácsolsz annak, aki a csendben, a csendes imában ezekkel a felkavaró tapasztalatokkal találkozik?

Az imádságunknak vagy az imaéletben való fejlődésünknek vannak szakaszai, és van, amikor azért imádkozom, mert vágyom a békére. Ez egy jó dolog, ez egy őszinte és mély vágy, hogy időt szánok Istenre, mert szeretnék az ő jelenlétében békességre, szeretetre, elfogadásra találni. Van egy második fázisa az imádságnak, amikor semmi mást nem szeretnék, csak

Őt. Azzal is szembe kell nézmem, hogy amikor elé állok, akkor az történik az imában, aminek történnie kell. És hogy az én figyelmem, az én vágyam egyedül arra irányul, hogy magamat odaadjam Neki, és befogadjam azt, amit Ő szán nekem. És el kell viselnem azt is, ami nem Ő. Tehát, hogy ez egy paradoxon, de amire eljutunk Istenhez, addig nagyon sok mindenről tapasztalatot kell szereznünk, ami éppen köztünk áll, vagy amit azért látat velünk, hogy megtapasztaljuk, mi az, ami nem Ő.

Az én teológiai képzésemben nagyon fontos volt Hans Urs von Balthasar. Az ő egyik fontos állítása, hogy a jelenkor vagy a 20. század egyik nagy titka a nagyszombat titka, a pokolra szállás. Azt hiszem, hogy aki az elmélkedő imában el akar mélyülni, annak számolnia kell azzal, hogy időnként a sírban nyugvó halott Krisztus mellé tesz minket az Atya, vagy az ővele való kapcsolódást kéri tőlünk, hogy ott kell keresnünk, ahogyan a Fiú keresi az Atyát ott, ahol az Atya nincsen, vagy ahol az elhagyatottság van. Tehát a kérdésre válaszolva, hogy mit tanácsolok annak, aki ezzel találkozik, azt mondom, hogy ilyenkor semmi más nem fontos, mint a bizalommal teli csendes kitartás a jelenlétben. El kell fogadni ezeket a negatív érzéseket, azt, hogy mi jelenik meg a csendes ima terében, és újra és újra vissza kell fordulni Istenhez. Tehát gyakorlatilag a szemlélődő ima útja semmi másból nem áll, mint az állandó készségből a visszatérésre, az újrakezdésre. Ülünk egy fél órát a sámlin, és kétszázhuszonöt-ször kezdünk újra, mert elveszünk a gondolatainkban, a félelmeinkben, a terveinkben, de újra és újra vissza kell térnünk Istenhez. És a személyes tapasztalatom is az, és írnak erről mások is, hogy ha valaki elkezdte ezt az utat járni, akkor az Úristen megajándékozta kegyelmekkel, tapasztalatokkal, főleg az elején. Az első szemlélődő lelkigyakorlat kegyelmei, élményszintű megtapasztalásai olyanok, hogy elindítják az embert egy ilyen úton. Egy ilyen intenzív, mondjuk egy hét-nyolcnapos elvonuláson tényleg vannak olyan tapasztalati szinten megérkező bizonyosságok, amik az embert ezen az úton továbbblendítik.

De a mindennapokban, ahogy múlnak az évek, én azt láttam, azt tapasztaltam, hogy az élményfaktor az imában egyre kisebb lesz. Hogy azok a fél órák gyakran nagyon küzdelmesek, gyakran minimális az a néhány másodperc vagy perc, amit tényleg jelenlétben, belső csendben tudunk tölteni. Viszont ennek az odaadott időnek a termékenysége az életünk más területein hihetetlen dolgokat művel. Az ima gyümölcsei nem az imában jelentkeznek tehát. Ez valahol a hitnek a próbája, és ezért szép. Mert az én dolgom az, hogy odaadjam ezt az időt. És a tőlem ott éppen telhető legnagyobb odaadással jelen legyek. Ahogy Jálics atya mondja, a csendes imában nem lehet cselekedni, meg gondolkodni, vagyis nem ezért vagyunk ott. Ilyenkor csak három dolgot lehet: bízni, szenvedni és szeretni. Ez végtelenül nehéz és végtelenül egyszerű is egyben. Csak azt tehetem, hogy abban a fél órában vagy kétszer fél órában jelen vagyok, bízom, akkor is, ha teljesen el vagyok veszve, elszenvedem azt, amit a saját sötétségeim elém hoznak, és ezt Krisztussal szenvedem el, az Atya jelenlétében, és ráadásul még próbálok szeretni is. Így a tisztulási folyamat, amit a szemlélődő ima az ember életébe hoz, annak az elkülönülése, hogy valamit akarok Istentől, vagy Őt magát akarom. El tudom-e engedni az elvárásaimat az imával kapcsolatban. Hogy milyennek kellene

lennie a csendnek. És ahogy haladok előre, látom, hogyan műveli Isten az életemben és mások életében, akik körülöttem vannak az üdvösséget. Valamilyen titokzatos módon, ahogyan ebben az odaadottságban vagy az odaadott időkben Ő tud működni. Míg amikor aktívan pörgök, és teszem a dolgom, akár egy ilyen interjú adásában is, tudom, hogy mindez összehasonlíthatatlanul kevesebb az Isten országa szempontjából, mint ami ebben a csendes jelenlétkben történik.

Gyakran beszélsz a megkülönböztetés adományáról. Mit jelent a megkülönböztetés ajándéka? Segítheti a csend a megkülönböztetés gyakorlását?

A görög szó, a *diakriszisz* azt jelenti: ítélethozatal. Különválasztani két dolgot valamiféle belső ítélettel, döntéssel. A latin *discretio* is ezt jelenti: kettéválasztani. Ez ugye a jelenségeknek, az életünk eseményeinek vagy a belső mozdulásainknak az olyan szempontból való vizsgálata, hogy ez az Istentől jön, vagy nem. Hogy közelebb visz engem a valódi céljaimhoz, a végső céljaimhoz, vagy nem. Az atyák beszélnek a szellemek megkülönböztetéséről, tehát hogy egy sugallat, egy belső impulzus, egy inspiráció a sajátom-e, az Istentől jön, vagy az ellenségtől, az ördögtől, a démonoktól. És aztán van egy olyan paradox helyzet a világban, amit sok tanulmányban megírtak, hogy egy mai ember, mondjuk egy kétszáz évvel ezelőtt élt emberhez képest, százszor annyi döntést kell, hogy meghozzon. Tehát aki a 19. század elején született, annak nem kellett dönteni ilyen rengeteg helyzetben, mert egyszerűen maga az élet meghozta ezeket a döntéseket. Egy középkori parasztembernek meg aztán végképp minimális napi szintű döntést kellett meghoznia. Nekünk pedig ebben a világban, amiben élünk, a kutyüink miatt is, percenként kell döntést hoznunk. Az egyik oldalon tehát rengeteg döntést kell meghoznunk, és ehhez sokkal kevesebb időnk van, mint kétszáz évvel ezelőtt. Nincs időnk megfontolni, átgondolni a döntéseinket. A megkülönböztetés a tudatos élet egy eszköze, méghozzá az Isten előtti tudatosságunk eszköze.

És tényleg úgy élünk, hogy azt érezzük, sokszor a robogó vonatot kell megszerelnünk. Visz az élet, visznek a programok, az elvárások, a lehetőségek, és gyakran egy nagy krach után jövünk rá, hogy hány kiszállási lehetőség lett volna egy rossz vágányon való továbbhaladás során. Úgyhogy a mi szerzetesi életünkben a megállások a nap folyamán, vagy az esti csendes idő, a lelkiismeretvizsgálat, vagy talán jobb szó erre az *examen*, tehát amikor átgondolom a napot, mi történt velem, mi mozdított, azok egy ilyen minőségbiztosítási eszközök arra nézve, hogy a döntéseink megmaradjanak Istennek az erőterében, hogy a Szentlélek vezetése alatt álljanak. Ez nem megy megállás, elkülönített, védett idők nélkül. Ha erre az ember időt szán, akkor az éles helyzetben is könnyebb lesz. Mert lesz már egy belső tudása, ízlése azzal kapcsolatban. Ha valami történik a nap folyamán, összeveszünk valakivel, elsodor a düh vagy elvisz valami rossz vágy egy irányba, azt talán ott nem is észlelem, de abból van egy konfliktus, van egy elbukás, akkor, ha szánok arra időt, hogy átgondoljam, az egy tanulási folyamat, hogy a következő alkalommal már éberebb legyek, már tudatosabban tudjak egy hasonló helyzetben jól dönteni. És ha ezt

nem teszem, akkor az élet inerciája vagy a megszokás visz abba az irányba, hogy még gyengébb legyek vagy azonnal beleegyezsek valamibe, ami rossz irányba visz. Ez a megkülönböztetés és így függ össze a csenddel. Egy sivatagi atya apoftegmája szerint, ha egy kútba nézünk és folyamatosan dobáljuk bele a kavicsokat, akkor csak összevisszaságot látunk. Ha viszont hagyjuk a kavicsdobálást, és engedjük, hogy a víz lecsillapodjon, lenyugodjon, akkor meglátjuk a saját képmásunkat és esetleg felette az eget is.

Azt írod a Szóra bírt magányban: „Az ujjongó ének vezet befelé, Isten legbelső titkaihoz...” A szavakkal és énekkel kifejezett hangos ujjongás – akár az énekelt zsolozsma – talán nincs is annyira távol az imádság csendjétől?

Érdekes, hogy a bibliai hagyomány is, amikor a végső dolgokról vagy az örök sorsunkról akar tanítani, akkor egyszerre csendről és egyszerre ujjongó énekről, illetve zenéről beszél. Isten örök csendje, amiben elhangzik az Ige, és a Jelenések könyvének mennyei liturgiája... A liturgia is a csendnek és az éneknek a helye. Hagyományosan nem sokat olvastak, hanem inkább énekeltek a liturgiában. A mindennapi imagyakorlatban nálunk a zsolozsma énekelt zsolozsma. Nem azért énekeljük el hetente a százötven zsoltárt, mert Isten nem tudja ezeket, és mindig meglepjük vele, hogy elmondjuk neki. Hanem mert azokat nekünk kell hallani. A saját hangunkon Isten Igéje megszólal, és miközben énekeljük, hallgatjuk is. A Szó, az inspirált Szó, az énekelt és inspirált Szó képes arra, van olyan ereje, hogy a mi belső zajunknak alternatívát állítson. Itt, Bakonybélben a zsoltárversek között szokatlanul hosszú szünetet tartunk, amiben pont ez a tudatosság van, hogy elhangzik az Ige, és az rezonál, valamit tesz velünk. Ilyenkor fülelünk, ilyenkor befelé figyelünk. Ilyen értelemben a zsoltárok éneklése vagy az énekelt imádság és a csend, a belső csend egymást kölcsönösen tudják segíteni. Az egyiptomi szerzetesek hagyományában a zsolozsma úgy nézett ki, hogy leültek ketten-hárman a remeték, egyvalaki énekelte a zsoltárt valami egyszerű dallammal, a többiek hallgatták, és amikor befejezte, akkor mindnyájan leborultak a földre. Ott csendben voltak valameddig, aztán valaki adott egy jelet, amikor felálltak, és valaki megfogalmazott egy záróimádságot. Azt gondolom, hogy van egy természetes ritmusa és egymást kiegészítő jellege a csendnek és a zenének, az énekelt imádságnak. Pár éve egy kedves visszajáró vendégünk volt egy fiatal lány, aki megfogalmazta, hogy az ő hitében a Golgota Gyülekezet, a *Calvary Church* fontos volt. Oda járt dicsőítő alkalmakra. Aztán elment Mustó atyához egy csendes lelkigyakorlatra, és az is nagyon megszólította. Attól kezdve a csendes ima is az életének a része lett, és azt mondta itt Bakonybélben, hogy neki a Golgota és a csendes ima valahol egy körben hátul összeér. Látszólag egy egyházi- vagy imaélet skáláján ez a kettő két extrém dolog, de közben ez úgy kettő, hogy a túlsó oldalon összeérnek.

Zaklatott a kor, amiben élünk. Szinte lehetetlennek tűnik, hogy a személy önmagához érkezzon, lehetetlen a habitare secum. Ferenc pápa februárban megnyitotta az ima évét, de alig-alig figyeltek fel rá. Richard

Rohr írja a Minden egybetartozik című, imáról szóló könyvében: „Ha az egyház többé nem tanítja meg az embereket, hogyan imádkozzanak, majd hogyanem úgy érezzük, a létezésének értelmét veszíti el”. Mit gondolsz erről a kijelentésről? Valóban az ima tanítása volna az egyház legfontosabb feladata napjainkban?

Nagy általánosságban mernék csak ilyet mondani. A bakonybéli monostor önazonosságának keresésében, és benne az én saját hivatásom, küldetésem felfedezésének a történetében is ugyanarra jutottunk, mint Richard Rohr. Hogy a legtöbb, amit adhatunk az egyháznak és a magyar egyháznak is, az az, hogy imádkozunk, és hogy másokat imádságra hívunk és tanítunk. Azért, mert az Istenről való tudás nem tartja meg az embert a mindennapokban. A szép gondolatok és egy olyan szintű gyakorlat, ami abban áll, hogy vasárnap el kell menni misére, ez most már kevés. Olyan darálóban vagyunk a mindennapokban, főleg a városi emberek, hogy tapasztalat kell. Olyan istentapasztalat, amibe kapaszkodni lehet. A valódi imádság ezt tudja ajándékozni az embernek. A valódi kapcsolódásnak a tudatát, tapasztalatát, akár élményszinten is. Mintha erről tényleg kevés szó esne. A látogatóink, akik hozzánk érkeznek, nagyon gyakran, amikor arról van szó, hogy imádság vagy imádságot tanulni, akkor látszik, hogy a fogalmi mezőjünkben annyi van, hogy hát van a Miatyánk, az Üdvözlégy, a Dicsőség, meg a Hitvallás, meg esetleg elmegyünk misére. De az ima egy olyan fogalom, ami az élet egészét le tudja írni, a spirituális élet egészét, és ebben lehet fejlődni, alakulni. Ez a nulladik lépés ahhoz, hogy valaki tényleg elinduljon.

Azt is hozzá kell ehhez tenni, hogy a vallási értékek piacán elég nagy a konkurencia. Nem egyszer jártam úgy, hogy leültünk beszélgetni, és valaki azt mondta, hogy igen, ő már három éve jár buddhista közösségbe, gyakorol és meditál, mert az egy kézzel fogható valami az életében, hogy ott van spirituális minőség. És meglepődik, amikor azt mondom, hogy a kereszténységben belül is van olyan út, aminek bizonyos elemei hasonlóak ehhez, de keresztény irányba vezetnek, és nem valami kétes, külföldről behozott, nem tudom én ki által tanított spirituális hagyományba kell neked csatlakozni, hanem egy tiszta forrásból tudsz meríteni. Szóval azt gondolom, hogy mi ezt ismertük fel a saját küldetésünknek. És akár csak elvi szinten is bármilyen szép műveket, szociális műveket, edukációs dolgokat hoz létre az egyház, ha nincs mögötte valós istenkapcsolat és nem a Lélekből forrászik, akkor az gyakran inkább kontraproduktív és hiteltelen lesz. Sok egyházi iskolás csoport és plébániai csoport jön hozzánk. Azért keresnek minket nagyon sokan, mert érzik azt, hogy ha nincs egy imádkozó egyház, akkor az alapok hiányoznak a művek alól.

A KÖRNYEZET CSENDJE

„Bartóknak élete folyamán öt ország tizenkét helységében összesen huszonnyolc főbérleti lakása volt: emellett tizenhárom helyen lakott albérletben. Vendégségben vagy tartós gyógykezelés céljából négy helyen lakott két ízben is, így összesen negyvenötször változtatott lakhelyet.” Ifj. Bartók Béla írta ezt édesapjáról a Bartók centenáriumot követő évben, 1982-ben megjelent könyvében (*Bartók Béla műhelyében*), amelyben, és ez már önmagában véve is sokat mondó, külön fejezetben foglalkozik Bartók lakhelyeivel. A költözések fő oka szinte minden alkalommal a zajos, vagy idővel zajossá váló környezet. Számos történet maradt fenn Bartók zajokkal szembeni érzékenységről, amely ugyanolyan legendás volt, mint legendásan éles hallása.

Sokszor még a legapróbb hétköznapi zajok is zavarták. Nem csoda, hogy dolgozószobája még akkor is a bejárattól távol, a lakás legeldugottabb sarkában volt, ha lakhelyét – mint második rákoskeresztúri otthona (Teréz utca 28.), vagy utolsó budapesti lakása (Csalán út 27/29.) esetében – egy ideig minden oldalról üres telkek vették körül. A családtagoknak is óvakodniuk kellett, nehogy véletlenül megzavarják Bartók nyugalma, pedig a Csalán úti dolgozószoba csendjét már hangszigetelt ajtó is védte.

Így is megesett, hogy valami nem várt és számára kifejezetten bosszantó zaj még ebbe a nagy gondal kialakított és jól őrzött csendbe is bejutott. Egyik háztartási alkalmazottjuk, Karszt Magdolna (Lencsi, ahogyan Bartókék nevezték) mesélte, hogy egy alkalommal Bartók zongorázás közben valami furcsa zajra, finom zizegésre lett figyelmes, ami csak akkor jelentkezett, ha zongorázott. Egyszer csak megáll a virágvázánál: »Ez az! – mondja. – Vigye ki kérem ezt a virágot, és máskor ne tegyen ilyet az én szobámba.«

„És leültem és ütni kezdtem a billentyűket, ő meg körbe-körbe járt és úgy figyelte, honnan jön az a zaj, ami úgy bántja, én meg semmit sem hallok belőle. Egyszer csak megáll a virágvázánál: »Ez az! – mondja. – Vigye ki kérem ezt a virágot, és máskor ne tegyen ilyet az én szobámba.«

Nem tudom, milyen virág volt az, hogy hogyan is hívták, csak arra emlékszem, hogy a közepe olyan volt, mint a pénz. [Péter egyik leveléből tudjuk, hogy Júdáspénz volt.] Azok a szirmok rezeg-

tek a zongoraszóra. A fildugón, a zongora zajain át is meghallotta azt a semmi kis neszt, amilyen a virágszirmok finom zizegése.”

Péter úgy emlékezett, hogy édesapját legjobban „a nem kívánt zenei hangok” zavarták. Ha egy ilyen „hangzásnak mérhető magassága volt (mint például egy hangszóró 100 Herzes alapzajának), az már zavarta”. Számára ezek a „hangok, akármilyen halkan szóltak is, rosszabbak voltak, mint a sokkal hangosabb, de nem zenei természetű zörejek”. Talán ezért gondolhatta jó ötletnek a „lárma-gép” használatát, amelyet egyik sógora (Pásztor Jeno) készített neki, és amelyet Kavics utcai lakásukban „vetett be”, hogy elfedje vele az emeleti lakók rádiózását. „A gép azonosítható hangmagasság nélküli, folyamatos lármat produkált, amivel semlegesítette a mennyezeten átszűrődő, viszonylag gyenge zeneszót.” „A gépezettel szemben a főnti rádióknak” valóban nem volt esélye, de annyira hangos volt és oly rettenetesen szólt, hogy nem sokáig maradt használatban, s végül a rádió győzött. Bartók elköltözött.

A *gépzene* (1937) című írásában Bartók igen tárgyilagos leírást adott a különféle zenét létrehozó, reprodukáló és közvetítő eszközökről, így a rádióról is. Van azonban néhány sor, amelyből hirtelen eltűnik ez a távolságtartó objektivitás, és szinte tapinthatóvá válik a cikkíró személyes érintettsége:

„[...] még a legjobb rádióvevő vagy gramofon is csak közelről élvezhető annyira, amennyire, de bizonyos távolságon túl már csak förtelmes krákogás és recsegés. Erre, sajnos, nem gondol az ízléstelen embereknek az a nagy tömege, amely nyitott ablakoknál szólaltatja meg a zenegépet. Még nagyobb baj, hogy a hatóságok sem gondolnak arra, hogy a nem rádiózó emberek békeségét mégis csak meg kellene óvni megfelelő rendszabályokkal. Ennek következtében a rádió és gramofon hova-tovább olyan istencsapássá fog fejlődni, amely felér az egyiptomi hét csapás bármelyikével, sőt még túl is tesz azon, mert végeláthatatlan.”

A zajos környezet olyan lehetett Bartók számára, „mintha egy festő vázna [...] festékfoltokkal lenne tele”. Péter ezzel magyarázta apja szokatlan mértékű zajérzékenységét. A legszebb, legkifejezőbb leírások egyikét a Bartókot körülvevő zajokról Kosztolányi Dezső Bartók-interjújának (1925) utolsó soraiban találjuk. Kosztolányi a távozásáról ír, arról, ahogyan nyitja az ajtót és hirtelen, valamelyik emeletről oda „émelyeg egy orfeumdal, melyet polgári zongorán nyúznak, irgalmatlanul. E zörejek, zeneietlen recsegések között él az az alkotó, ki fejében a muzsikát hordozza, az élet lár-

mája körülveszi, melyet ő, a benne lévő rendre figyelve, visszatol magától, elfelejt, akár az író, ki két verse között az utcán sétálva elolvasott a falon egy szigorú tömörséggel fogalmazott hatósági ebzárlat meghosszabbítást.” Csakhogy Bartók, ellentétben az ebzárlat meghosszabbítást olvasó íróval, nem volt képes az „élet lármáját” „visszatolni” és „elfelejteni”.

HALLGATÁS, ELHALLGATÁS

A csend, amely létfontosságú volt számára, valójában egész lényét áthatotta. Alkata szinte légiesen törekeny volt, ennél fogva járása nesztelen, és ha megszólalt, még a hangja is „halkan zizegő, lágyan zengő” volt. Ezt egyik tanítványa, Székely Júlia írta róla. Mások szerint ez a hang „halk”, „rezselős” vagy „rekedtes” volt. Waldbauer Imre, a Waldbauer-Kerpely kvartett primáriusa jellemezte így, hogy „egy hang, amelyet csak ritkán használtak”, és ezért úgy szólt, kissé fátyolosan, „mint aki most ébredt álmából”.

E csend egyik formája volt legendás hallgatagsága is. Beszédében csak a legszükségesebb, leglényegesebb tartalom közlésére szorítkozott. Ha nagy ritkán nagyobb társaságba került, az idő jelentős részében ott is csak hallgatott.

Talán a csendességéből is fakadt, hogy külső megjelenésében sokan a rendkívüliségnek semmi jelét sem látták. Ahogyan a zeneszerző és zeneíró Molnár Antal írta róla, külsőjét tekintve „csupa visszafogottság, egyszerűség természetes mindennapiság”. „Grau in grau.” Ugyanakkor ő sem hagyta figyelmen kívül azt az ellentétet, amely Bartók külső megjelenése és zenéje közt feszült. A nyugodt felszín alá rejtett, elfojtott szenvedélyeknek pedig bizony voltak külső jelei: közülük a legkifejezőbb: Bartók tekintete. „Szemének olykor-olykor felvillanó tüze” (Molnár). De meglehet, hogy épp ez a belső szenvedélyeket elrejtő, fegyelmezett, feszült viselkedés tette még hallgatását is szuggesztívvé.

Előfordult, hogy Bartók mint alkotó hallgatott el egy időre. Ez lehetett szándékos elhallgatás, visszavonulás, ami nem járt feltétlenül együtt alkotói csenddel, és akkor került rá sor, ha valami vélt vagy valós sérelem érte. A másik – a továbbiakban csak erről lesz szó – viszont akaratlanul következett be. Ilyen időszaknak tekintik az 1900–1902, az 1905–1906 körüli időszakot, az 1912–1914, az 1923–1926, és végül az 1940–1943 közötti éveket.

E megtorpanásoknak, elakadásoknak a hátterében különböző okok állhattak, melyek közül sokszor egy is elegendő lett volna Bartók elhallgatásához. Rendszerint azonban ezek egyszerre, egymást erősítve jelentkeztek. Egyetlen, állandóan visszatérő motívumot nem lehetne kiemelni közülük, de volt olyan, ami többször is visszatért.

Bénítólag hatott rá, ha a környezetében hirtelen túl sok minden változott, vagy ha egyszerre zúdult rá túl nagy mennyiségű új információ. Néhány történelmi vagy magánéleti eseményt követő elhallgatás pedig egyáltalán nem számít szokatlan reakciónak. Hisz miként reagálhatott volna az 1920-as évek elején az öt gyöttrő külső és belső válságokra. A háborút követő zűrzavaros időkre, vagy arra, hogy legfontosabb népzenegyűjtő területein a trianoni békeszerződés hatályba lépése után gyűjtőmunkát többé már nem folytathatott. Ahogyan az is természetes, hogy jó néhány évvel később, a II. világháború kitörése és édesanyja halála után ismét elhallgatott. Mind közül talán ez a hallgatás volt a legsúlyosabb. 1940 nyarán egészségi állapota is megrendült, távozása Amerikába pedig olyan változásokkal járt, amelyhez hasonlóval korábban sohasem kellett szembesülnie.

Kérdés azonban, hogy ezek az időszakok valóban teljes alkotói elnémulást jelentettek-e? Ha zeneszerzőként hallgatott is, előadóként és zongoratanárként folytatta a rendszeres munkát, folkloristaként pedig épp ilyenkor dolgozott a legintenzívebben. De ha kizárólag csak a zeneszerzői munkát nézzük, akkor is azt látjuk, hogy egy-egy ilyen időszakban a „teljes némaság” legfeljebb egy vagy másfél évig tarthatott.

Egészen más persze, hogy Bartók miként élte meg ezeket az alkotói a szüneteket. Az 1. hegedű-zongora szonátán dolgozva, 1921 novemberében arról panaszkodott Arányi Jellynek, az 1. és a 2. hegedű-zongora szonáta címzettjének, hogy két hosszú éve már semmit sem komponált, holott az előző évben (1920-ban) írt egy nyolc zongoradarrából álló jelentős sorozatot (*Improvizációk magyar parasztdalok fölött* op. 20), és csak néhány hónappal (1921. július-szeptember) a Jellynek küldött levél előtt készült el a *Négy zenekari darab* hangszerelésével. 1942-ben, egyre betegbben, arról írt a kiadójának, Ralph Hawkesnak szánt, de talán soha el nem küldött levelében (csak a levél fogalmazványa maradt fenn), hogy nem tudja, ha egyáltalán, mikor lesz képes komponálni. Néhány hónappal későbbi (1942. augusztus) hasonló tartalmú, és hasonlóan keserű leveléből azonban kiderül, hogy a betegsége előtt már belefogott valami kompozíciós munkába, az előző évben pedig egyik fiatalkori művét, a 2. szvitet (1905–1907) írta át két zongorára (1941).

ÉRLELŐ, TEREMTŐ CSEND

Még ha el is fogadjuk, hogy Bartók számára a kisebb kompozíciók nem számítottak „valaminek”, a hangszerelést és az átíratok készítését pedig

pusztán mechanikus munkának tekintette, valami nehezen megragadható, de annál fontosabb dolog mégiscsak történt ezekben a meddő időszakokban is. Jóval azelőtt ugyanis, hogy egy újabb termékeny időszak következett volna, Bartókban már „mozogtak tervek, zene-vágyak, kompozíciók”. Ezek a szavak, Pásztory Ditta Szigeti Józsefnek szóló, 1943 májusában írt leveléből valók. De 1921-ben Ziegler Márta is valami hasonló, még kialakulóban lévő mű kezdeményekről beszélt Bartók édesanyjának, amikor egyik levelében hírvil adta, hogy Bartók végre ismét komponál, és ez Arányi Jellynek köszönhető, „akinek a szép hegedűlése kiugratta Bélából ezt a (mint meséli) régen szunnyadó tervet”.

Ahogy az elhallgatást, úgy az (újra) megszólalást is több különböző hatás válthatta ki, noha ez talán többször fonódott össze egyetlen konkrét eseménnyel. Az 1920-as évekig ez valami ahhoz hasonló erős élményt jelentett, ami 1902-ben Richard Strauss *Zarathustrájának* hallgatása során érte. Ez a mű, olvashatjuk 1918-as önéletrajzában, „mint a villám” ragadta ki őt az előző évek „stagnálásából”. 1906-tól kezdve nem feledkezhetünk meg a népzene hatásáról sem. Több alkalommal is az „segítette vissza” a komponáláshoz, hogy mielőtt új, nagyszabású mű megírásához fogott volna, először népdalfeldolgozásokat készített. Később látszólag már elegendő volt egy megrendelés is ahhoz, hogy újabb mű komponálásához kezdjen. Mindez azonban nem működött volna, legyen szó akár egy meddő, akár egy termékeny időszakról, ha a háttérben, a csendben nem „szunnyadtak” (érelődtek) volna benne azok a bizonyos „tervek, zene-vágyak”, amelyekből egy új mű születhetett.

Lehet, hogy épp e tervek, gondolatfoszlányok, kezdemények észleléséhez, megragadásához és tovább gondolásához volt olyan nagy szüksége Bartóknak erre a tökéletes csendre.

BARTÓK CSENDJE

Hogy mi a csend, annak eldöntése ugyanúgy a befogadón múlik, ahogyan annak megállapítása is, hogy mi számít számára zajnak. Hiszen tökéletes csend nincs, amit annak tekintünk, valójában csak a számunkra zavaró hangok hiánya. Hogy mi is lehetett az, mely hangok összessége, ami Bartók számára csendet jelentett (fizikailag), arról leginkább egy tétel-típus, még hozzá a típus névadó darabja, „Az éjszaka zenéje” alapján lehet némi fogalmunk. Az összes későbbi „éjszaka-zene” közül talán ez az, amely szinte naturalisztikus pontossággal idézi meg ezeket a hangokat.

A darab a *Szabadban* sorozat 4. száma, amely egyike azoknak a zongoradarabokból álló sorozatoknak, amelyek 1926 nyarán, egy hosszabb alkotói szünet csendjét törték meg.

„Az éjszaka zenéje” már a mű bemutatója idején felkeltette úgy a szakma, mint a közönség figyelmét. Amint az a koncert utáni reakciókból kiderül, a hallgatóságot leginkább a darab szokatlan hangzása lepte meg. Azok a különleges effektusok, zsongó akkordok, jeladásszerű dallamfoszlányok, amelyek rögtön a darab első ütemeiben megjelennek, s amelyben szinte mindenki – a kritikák legalábbis ezt sugallják – ráismert a csendes nyári esték vagy éjszakák természethangjaira, a családtagok pedig Szóllós pusztá „éjszaka-zenéjére”. Bartók húga, Elza lakott ott családjával, és nyaranta Bartókék is rendszeresen eltöltöttek itt hosszabb-rövidebb időszakokat. „A házat jól ápolta övezte”, olvashatjuk Péter könyvében. „Csendes hely volt: napközben aligha lehetett más hangot hallani, mint a falusi harangot.” A birtokon egy artézi kút is volt, és hogy vizét felfogják, nagy vízgyűjtő medencéket ástak. „A vizet a medencékbe kis patak vezette, ami keresztül folyt az Elzáék háza előtti parkon. [...] A sekély patak és a medencék rengeteg békának adtak otthont; éjszakánként mindenfelé lehetett hallani a brekegésüket. Időnként némelyik nagy toccsanással ugrott a vízbe. A békák hozzátartoztak Szóllós hangulatához; ott éltek, amióta csak az eszemet tudom...” Évtizedekkel később, amikor Péter, mint hangmérnök, felvételt készített a műről, meglepetten ismert rá ezekben a hangokban a szóllós pusztai békák brekegésére. Még a békák vízbe toccsanását is felfedezte a darab egyes pontjain látszólag véletlenszerűen megszólaló hangfürtökben. Ugyancsak ezeket a régi időket – a szomszéd faluból áthalatszók halk zenét – idézte fel benne a darab másik jellegzetes anyaga, az éjszaka hangjain átszűrődő, távoli furulyaszó.

Ezek a hangok tehát beletartoztak Bartók csendjébe, igaz, talán egyetlen elemző sem tekintette őket kizárólag külső hangoknak. Rendszerint mint belső hangokról, a tudat mélyéről érkező üzenetekről írnak róluk. Ezt sejteti Frank Whitaker Bartók-interjújának egyik jelenete is. Az angol zenekritikus, aki a húszas években elsőként próbált meg könyvet írni Bartók zenéjéről, két alkalommal személyesen is felkereste a zeneszerzőt. Második látogatására 1926 augusztusában került sor. Megérkezésekor Bartók épp a lakására hozatott ütőhangszerekkel kísérletezett. „Emlékszem egy forró délutánon meglátogattam budapesti lakásában. Térdén kisdob, arcán elmélyült mosoly. [...] új effektust fedezett fel, és a következő majd öt percen át, engem a székre nyomva, váltakozva ütögette a dob, félelmetes energiával és kitágult szemmel. Figyelmesen hallgatta a visszavert

hangokat, akár egy rigó, amely lépéseket hall a gyepen.” Mintha Bartók figyelme és hallgatása egyszerre irányult volna ki- és befelé, és a hangzás, amelyre végre rátalált, mint homályos érzet, sejtelem, valójában a lelke mélyén már régtől fogva készen állt volna.

Ugyancsak belső hangnak hat a tétel eddig még nem említett, harmadik dallama, az a népdalszerű, négysoros dallam, amelyet az elemzésekben koráldallamnak is neveznek. Ellentétben a furulyadallammal, amely az éjszakai neszek közül emelkedik ki, ölt formát, majd végül ismét eltűnik közöttük és teljesen beleolvad az éjszaka zsongásába, a koráldallam majd minden vonatkozásban, a ritmust, a dallamrajzot és a tonalitást tekintve is, elkülönül az éjszaka hangjaitól.

Somfai László a lírai *Ént* ismerte fel benne, amelynek elkülönülése a többi zenei anyagtól különféleképp értelmezhető. Átérezhetjük tragikus magányát. Első megjelenésekor, amikor a tágas tereztér érzékeltetendő, többszörös oktávskettőzésben szólal meg, még természethangok sem igen vannak körülötte. De tekinthetünk rá úgy is, mint a (befelé) figyelő, fülelő *Énre*, aki ezzel a csendes figyelemmel összpontosít a „kint” és „bent” hangjaira. Teljes különállásról persze nem beszélhetünk. A dallam főbb hangjai, másodszeri elhangzásakor pedig a dallam tonalitása és az utolsó sor hangkészletének fontosabb hangjai megegyeznek a darab háttérében zsongó hangfürtök hangjaival.

Lendvai Ernő keletkezés zenét lát ebben a rövid tételben. Keletkezést és elmúlást, melynek során az „ősanyagból” (a természet zsongásából) különféle neszek és dallamtörédekek válnak ki, majd nem sokkal azután, hogy a dallam létre jön, fel is bomlik, elemeire hull, szertefoszlik, és beleolvad az őt szülő hangrengetegbe.

Ez az eseménysor azonban emlékeztet még valami másra is, amiről Bartók ugyancsak hallgatott: az alkotás folyamatára, de talán még az ihlet pillanatára is. Ha erről kérdezték, inkább a művek felépítéséről beszélt, kiemelve a szerkezetük főbb vonásait. A keletkezésről, a mű születéséről azonban semmit sem mondott. Talán nehezebbre is esett erről beszélnie. A legtöbbit erről talán egy 1932-es nyilatkozatában árulta el: „A zene (a tematikus anyag) mintegy szabályként jelenik meg, gondolat, és az ember elkezd rajta dolgozni.” Ez egybecseng az 1943-as Harvard előadásorozathoz felvázolt témák egyikével, az ötödikkel, amelyben Bartók a zenei formával foglalkozott volna: „Forma (minden mű megteremtí a saját formáját)”. Örök rejtély marad azonban, hogy ez az előadás miről is szólhat volna. 1943 tavaszán ugyanis Bartók betegségére súlyosra fordult, és az előadások sora megszakadt. A felvázolt témákat pedig később már nem dolgozta ki.

Az 1926-os *Az éjszaka zenéjéje* után Bartók számos, jellegében, hangvételében hasonló („éjszaka-zene”) tételt komponált. Túlságosan is megszire vezetne, ha sorra vennénk, hogy milyen kritériumok alapján neveztek és neveznek egy tételt éjszaka-zenének. Jellegükben, hangvételükben ugyan hasonló tételrekről van szó, de valami módon mégis különböznek egymástól. Nehezen lehet olyan közös vonást találni bennük, amelyik mindegyikre egyaránt érvényes lehet. Ha csak azt nem, hogy mindegyik lassú tétel, amelynek néhány évvel később a funkciója is rögzült, a többféle műveknek ez a súlyponti tétele. A mű legfontosabb gondolati, érzelmi tartalma ezekbe a lassú tételbe került. Olyan tartalmak, amelyek legintenzívebben a csendes befelé fordulások során nyilvánulnak meg, és a csendben zajló, belső folyamatokról adnak hírt. Példaként vegyük Bartók egyik legismertebb művének, a zenekari Concertónak (1943) a III. tételét, az „Elégiá”-t, amely talán Bartók egyik legdrámaibb éjszaka-zenéje.

Az 1940-es évek elején a Concerto volt az a mű, amely a zeneszerző Bartók súlyos hallgatását (1940–1943) végül megtörte. Nem sokkal azelőtt betegsége majdhogynem végzetes fordulatot vett. A különféle forrásból érkező segítségnek köszönhető, hogy a gyors orvosi beavatkozás megmentette Bartók életét. Állapotának javulása a hangulatára is kedvezően hatott, ahogyan az is, hogy végre New Yorkból is kiszabadulhatott, és a nyarat Saranac Lake-ben, egy szanatóriumban tölthette. Egészségi állapotának további javulása és a csendes vidéki környezeti eredményeként a nyár végén már komponáláshoz is volt ereje, és a mű néhány hónap leforgása alatt elkészült (1943 októberére). A bemutatóra (1944. március 17.) írt ismertetőben azonban ez alkalommal a rá jellemző, száraz szerkezeti leírásnál túl valamivel többet is elárult „a mű általános hangulatáról”, amely „a trefás második tételtől eltekintve – fokozatos átmenetet képvisel az első tétel komolyságától és a harmadik gyászos siratóénektől a zárótétel életigenléséig”. Klasszikus beethoveni program, út a sötétségből a fény felé, amely – ez a leírásban már nem szerepel – még a fény felé fordulás mozdulatát is magában foglalja. Erre, nem meglepő módon, a legbelső, lassú tételben kerül sor.

„A harmadik tétel szerkezete is láncszerű” – áll Bartók ismertetőjében – „itt három téma követi egymást. Ezek alkotják a tétel magvát, amelyet kialakulatlan motívumok ködös szövete keretez. A tétel tematikus anyagának nagyobbik része az első tétel bevezetéséből való.” Több elemző is írt már arról, hogy „a kialakulatlan motívumok kö-

dös szövetében” jól felismerhetően jelenik meg *A kékszakállú herceg várának* néhány karakterisztikus motívuma: az opera elején elhangzó pentaton dallam, amely a várat, és egyúttal Kékszakállú lelkét is jelképezi, valamint a 6. ajtó mögött rejlő könnyek tava hárfá futamai (ez esetben fúvósokon). A két anyag elhangzása után pedig mintha egy pillanatra még az opera elején, közvetlenül az ajtó bezáródása után, a sötétben botorkáló Judit tétova mozdulatai is feltűnnének. A közép-részben feljajduló bartóki sirató dallamokat követően újra megjelenik ez a „kialakulatlan motívumok” alkotta bevezető anyag, és úgy tűnik, a „vár” itt is, akárcsak az operában, örökre bezárul. Az epilógusban azonban történik valami. A pentaton dallam dúros színezetet kap, mintha az ajtó egy résnyire kinyílna, és a résen át beszűrődne a fény.

Hogy miféle fény ez, honnan jön és mit is jelképez, arra többféle válasz is adható. Lehet akár a remény fénye is, amely alkotói elnémulásainak idején csillant fel előtte új „tervek”, „zenevágys” formájában, új távlatokat bevilágítva, új műveket ígérve.

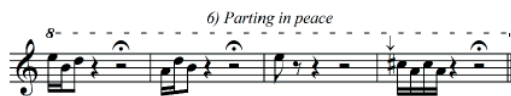
CSEND ÉS BÉKE

Az „Elégia” éjszakájában felsejülő fény azonban a Concertóban nem jelenik meg többé. Ehhez hasonló fényességgel csak egy másik, későbbi művében találkozunk újra, utolsó befejezett kompozíciójában, a 3. zongoraversenyben. Itt viszont már az egész művet beragogyja, még a mű lassú, „éjszaka” tételét is, amelyet ezért nem is sorol mindenki az éjszaka tételek közé. Ujfalussy József egyenesen „hajnal” zenének nevezi, noha arról, hogy a közép-rész hangjai valóban a hajnali természet hangjait idézik fel, ekkor még nem lehetett tudomása. Ezt később ugyancsak Bartók Péter mesélte el.

Bartók 1943 decemberétől 1944 áprilisának végéig gyógykezelés céljából Asheville-ben (Észak-Karolina) tartózkodott. Amikor 1944 tavaszán Péter felkereste, külön felhívta a figyelmét az ablaka alatt koncertező madarak énekére, amelyet reggelente nagy örömmel hallgatott. Még egy kis kottás füzetet is mutatott neki, amelybe feljegyzett néhány „dallamot”. Péter később meglepett örömmel ismert rá ezekre a hangokra, az ébredező asheville-i madarak énekére, a 3. zongoraverseny lassú tételének (*Adagio religioso*) közép-részeiben. Könyvében az asheville-i madárdal feljegyzések egyik lapját is közölte, méghozzá azt, amelyen az a „dallam” is szerepel, amellyel ebben a közép-részben a zongora is csatlakozik a fafúvókra játszott madárhangokhoz. A dallam a feljegyzések sorában a 6. számot kapta, fölötte pedig egy különös felirat

olvasható: *Parting in peace* (békés elválás) (lásd *kottapélda*).

A 3. zongoraverseny komponálása idején, 1945 nyarán, Bartók viszonylag jó hangulatban volt. Saranac Lake-en nyugodt körülmények között, teljes elvonultságban dolgozhatott. Állapota tovább javult, egy kicsit meg is erősödött, és életének más területein is kedvező fordulatok történtek. Egyre többször játszották műveit, és egyre több megrendelést is kapott. 1945 tavaszán pedig a háború is véget ért. Mindez akár még az örökre pesszimista Bartók számára is adhatott alapot némi bizakodásra. Mégis lehetetlen eldönteni, hogy különös szépségét és fényét a mű vajon a „felgyógyult betegben”¹ felelelt reményeknek köszönheti, vagy a távozó látja így a világot, ilyen földöntúli fényben.

kottapélda: A Bartók által lejegyzett madárhangok egyike, amely később a 3. zongoraverseny II. tételének zongora szólamába került (A Bartók Péter könyvében – *Apám*, 2004, 179. – közölt kéziratlap alapján).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bartók Béla: *A gépzene. Szép Szó 4/1* (1937. február), 1–11., in Szöllösy András (közr.): *Bartók Béla Összegyűjtött írásai*. Zeneműkiadó, Budapest, 1967, 725–734.

Bartók Béla: Harvard-előadások. In Tallián Tibor (közr.): *Bartók Béla írásai 1*. Zeneműkiadó, Budapest, 1989, 161–185.

Bartók Béla: *Concerto zenekarra. Uo.* 87.

Bartók Béla, ifj. – Gomboczné Konkoly Adrienne (közr.): *Bartók Béla családi levelei*. Zeneműkiadó, Budapest, 1981.

Bartók Béla, ifj.: *Apám életének krónikája*. Helikon, Budapest, 2006.

Bartók Béla, ifj.: *Bartók Béla műhelyében*. Szépirodalmi, Budapest, 1982.

Bartók Péter: *Apám*. Editio Musica, Budapest, 2004.

1 A lassú tételben Bartók Beethoven op. 132-es A-dúr vonósnygyesének III. tételére utal. A tétel „A” részének zenéje is emlékeztet a vonósnygyes lassú tételére, de az *Adagio religioso* tempókarakter is a vonósnygyes tétel feliratára rímel. Az op. 132-es vonósnygyest Beethoven egy súlyos, majdnem végzetes betegségből felépülve komponálta. A lassú tételhez írt felirat az e felett érzett hála kifejezése: *Heiliger Dankgesang eines Genesenen an die Gottheit in der Lydischen Tonart* („A felgyógyult beteg szent hálaéneke az istenséghez, líd hangnembn”).

Bónis Ferenc: *Így láttuk Bartókot*. Püski, Budapest, 1995.

Büky Virág: Dittáié – Bartók éjszaka zenéi. *Magyar Zene* 52/2 (2014), 137–158.

Czakó Sándor: Évtizedek Bartók mellett. Karszt Magdolna emlékei. *Dunatáj* 2/1–3 (1979), 7–26.

Gillies, Malcolm: Bartók's 'Fallow Years': A Reappraisal. *Studia Musicologica* 47/3–4 (2016), 311–319.

Gombocz Adrienne – Malcolm Gillies: Az első Bartókról szóló könyv terve: Frank Whitaker vázlatai a British Library kéziratárában. *Magyar Zene* 32/4 (1991. december), 410–424.

Kosztolányi Dezső: Bartók Béla. *Pesti Napló* 47/122 (1925. május 31), 38., in Wilhelm András (közr.): *Beszélgetések Bartókkal*. Kijarat, Budapest, 2000, 57–61.

Kroó György: *Bartók-kalauz*. Orfeusz könyvek, Zeneműkiadó, Budapest, 1980.

Lendvai Ernő: Bartók: „Az éjszaka zenéje” (1926). *Zenei Szemle* 1/4 (1947), 216–219.

Németh Zsombor (közr.): Walbauer Imre hátrahagyott írásaiból. In Vikárius László – Németh Zsombor: *Bartók és hegedűművész partnerei. Dokumentumok Waldbauer Imre és Székely Zoltán hagyatékából*. – A Bartók Archívum új szerzeményei

– *Kiállítás katalógus*. ELKH Bölcsészettudományi Központ Zenei Történelmi Intézet Bartók Archívuma és Zenei Történelmi Múzeuma, Budapest, 2022, 83–87.

Schneider, David E.: Tradition Transformed. »The Night's Music« and the Pastoral Roots of a Modern Style. In uő: *Bartók, Hungary, and the Renewal of Tradition. Case Studies in the Intersection of Modernity and Nationality*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2007, 81–118.

Somfai László: *Tízennyolc Bartók tanulmány*. Zeneműkiadó, Budapest, 1981.

Somfai László: Bartók Béla: 3. zongoraverseny. In Kroó György (szerk.): *A hét zeneműve 1978/4*. Zeneműkiadó, Budapest, 1978, 133–144.

Székely Júlia: *Bartók tanár úr*. Kozmosz, Budapest, 1978.

Tallián Tibor: *Bartók Béla*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2016.

Ujfalussy József: *Bartók Béla*. Gondolat, Budapest, 1970.

Wilhelm András (közr.): *Beszélgetések Bartókkal*. Kijarat, Budapest, 2000.

Kérjük, támogassa adója 1%-ával a
VIGILIA KERESZTÉNY KULTURÁLIS ALAPÍTVÁNYT

A Vigilia Keresztény Kulturális Alapítvány a Vigilia folyóirat és könyvek kiadásával arra törekszik, hogy elősegítse a párbeszédet a kereszténység és a modern kultúra és társadalom között, másrészt szintézisben jelenítse meg a kereszténység és az irodalom értékeit. A Vigilia közel kilenc évtizedes fennállása alatt ezzel az egyedülálló törekvésével a magyar kultúra szerves részévé vált.

A fenti célokat támogatja, ha személyi jövedelemadójának 1%-át az Alapítvány javára ajánlja fel.

Adószámunk: 19660554-1-41

A legkisebb összeg felajánlását is hálásan fogadja a Vigilia Keresztény Kulturális Alapítvány.

1052 Budapest, Piarista köz 1.

OTP Bank Nyrt. 11705060-21452361

„...HAGYNI KELL, HOGY A MÁSIK
BESZÉLJEN EL ENGEM”

Horváth Csaba

TOMPA ANDREA: SOKSZOR NEM HALUNK MEG
JELENKOR, BUDAPEST, 2023

„A múlt nem múlt, és semmiképpen nem halott.”
(Faulkner)

„Tehát elkezdődött” – ezzel a felütéssel mesélte el egy bakfis szempontjából a 2010-ben megjelent első Tompa Andrea-regény a Ceaușescu-diktatúra végén. A *hóhér háza* a klasszikus nevelődési regény talán legfontosabb aspektusát, az egyén biológiai-társadalmi és a társadalom eszmei-történelmi változásának együttesét vizsgálta. Főhőse abban a korban van, amikor identitásai kialakulnak, s a fentiekből következően azok legalább annyira negatív, mint pozitív önazonosságot rajzolnak ki majd. A „ki vagyok én kérdése” a „ki nem akarok lenni”, illetve „kinek nem akarok látszani” válaszával nem csupán együtt jelenik meg, de rombolóan is hatnak egymásra.

A *hóhér háza* elbeszélője a diktatúra végén tinédzser, aki egyéni és közösségi életének a fordulópontján alulnézetből látja és a láttatja 1989 történelemmé váló eseményeit; ám a történelem nagy narrációjával szemben, és azzal párhuzamosan is, az egymásba fonódó és egymást felerősítő kiszolgáltatottságok határozzák meg a legvéresebben megbukott európai kommunista diktatúra végének az elbeszélését. A romániai magyar gimnazista lány beszédmódjának komplexitása abból ered, hogy etnikailag kisebbségi, egy férfitagú társadalomban nő, s a társadalom többségéhez hasonlóan a diktatúra elnyomottjaihoz tartozik.

A 2013-as *Fejtől s lábtól* ugyancsak a monológot használja szövegszervező erőként, amit tovább árnyal az a megoldás, hogy az első kolozsvári orvostanhallgató története egyben egy olyan pár egymásra találásának a története is, amelyben a szerelmesek az utolsó előtti fejezetig alig tudnak egymásról. A hagyományos környezetét a társadalmi változások közben a pszichoanalízis és a szociális haladás eszméi miatt odahagyó ambiciózus zsidó lány és a dzsentri hátterű tolsztojánus fiú naplójából egyrészt a száz évvel korábbi Kolozsvár múltja, másrészt a kisebbségi sorsok időbeli hasonlósága bomlik ki.

A 2017-ben megjelent *Omerta* is a monológra és a felnövésre épül. Sőt, egyre hangsúlyosabb lesz benne a felnövés kérdése: vajon mennyire teremtik meg az elmesélt emlékek az egyéniséget, illetve

mennyire jelöli ki a történetmondás az ember helyét a világban? Hiszen a regény szerint: „Elmondom az én mesémet, mert az biza most kezdődik. [...] S hogy ne legyen az ember olyan egyedül, azért kell, hogy meséljek” (7).

Szintén a monológ lehetőségeire alapoz a 2020-as *Haza*, s a narratív megoldás mellett a probléma is ugyanaz maradt: az önmagukban zárt egységek az egyéni hétköznapi és a kollektív történelem egymáshoz való viszonyát a közelmúlt kapcsán szembesítik, és azt állapítják meg, hogy „csak kicsúszni lehet a régiből, és belecsúszni az újba, egyik történésből a másikba, s mindez olyan életlen és körvonalak nélküli, mint a látvány az olvasószemüvegen keresztül” (11).

Tompa Andrea minden regénye emlékezik, vagy az emlékezetet problematizálja.

A *Sokszor nem halunk meg* részben folytatja, részben újrafogalmazza az eddigi kérdéseket. A regény főhőse egy zsidó családból származó erdélyi magyar színész. Anyját, a zsidó orvosnőt – aki egyébként szociológiai-történelmi háttere miatt a *Fejtől s lábtól* hősnője is lehetne – 1944-ben Auschwitzba hurcolják a magyar hatóságok. Kolozsváron rábizza a gyermeket a székely dajkára, Erzsire, aki vállalja, hogy vigyáz rá, amíg a szülők visszatérnek. Hogy azt az olvasó okkal valószínűsíti, nem térnek vissza. A gyermektelen Erzsi, és férje, Feri egyre jobban magukénak érzik Matildot, becenevén Matyit, aki zsidó orvos lányaként magyar munkások gyerekeként nő fel, Kolozsváron, Romániában. Nagy Matild csak felnőtté válásakor, tizenhatodik születésnapján tudja meg valódi történetét. Ez az addig is nehezen kezelhető lányt traumatizálja; Matyi nagyon rosszul reagál a hírre, viselkedése jelzi, nem képes feldolgozni a hallottakat. Először nem vesz tudomást a zsidó létről, sőt erőteljesen eltávolítja magától azt, miközben egyre jobban magáénak érez valamilyen ontológiai otthonalanságot. Azért is lesz színésznő, mert így lehetősége nyílik arra, hogy folyamatosan maszkok mögé bújva igyekezzen saját személyiségét megtalálni.

A korábbi monológokkal szakítva az egyes szám harmadik személyű, kameryszerű narráció a megjelenített alak nézőpontjából mutatja a világot. Ám ez a megoldás azért igazán fontos ebben az esetben, mert a monológban megjelenő én-elbeszélést a főszereplő életéből adódó identitás-deficit számolja fel. Ha kérdéses az én, akkor az E/1-es el-

beszélés beszédmód, szerep, narratív eljárás lehet ugyan, de csak grammatikai forma marad. Ugyanakkor a *Sokszor nem halunk meg* lényeges része Nagy Matild színésznőként elmondott legfontosabb szerepe, egy kvázi-monológ, melyet nem olvashatunk a regényben. Egy olyan egyszemélyes dráma a holokausztról, amelyben összeér a szerep és a szereplő élete.

Tompa Andreának ez a regénye azt vizsgálja, hogyan létezik még, összerakható-e az az én, amely története által felépítheti magát, s így saját narrációjának a hőse lesz. A *Sokszor nem halunk meg* főhőse esetében több szinten is az a kérdés, hogy nyílik-e lehetőség a koherens én megteremtésére: hogyan jelenítheti meg hitelesen önmagát az, akinek éppen a tagadásokra, az elhallgatásra épül az identitása? Másként megfogalmazva, milyen identitássá állhat össze a törések folyamata? Létezik-e olyan önazonosság, a történeteiből felépülő én, amelyet csupán a traumák, az elhallgatások, a letagadások folyamatos törései hozhatnak létre? A *Sokszor nem halunk meg* a színház felől is érinti a monológ problematikáját. A regény főhősnőjének legfontosabb szerepei az Antigoné, egy náci lágerben raboskodó nő monodrámája és az önmaga múltjával szembenező Ödipusz. A Nagy Matild személyes identitását érintő irodalmi szövegek az emberi sors általánosságát vizsgálják, s az antik tragédiákat felidézve egyszerre távolítják el és teszik személyessé az emberi létet. „Antigoné vagyok: az apám, az anyám, a testvérem” – mondja a főhős egy személyes trauma tudomásulvételekor. És az is központi kérdés a regényben, hogy fel lehet-e oldani a tragikus hős magányát, vagy a világ traumáin való felülemelkedés egyben ki is zárja a világot? S mintha erre az lenne a válasz, hogy egyedül a tragédia képes megnyitni a többi ember felé vezető utat. Jellemző, hogy a főiskolás lány a vizsgaelőadáson a *Rómeó és Júliá*-ban azt a dajkát alakítja, akinek nem volt gyereke és sajátjaként szerette Júliát. Nagy Matild itt a nevelőanyja, a deportálást és a haláltáborot bemutató monodráma esetében pedig a szülőanyja helyzetébe helyezkedik bele. A színésznő életében és szerepeiben a hétköznapi és történelmi szenvedések újabb és újabb, egymással összefüggő köreit nyitja meg. Főiskolásként együtt él jóval idősebb, zsidó származású tanárával, aki a hatvanas évek végén disszidál. Ő maga egy csoporttársától teherbe esik, és a gyerekét éveken át alapvetően Erzsi segítségével neveli. Aztán lesz majd egy teljesen jellegtelen házassága, s így egy válása is. Tompa Andrea regényében a traumák több nemzedékre kiterjedően befolyásolják az embereket. A szülők tragédiái nem csupán a gyerekek, de a gyerekek gyerekeinek a generációját egyaránt meghatározzák: amikor Matild gyereke, Klári megtudja anyja, s így saját maga és családja történetét, ő is összeomlik a titok súlya

alatt. „Azt mondta Roska, hogy meg fog gyógyulni teljesen. Ki fogja nőni. Hogy az ilyesmi bajokat ilyen fiatalon ki lehet nőni. Meg is mondtuk Klárinak [...]. Erre megkérdezte, mit fog kinőni? Azt, hogy zsidó?” (501.). Sőt, a történelmi kollektív traumákra adott egyéni válaszok a magánélet lehetőségeit is befolyásolják. Klári ugyanúgy harmónia-deficitben szenved, mint az anyja: „Ezzel a különis majommal akarsz élni? (534.) – kommentálja anyja szerelmét. (A lány hozzáállása nagyon hasonlít egyébként *A hóhér háza* főhősnőjéhez.) Elzárkózik attól, hogy egy magyarországi nyaralás során emigráljanak Bécsbe Titi, az immár osztrák állampolgár egykori élettárs után. Nagy Matildnak az anyja származása miatt kellett eltagadnia valódi énjét, s a lánya miatt kellett Ceaușescu Romániájában maradnia. Az anyja és a lánya sorsa fogja közre a főhősnő életét.

Amikor a rendszerváltás után Kolozsváron Nagy Matild együtt él az immár nyugdíjas Titi-vel, az *Ödipusz királya* készül, az eltitkolt énnel való szembenézés tragédiájára, hiszen „aki ismeri önmagát, a saját sorsát, az megmenti a világot” (576.). Akár heppienddel is végződhetne a *Sokszor nem halunk meg*. De nem végződik úgy.

Tompa Andrea regényében nemcsak az a kérdés, hogyan válnak elmondhatatlanná a beékelődött törések a személyes és nemzedéki emlékezetben, hanem főleg az, hogy felépíthető-e a múltban letagadott személyes és a kollektív identitás. Appelfeld szerint „ami nem lett kimondva akkor és ott, arra van kárhoztatva, hogy történetté váljon”.¹ A regényben így a különböző kisebbségi sorsok nem csupán az emlékezet, hanem a visszaemlékező bizonytalanságával keresztezik egymást.

Nagy Matild egyéni sorsa számos más szereplő életének a megfogalmazhatóságát is felveti. Az etnikai, politikai, vallási okokból kirekesztettek mindegyikének elmondhatatlan a története, legfeljebb a mértékek különbözőek. A színdarabok monológjai hangot adnak ahhoz, hogy sorsokká formálódjanak a traumák miatt el nem mondható történetek. És itt lesz újra fontos az, hogy a regény főhősnője színész, aki szerepein kívül nem létezik: „Nyáron nincs szerep, amit tanuljon. Nyáron nem tudom, ki vagyok, mondja” (358.). Nagy Matild a mások életét, szenvedéseit játssza el, s így minden egyes szereppel új perspektívát talál annak a veszteségnek az elbeszélésére, amit éppen az elbeszélhetetlenség paradoxona jellemez: amint elmondhatóvá válik, egyben feldolgozható is lesz. Ezért különösen érdekes az egyik metafora értékű

1 Vö. Sylvie Germain: *Magnus*. (Ford. Nagy Viktória.) Helikon, Budapest, 2012, 6.

darab, Pirandello *Hat szerep szerzőt keres* című színműve, amelyben a szerep megelőzi, sőt létrehozza a személyiséget. És a bevált manírok biztosan nem segítenek: „...itt vagyunk, most vagyunk, semmiféle görög tragédia nincs, minden látható, nincs már semmi rejtve” (586.).

Pedig, mivel a *Sokszor nem halunk meg* felejtéstörténet is, a lényeg sokszor rejtve van. Bár az egyik első mondatban az olvasható, hogy az ember „négyéves koráig elfelejt mindent”, valójában sem felejtetni, sem emlékezni nem lehet teljesen. Tompa Andrea könyve az én elbeszélhetőségének a kérdését a regény műfaji szabályai miatt is felveti: a felejtés és a felejtés lehetetlensége és a történetté alakíthatóság, az elbeszélhetőség miatt is problematikussá válik.

S itt lesz megfontolandó, hogy a monológból való lemondás, a központi nézőpont és a mindentudó elbeszélő pozíciója hübriszé is válhat. Ebből a perspektívából ugyanis az események hitelesnek szánt leírásai azt a kétélyt is felvetik, hogy az egymást követő nemzedékek traumái, a különböző szereplők feldolgozhatatlan, s így kibeszélhetetlen tapasztalatai elmondhatóak-e egységes nézőpontból és egységes nyelven. A múlt század negyvenes éveitől a kilencvenesekig tartó cselekmény különböző nyelvekhez, etnikumokhoz, társadalmi réteghez, műveltségi szinthez tartozó szereplői esetében léteznek-e egyaránt adekvát, egységes nyelv a történelmi tapasztalatok megírásához? S most nem a magyar-román párhuzamos mondatokra gondolok, hanem a 2020-as *Hazában* olvasható bekezdésre: „I don't believe in translation. A szakvak sosem fordíthatóak egymásba, ahogy az emberek sem, vagy a fák vagy a verebek. Hány szónak kell történnie köztünk, két ember között, és mi minden másnak, hogy értsük egymást?” (53.).

Bár nem tudok románul, azt valószínűsíteni tudom, hogy a vegyes nyelvű társalgások adekvát fordítása más lehet a Ceaușescu-korszak rendőri kihallgatásánál, ahol legalábbis a stílus félrecsúszik, s a baráti-családi társalgásnál, ahol elképzelhető az őszinte és sikeres nyelvi/kulturális fordítás. A felejtés és az azzal összefüggő felnevelés miatt kérdések voltak számomra az első rész olykor túlzottan is hosszúra vagy aprólékosra sikerült leírásai, mert ezek az első emlékek éppen a regény legfontosabb motívumával, a felejtéssel állnak szemben. A gyerekkor helyszínéinek, a lakásnak vagy a városrésznek a fotószerű ábrázolása legfeljebb az anya emlékei lehetnének. És ugyanaz a helyzet a háború utáni perekkel is. A háborús bűnösök elítélésének dokumentálása az olvasó ismereteinek a frissítését szolgálja, nem pedig a

gyermek pszichéjének a fejlődésében játszik szerepet, ezzel pedig kilép a maga által felállított térből.

Lélektanilag indokolatlannak tartom azt a részt, amikor Tilda minden gond nélkül visszafogadja szerelmét, aki évekkor korábban egy szót sem szólt a nőnek arról, hogy egy társas út során majd Bécsben marad. Akár hiteles is lehetne az, hogy akinek a sors a nevét, a szüleit, az identitását kicserélte, különösebb felindulás nélkül veszi tudomásul a gyakorlati és érzelmi veszteségeket, ám Nagy Matild jelleme ezt nem támasztja alá. Még akkor sem, ha csecsemőként azt tanulta meg, hogy nem lehet sírni, ha nagyon fáj: „Ide figyelj, te értelmes gyermek [...]. Neked most nagy csendbe kell lenni” (23.). A szerelme disszidálása után pedig azt, hogy „[r]ólád is tudunk mindent, ne félj, írd csak le, jobb, ha te írod le” (437.). Fel lehet-e nőni úgy, ha az ember mindig alattvaló marad? Van-e lehetőség a felelős felnőtté lételre, ha diktatúrából diktatúrába megyünk? A *Sokszor nem halunk meg* azt vizsgálja, hogyan válhat felnőtté az ember, ha különböző, akár ellentétes színű, de lényegüket tekintve nagyon is hasonló politikai rendszerek újra és újra infantilizálják.

A regény felnövéstörténete átértékeli a hagyományos nevelődési regényt. Bahtyin szerint a nevelődési regényben „(az ember) a világgal együtt változik, és reflektál a világ historikus változásaira. Nem egy korszakban él, hanem kettő határán, az egyikből a másikba átfordul ponton. Ez a fordulat benne és általa történik. Arra van kényszerítve, hogy új, előzmények nélküli emberi lény legyen.”² Az orosz szerző szerint az a nevelődési regény alapja, ha a személyes felnőtté válás és egy új világ kialakulása egybeesnek. Matild és Matild gyerekeinek, Klárinak a felnőtté válása azonban akkor történik meg, amikor a kialakuló új világ a személyiség lerombolására törekszik. A felnőtt létnek nem csupán a szabályok átértékelése a feltétele, hanem azok teljes hiányának a konstatálása is. S mivel a főhősöknek a személyiség fogalmát visszاسzorító diktatúrákban kell felnőniük, egész biztosan új, előzmények nélküli emberek lesznek. Ám kérdéses, hogy felnőttként képesek lesznek-e felelősségteljes, autonóm életet élni.

Tompa Andrea regénye a 20. század második felének a borzalmaival való együttélés lehetőségeivel foglalkozik. Ezt azért fontos újra kiemelni, mert A *hóhér háza* egy bakfislány felnövéstörténetét, s így az emlékek kialakulását vizsgálta, s az *Omertában* is igen fontos szerepe van a felnövéstörténetnek. A *Fejtől s lábtól* az emlékek feldolgozásáról szól, s talán

2 Mihail M. Bakhtin: *The Bildungsroman and Its Significance in the History of Realism (Towards a Historical Typology of the Novel)*. In *uő: Speech Genres and Other Late Essays*. (Transl. Vern W. McGee.) University of Texas Press, Austin, 1986, 23.; https://issuu.com/jbfb/docs/m...m_bakhtin-speech_genres_and_oth

azért kalauzolta a száz évvel korábbi Kolozsvárra az olvasót, mert „száz esztendő azért biztosan kell, kimenjen minden harag s düh, s olyasmi. S főleg, hogy azokkal menjen ki, kik tanúskodtak, s szemükkel látták a nagy összeroskadást s mindent, szomorúságot, haza vesztését” (398.).

A *Sokszor nem halunk meg* pedig arra kérdez rá, hogy mit kezd az ember a generációkon át folyamatosan ismétlődő traumákkal, hiszen a múltból eredő megrázkódtatások a jelent is befolyásolják: „Hát, ha nem tudjuk, hogy ki az apánk meg az anyánk, nagy bajba keveredhetünk. S ha tudjuk, akkor is. Mert az éleket a temetetlen holtak falják fel [...]” (589.).

Nem csupán minden embernek, de minden kornak is megvan a maga keresztye. S bár ezek a keresztek készülhetnek fából, kőből, betonból, tábor- vagy határkerítésből, szögesdrótból, megtámadott városi közművekből és lebombázott kórházakból, lényegükben azonosak.

És a megaláztatásokkal, megalázkodásokkal teli élettel nem lehet sem együtt élni, sem emberi módon meghalni. Főleg azért, mert a szenvedés nem kapcsolódik hozzá a szenvedőhöz, hanem felszámolja annak az identitását. Ezek a traumák nem csupán az emberi élet szabadságát és méltóságát rombolják le, de az identitást is felszámolva lehetetlenné teszik az „én vagyok” önanonosságát.

A regény főhőse azért lesz színész, mert így folyamatosan magára veheti mások életét, s így átélheti mások szenvedéseit. Ricoeur szerint „[a] gyász tulajdonképpen azt jelenti, hogy megtanulunk másképpen elbeszélni. Másképpen elbeszélni, amit csináltunk, amit elszenvetünk, amit megnyertünk, és amit elvesztettünk. A veszteség gondolata az élet egyik alapvető gondolata. [...] tudnunk kell elbeszélni a saját történetünket úgy, ahogy mások látják. Vagyis hagyni kell, hogy a másik beszéljen el engem. Nem elég az, hogy én elbeszélésem magam máshogyan (ezt mindig meg lehet csinálni, mindig lehet másképpen csoportosítani az egyes elemeket), hanem el kell fogadni azt is, hogy a másik vegesse el a *mimesis* munkáját.”³

A szenvedés önanonossága így egyrészt áthelyeződik, s a magára vett azonosulásban a színész személye eltűnik, ugyanakkor áttételesen megmutatkozik: „A szerepek olyanok, mint a cserépdarabok, minden szerep egy emberi élet, egy világ. Összeragasztasz magadnak valamit, ami aztán te leszel” (440.). Nagy Matild története összeérinti az eljátszott szerepeket és a színész valódi énjét.

Ricoeur *Az én és az elbeszélte azonosságban* azt írja, hogy „[a]mi »az élet elbeszélte egységének« (>unité narrative de la vie«) fogalmát illeti, abban

is a meseszöveg (fabuláció) és az élő tapasztalat közti ingatag keveréket kell látnunk. Éppen a valóság élet megfoghatatlan jellege folytán van szükségünk a fikció segítségére ahhoz, hogy az élő tapasztalatot mintegy visszatekintve utólag megszerezzük, készen arra, hogy átértékelhetőnek és ideiglenesnek tartsuk a fikciótól vagy a történelemtől kölcsönzött cselekményszöveg (mise en intrigue) bármely formáját.”⁴

A történetek – a mások történetei is – azt segítenek megérteni, mi történik a térben és időben változó körülmények között élő emberekkel itt és most. Ám mégis akkor töltik be igazán a szerepüket, ha „átértékelhetőek és ideiglenesek” lesznek.

Ugyanakkor a „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” parancsa minden korban egyformán érvényes. Lévinas a Philippe Nemoval folytatott beszélgetésben a *Teljesség és végtelenben* kifejtett arc-metaphora kapcsán a másik iránti felelősséget kiragadja a történelmi kontextusból és alapvető léthelyzetté teszi: „Az arc jelentés, mégpedig a kontextusból kiragadott jelentés. Vagyis a másik ember, arcának őszinteségében, olyan személy, aki nem illeszkedik a kontextusba. [...] az arc: önmagában való jelentés.”⁵

Akkor látjuk meg a másik arcát, ha személyiség lesz: nem ellenség, nem magyar, német, román, zsidó, hanem a másik ember, akinek arca van.

S így lesz az a belátás is állandó, hogy szeresd felebarátodat, mert te magad vagy ő. Ez nem csupán azt jelenti, hogy te is kerülhetsz a mindenkori másik helyébe, de azt is, hogy csak a másik által határozhatod meg magad. „Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat” – írta József Attila.

Tompa Andrea 21. századi regénye, jóllehet témáját a múlt századból veszi, megközelítésében túllép azon.

A *Sokszor nem halunk meg* énjétől megfosztott főhőse a másik arcán, a többiek arcain keresztül szerezheti vissza elveszett önanonosságát. Szerepei a másik arcai, amelyben egyszerre van meg az elveszett saját én megtalálásának és a másikra való rátalálásnak a lehetősége. S az identitás is csak úgy szerezhető vissza, ha az ember a szerep által felkínált másikká képes átlénygülni.

4 In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* (Vál., szerk., utószó Szegedy-Maszák Mihály.) Osiris, Budapest, 1999, 403. Jeney Éva fordítása.

5 Az arc mezeitelensége. Emmanuel Lévinással beszélget Philippe Nemo. (Ford. Mártonffy Marcell.) *Műhely* 17 (1994/1), 5.

3 Emlékezés, történelem, megbocsátás. Paul Ricoeurrel beszélget Sorin Antohi. 2000 15 (2003/11–12), 13.; https://ketezer.hu/download/PDF/2003/2000_FOLYOIRAT_2003_11-12.pdf

Görföl Tibor

BAÁN IZSÁK:

SZÓRA BÍRT MAGÁNY.**KÖZÖSSÉGBEN EGYMÁSSAL ÉS ISTENNEL**

SZENT MAURÍCIUSZ MONOSTOR-L'HARMATTAN,

BAKONYBÉL–BUDAPEST, 2023

Nem magától értetődő, hogy egy javarészt az ókori kereszténység irodalmával foglalkozó műveiről ismert bencés szerzetes könyvének első oldalain korunk kultúrájának olyan jelenségei lépnek az olvasó elé, mint a stand-up comedy, az okostelefon, a könnyűzene, a mesterséges intelligencia, egy focicsapat indulója, a covid-járvány, ráadásul olyan alkotók társaságában, mint François Villon, C. S. Lewis és József Attila. A kötet bevezetése azt a látszatot keltheti, hogy a monasztikus hagyományt Baán Izsák egészen közel kívánja vinni a populáris kultúra elemeihez, ily módon érthetővé téve mai olvasói számára. A látszat azonban, szerencsére, csal: a *Szóra bírt magány* magát a szerzetesi hagyományt, a szerzetesi életvitelt, a szerzetesi életforma küzdelmeit és tanulságait mutatja be, s a legkevésbé sem próbál könnyedséggel rokonszenvet ébreszteni tárgya iránt. Ugyanakkor a bevezetés annyiban mégis méltán kelt élnék érdeklődést a nem szerzetes olvasóban, hogy a könyv szerzője fontosnak tartja saját kora ismeretét, a kora társadalmában élő emberek ügyes-bajos dolgait, pszichés nehézségeit, életmódbeli terheit és kísértéseit, s arra törekszik, hogy a kortárs horizontot szem előtt tartva fejtsen ki mondanivalóját. Ezt sokféleképpen megtehetné, és úgy tűnik, mára önálló, egyedi megközelítésmódot alakított ki ehhez.

Legkésőbb a múlt század hetvenes éveitől, a patrisztikus kutatások úgynevezett kulturális fordulata óta bevett eljárásá vált, hogy a késő ókori keresztény teológia és spiritualitás kulturális-társadalmi környezetének ma már idegenül ható elemeit a modern kultúrával vont párhuzamok segítségével tesszik érthetővé. Az irányzat élő klasszikusánál, Peter Brownnál egymást érik az efféle megfeleltetések az egykori és a mai jelenségek között. Baán Izsák tartózkodik ezektől a párhuzamoktól, ahogyan azal sem terheli az olvasót, hogy lépten-nyomon a modern ember pszichéjéhez épít hidat a szerzetesi pszichológiától, mint például a szintén klasszikus Gabriel Bunge. Bevallása szerint Baán Izsák „fogódzókat” akar nyújtani a monasztikus hagyomány alapján „a mai kor embere számára” (11.), és ezt úgy teszi, hogy mindenekelőtt bemutatja és elemzi a monasztikus lelkiség, a monasztikus teológia ha-

gyományát. Az olvasó pedig csak hálás lehet azért, hogy nem bizonygatja a korai szerzetesi kultúra mai jelentőségét, hanem abból, ahogyan bemutatja, mindenki számára egyértelművé válhat, hogy valóban van jelentősége.

És hogy miként jár el? Főként úgy, hogy a középpontba helyezett kérdéskörhöz, a magány problematikájához kapcsolódva alapvető jelentőségű, bár nem általánosan ismert szövegeket mutat be, amelyeket a szerzetesség irodalmának és saját tapasztalatainak fényében eleméz. Egyrészt ugyanis Baán Izsák tudós szerzetes, akinek az ókori szövegekről és a szakirodalomról egyaránt beható ismeretei vannak, bár korábbi írásaihoz képest ezúttal háttérbe szorítja átfogó felkészültségét, s az olvasó csak a nagy témák magabiztos kezeléséből sejtetheti, micsoda beható tanulmányok vetették meg a határozott vonalvezetésű könyv érett gondolatmenetének alapjait. Másrészt a szerzetesi irodalom tudós ismerője egy közösség vezetője és lelki kísérő is egyben, aki nem is riad vissza attól, hogy gyóntatói és kísérési tapasztalataiból merítsen. Többször szóba hozza, mit ismert fel „kezdő magiszter korában” (109.), „hivatásgondozói tapasztalataiból” (92.) vagy „lelki beszélgetésekben” (162.), de sohasem túlságos mértékben. A saját kor tudata gyakrabban érvényesül a könyv lapjain: hol a monostor közösségi médiaoldala kerül szóba (42.), hol az üzleti világ (55.), a „polarizált közbeszéd” (71.), a „korszellem” tényezői (126.) vagy a „szomszédunkban kitört háború” (27.).

Ez a háttér három alapvető témakör kifejtéséhez biztosít keretet. A magány kérdését a könyv három fejezete az elszigeteltségbe taszító jelenségek és az elszigeteltségből található kiút, a másokkal kialakítható közösség és az Istennel nyert egység kapcsán taglalja. Mindhárom témakörben meghatározó szerepet játszik az önismeret fontossága, az az ősi monasztikus igény, hogy az ember éber figyelemmel kövesse nyomon és határozott szempontok szerint ítélje meg belső folyamatait. Talán semmiről nincs annyi mondanivalójuk a korai monasztikus szövegeknek, mint az ember belső folyamatairól, a „gondolatokról”, vagyis az emberben felülről és éberség híján könnyen mindent hatalmukba kerítő indulatokról, s Baán Izsák közérthetően, összetetten és árnyaltan ecseteli mindazt, amit a korai hagyomány ma is közvetlenül kamatoztatható módon elmond a haragról, a sértettségéről, a sérelmekről, a meg-

bocsátás és a bocsánatkérés szükségességéről, a másokhoz fűződő kapcsolatok ágas-bogas viszonyrendszeréről. Természetes, hogy a *Szóra bírt magány* lapjain gyakran szót kap a monasztikus lélektan kiemelkedő mestere, a 4. századi Evagriosz Pontikosz, de feltűnő, hogy legalább ekkora, ha nem nagyobb szerepet játszanak a közösségi élet mélyreható ismerői, főként a gázai monasztikus iskola képviselői, Dórotheosz és Barszanuphiosz: Baán Izsák maga is elismeri, hogy mióta előjáró lett a bakonybéli monostorban, fokozott érdeklődés tanúsít „a közösségben való lét, a valód, megtartó, emberi, testvéri kapcsolatokat építése” (13.) iránt.

Gondolatmenetei akkor a legérdekesebbek, amikor a már-már ósdiinak vagy életre nem válthatónak tűnő eszményeket fordít le a mai keresztények (és minden érdeklődő) nyelvére. Ilyen bravúros elemzésekkel szolgálnak főként az engedelmességnek és a bencés stabilitásnak szentelt szakaszok. Az utóbbiból kiderül, hogy a stabilitás nem mozdulatlan, hanem a megmaradás kulcsa a változások közepette, folyamatos növekedés és alkalmazkodás, vagyis „nem a változásról, a fejlődésről való lemondás, hanem az arra való nyitottság, hogy a változás, az élet és a személyiség integritását kikezdő tényezők gyakran ellentétes vektorait egyben, egy irányban tartsa az Istenhez való tartozás mindent átfogó erőtere” (93.). Ebből a néhány szóból is kitűnik, miként törekszik a *Szóra bírt magány* megcsontosodott beidegződések felülvizsgálatára, a különböző jelenségek pontos meghatározására és teológiai igényű megvilágítá-

sára. Teológiai okfejtésekkel csak ritkán szolgál ugyan a kötet (főként krisztológiai támpontokat rögzít itt-ott, illetve hosszabban értekezik a monasztikus írásmagyarázat szabályairól), de egész személelmódját mintha egyetlen teológiai meggyőződés hatná át: a közösségi keresztény életben mintha mindvégig az isteni életben való részesedés lehetőségei foglalkoztatnák.

Baán Izsák előző könyve a *Csendhez szokott szív* címet viseli, s a *Szóra bírt magány*nak szintén József Attila az ihletője. A költői ihlet azonban javarészt megmarad a címválasztás szintjén, s a könyv gördülékeny, de feszes, szabatos és találékony értekező prózát kínál, kivéve talán a hűsvét és a karácsony csendjének szentelt záró szakaszokat, amelyek hangvétele ünnepélyesebb a korábbiakéinál. A könyv összességében nem ürügyként használja fel a korai keresztény hagyományt már eleve megformált gondolatok kifejtéséhez, hanem valóban a szövegek türelmes és figyelmes olvasása révén jut el olyan megfontolásokhoz, amelyek minden korban (ha nem is a kortól függetlenül) érvényes üzenetet hordoznak. Magyarországon viszonylag ritka, hogy ókori szövegek a tudományos kutatás szabályain túl általános érvényű, a hívő közösségnek szánt útmutatások forrásává is tudnak válni. A „*Lectio divina*” című sorozat, amelynek a *Szóra bírt magány* már a harmadik kötete, arról tanúskodik, hogy az ókori kereszténység (akárcsak a Szentírás és a középkori szellemiség) valóban efféle forrássá válhat, és minden jel szerint hatást is tud kifejteni.

SZTEHLO GÁBOR:

HÁROMSZÁZHATVANÖT NAP. EMLÉKEK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓMENTÉSRŐL 1944-BEN

MAGVETŐ, BUDAPEST, 2022

Szigeti László

Számtalan jeles elődünk emlékét intézmények, közterületek őrzik a pusztá létéükkel, illetve az elnevezésükkel. Persze e gyakorlat nem biztosíték arra, hogy csakugyan nem merül feledésbe a példa, azok a tettek, alkotások, amelyek miatt egy közösség egyszer fontosnak tartotta, hogy egy-egy valaha itt járt tagja legalább a nevében köztünk maradjon. Vagy csak viszonylag zárt körök vannak tisztában azzal, kire utal például egy-egy utcatábla.

Félő, hogy így van ez Sztehlo Gábor személyével is. Az, hogy itt-ott felbukkan egzotikus-idegen hangzású neve, nem segít azokon, akiknek talán eszükbe sem jut, hogy a 20. század történetével, a második világháború, illetve az utána következő évtizedek rejtettebb valóságával vagy éppen a magyarországi egyházak, keresztény közösségek akkori történetével foglalkozzanak. Mert ő épp ekkor: a háború vég-

ső szakaszában, a vészorszakban és a kommunista uralom kezdetén cselekedett a lelkiismeretének engedelmességgel, miután felismerte, hogy személyes dolga van a kizökkent idővel, része lehet a körülötte zajló tragédiák enyhítésében.

Sztehlo Gábor (1909–1974), e magyar és svájci felmenőkkel egyaránt rendelkező evangélikus lelkész, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága (rövid néven a Jó Pásztor Bizottság) és a Nemzetközi Vöröskereszt támogatásával csaknem kétezer zsidónak minősülő gyermeket és felnőttet mentett meg Budapesten. A háború után pedig, szintén a

VIGILIA

377

fővárosban és részben megint csak nemzetközi segítséggel ismét gyermekotthonokat működtetett a szintén általa létrehozott Pax Magyar Szociális Alapítvány keretei között. Ezekben az ő vezetésével különféle társadalmi helyzetű és felekezetű, nagyrészt árva gyerekek éltek együtt 1945 és 1950 között a Gaudiopolis nevű gyermekköztársaságban, amely egymás tisztelgetés és demokráciára nevelő szabályrendszert dolgozott ki.

Sztehlo a hatvanas évek elején, akkor már svájci emigrációban, megírta élete legfontosabb időszakának emlékeit. Számvetésként, részben magának, szívinfarktusa után lábadozva, részben kitapinthatóan az utókor számára. Ebben az írásműben alapvetően azokat az eseményeket veszi sorra, amelyek az 1944 márciusától 1945 márciusáig tartó egy esztendőben, vagyis a Magyarország német és szovjet megszállása közötti időszakban zajlottak, s amelyeknek részese, alakítója, sőt kulcsszereplője volt. Az általa, illetve az ő közreműködésével végrehajtott embermentés történetét rögzíti, hite szerint „Isten vezetésének és munkájának a jelenlétét”, melyet a legfontosabbnak látott, a szeretet és a szolidaritás érvényesülését, de a személyes és közösségi kudarcokat, mulasztásokat is. Mindazt, amivel kapcsolatos tudásunknak a dolog természetéből, rejtett, titkos alakulásából fakadóan épp az ő memoárja lett az egyik fő forrása.

Ez az emlékezés jelent meg 2022-ben, kisebbfajta szenzációként, illetve nagyobbfajta adósságtörlesztésként a Magvető Kiadó „Tények és Tanúk” sorozatában. A kiadás alapjául szolgáló szöveget, mely az Evangélikus Országos Levéltár tulajdonában van, Kunt Gergely történész és Schmal Alexandra szerkesztő rendezte sajtó alá.

De ugyan miért szenzáció és miért adósságtörlesztés a kötet megjelenése? Hiszen Sztehlo emlékezését a nyolcvanas és kilencvenes évek során háromszor is kiadták, *Isten kezében* címmel, a hazai evangélikus sajtó „nagyasszonya”, Bozóky Éva újságíró (az illegális kommunista párt egyik vezetőjeként indult, államtitkárrá lett, majd 56-os szereplése miatt börtönbe zárt, a rendszer által szabadulása után is rossz szemmel nézett, s végül a korai ellenzéki mozgolódások egyik vezéralakjaként elhunyt Donáth Ferenc felesége) szerkesztésében. Azért nagy esemény az új kiadás, mert a nagyközönség által eddig is hozzáférhető változattól kimaradt Sztehlo kis híján hétszáz ezer leütésnyi emlékiratának csaknem a fele. A szerkesztő (aki maga is három és fél évet töltött börtönben, ítélet nélkül, és újságírói tevékenysége során is volt alkalma megtapasztalni a létező szocializmus keretei közt működő sajtó meglehetősen korlátozott „sza-

badságát”) különböző szempontok szerint dolgozta át a szöveget. „A közérthetőség és áttekinthetőség érdekében szorultak e feljegyzések stilizálásra, helyenként rövidítésre és átszerkesztésre is, ezt a munkát a lehető szövegűsre való törekvés és a tartalom iránti mélyesges tisztelet irányította” – írja hajdani utószavában. Az idézetben kulcsjelenetőségűnek tetszik a „lehető” szó, amely finoman a kor politikai-ideológiai mozgásterére is utalhat. Hiszen ha benne marad a publikálásra előkészített anyagban mindaz, amit Sztehlo például a szovjet hadsereg kegyetlen, illetve megfélemlítő tetteiről vagy éppen egyháziak mulasztásairól, az üldözöttek iránti közömbösségről ír, vagy bármiről, ami nem fért bele az akkori hivatalos társadalom- vagy múltképbé, akkor az emlékirat a nyolcvanas években sem láthatott volna nyomdafestéket, hiszen politikai, pártállami vagy egyházi érdekeket, „érzékenységeket” sértett volna. Mondatról mondatra ennek félelme vezethette Bozóky Éva kezét, miközben a maga részéről a „melyesges tisztelethez” és a „lehető szövegűséghez” tartotta magát, Sztehlo Krisztus-kereső cselekvésének pozitív példaként való megörökítésén fáradozva. S így, ha töredékesen is, a szerző eredeti attitűdjét sok tekintetben, kényszerűségből meghamisítva is, e példa szélesebb körben is ismertté válhatott. Ezzel persze az evangélikus egyház is megnyugtatóbb színekkel került fel a képre, mint ahogyan Sztehlonál eredetileg szerepel, hiszen ő nemegyszer csalódásának ad hangot, hogy övéi nemigen támogatták az embermentés ügyét. A mostani kiadás tehát immár a teljes szöveget közkinccsé teszi, utólag is igazolva, hogy Bozóky Évának volt mitől tartania, miközben munkája jelentős része csakugyan a rendre nehézkes, bonyolult vagy félreérthető mondatok kisimítása, az elbeszélés feszesebbé tétele volt.

A kötetben előtűnt feltáruló emlékek végigvezetnek ama bizonyos egy esztendő történésein, a lezárásban a folytatásról is beszámolva. Megrendítő olvasmány, ahogy Sztehlo a saját személyére és szerepvállalására is kritikusan, a lelkiismeret-vizsgálat igényével tekint. Arra, hogy a (holokauszt szakirodalma által *bystander*ként említett) pusztaszemlélők/kívülről sorából milyen későn lépett át a segítők, az életmentők közé.

„Mennyire készületlen, mennyire perspektívatlan, mennyire tudatlan voltam 1944 márciusában magam. Mennyire más lehetett volna minden munkám, ha ismerem ezt vagy azt a körülményt. De nekem fontosabb volt a magam egyéni ambíciója és kis köröm érdeke, ami talán az egyháznak egy nagyon szűk kis területére koncentráldott. Mással nem is tudtam törődni, mert látásom már nem terjedt messzebbre! Oh, vajha sok fiatal pap és papnő-vendék látná most ezt és tanulna ebből. Bárha az ő lelkiismeretüket ne terhelné az a *ha...*” (376.).

A szociálisan érzékeny, jó ideig vidéken szolgáló lelkész a hitéleti tevékenység mellett vagy részeként korábban elsősorban a parasztság felemelésében való közreműködést látta feladatának. A zsidóüldözés, annak borzalmai – a csak keresztények lakta Nagytarcsán – nem készítették cselekvésre. Sokan lehettek akkoriban, akik kevésbé voltak tájékozottak, vagy hitték is, nem is, ami így vagy úgy értesülésként eljutott hozzájuk a haláltáborok, a zsidókérdés „végső megoldásának” mezítelen rettenetéről. Mentségükre szolgál vagy sem, korábban elképzelhetetlen történésekkel kellett (volna) szembesülniük: csecsemőtől az aggyastyánig tömegek szisztematikusan eltervezett és végrehajtott kiirtásával. Amikor aztán püspöke 1944 tavaszának eleje-közepe táján megbízta Sztehlot az akkori törvények értelmében zsidónak minősülő hívek gyermekeit befogadó és gondozó otthonok létrehozásával, szinte az utolsó pillanatban jártak, hiszen május közepén már elkezdődött az addigra gettóba zárt vidéki zsidóság deportálása.

A hazai evangélikusoknak sokáig nem volt olyan szervezetük, amely a munkaszolgálatra behívott egyháztagoknak, illetve családtagjaiknak a segítségével foglalkozott volna. Csak 1944 tavaszán csatlakoztak e célból a másfél évvel korábban létrehozott protestáns Jó Pásztor Bizottsághoz, amely aztán nyártól – a Magyarországon e területen szintén akkoriban aktívizálódó Nemzetközi Vöröskereszt szorgalmazására – már az embermentésre koncentrált. De mire végül harminckét gyermekotthont sikerült működtetni jómódú emberek felajánlott ingatlanjaiban, Sztehlo Gábornak számtalan akadályt kellett leküzdenie, zárt ajtókat vagy egyháza anyagi segítségének hiányát tapasztalva.

„Mennyire vak és magabízó volt az egyház. Mind egyik egyház, illetőleg felekezet. Mennyire más lett

volna, ha látja a feladatát. Micsoda tragédia. Hogyan eljátszotta a hitelét a keresztyénség. Mindez terheli a lelkiismeretet, és az igazi tragédia... Bizony sok mindent meg kellett ezért így írnom, hogy mi lett volna, ha akár én, akár más, akár ez a közösség, akár az az osztály tanult volna abból vagy amabból valamit is, és másképpen cselekedett volna. Ha... talán én is tanultam valamit. Hiszem és remélem...” (377.).

A Sztehlo-émlékirat immár széles körben hozzáférhető, de fontos volna, hogy ne pusztán a könyvtárak nemegyszer olvasatlanul elfekvő állományát gyarapítsa, hanem segítse 20. századi múltunk minél teljesebb, sok szempontú feldolgozását, a minél őszintébb szembesülést, világi és egyháztörténezszer részéről egyaránt. Egy állóvizeket felkavaró mű máris napvilágot látott: Kende Tamás *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében* című kötetében kínzó kérdésekre keres választ: „...a korabeli magyar uralkodó osztály mikor és miért is kezdett el megkésve embermentéssel foglalkozni? Mit mentettek és kitől, mitől?” A szerző – miközben nem vonja kétségbe és nem akarja kisebbiteni Sztehlo külső körülmények indította, de belülről vezérelt életmentő tevékenységét, ugyanakkor a „kritikátlan Sztehlo-kultuszt” megkérdőjelezi – források és a szakirodalom alapján a hátteret megvilágítva amellet érvel, hogy jelentős részben önmentési folyamatra került sor a háború utolsó hónapjaiban, amikor az átlagembernél sokkal jobban tájékozott „úri” osztály tagjai már láthatták az addigi „világrend” összeomlását, s a szovjet megszállástól és a számonkéréstől tartva a saját túlélésüket biztosították be a maradék üldözött („alibizsidók”) mentésével. Kemény, a múlt mélyével való szembenzésre indító gondolatok, melyeket nagyrészt Sztehlo Gábor csonkítatlan visszaemlékezése inspirált.

KENDE TAMÁS:

EMBERMENTÉS, VAGYONMENTÉS, STÁTUSZMENTÉS 1944–1945-BEN SZTEHLO GÁBOR EMLÉKEZETÉBEN

KRONOSZ, PÉCS, 2023

Laborczi Dóra

Kende Tamás könyve már megjelenése előtt megosztotta a Sztehlo-kutatás szűk területének szereplőit, tavalyi megjelenése pedig ezen a körön túl is nagyobb hullámokat vetett.

Mindez azért alakulhatott így, mert a Sztehlo-émlékezetet, mint általában egy-egy meghatározó karakter megítélését, fel- vagy leépítését több szereplő formálja. A Sztehlo-émlékezet (politika) meghatározó aktorai egykori mentettjei, a Sztehlo-gyerekek, akik szervezett formában a Sztehlo Gábor Alapítvány keretein belül tartják éves találkozójukat, és ápolják Sztehlo Gábor emlékét. Emléktáblákat állítottak, több könyvet is kiadtak tiszteletére, köz-

tük a *Sztehlo-gyerekek voltunk* (Luther Kiadó, 2019) című kötetet, melynek célja az volt, hogy bemutasson huszonhét életutat, és az életutakban, amennyire lehetséges, rávilágítson Sztehlo Gábor hatására.

Kende Tamás édesapja, Kende János maga is Sztehlo-gyerek volt, Kende Tamás pedig a holo-kaszt 70. évfordulójára írt cikksorozatának részeként közölte édesapja visszaemlékezéseit az otthonban töltött időszokról. Ez a visszaemlékezés

VIGILIA

379

némileg elütött a többtől, korántsem volt egyértelműen pozitív. Ez már önmagában árnyalhatja azt a csoda-narratívát, amelyet Kende Tamás is kritikával illet tavaly megjelent kötetében. Ennek ismerete fontos ahhoz, hogy megérthessük, ki milyen Sztehlo-képet hoz magával és táplál; ki hogyan és mire emlékszik.

A Sztehlo-émlékezetformálás szempontjából tehát két fontos réteget emelhetők ki: az egyik narratívát a Sztehlo által megmentett gyermekek emlékei építik fel, és az ő személyük is legitimálja, hiszen ők látták a lelkeszt testközelből és saját megmenekülésüket neki tulajdonítják, így ebben a narratívában értelemserűen megjelenik a hála. Ez a narratíva azok történeteit egyesíti, akik elismeréssel nyilatkoznak a lelkesztről, és pozitív emlékeket őriznek Sztehlóról és valamelyik „Sztehlo-otthonban” töltött időszakról. Vannak azonban jó néhányan, akiknek ettől eltérő tapasztalataik voltak ugyanerről az időszakról, és szintén idesorolhatók azok, akik számára a „Sztehlo-gyerekség” nem vált később identitásformáló tényezővé – ők érezheték, érezhetik úgy, hogy nem tudnak az alapítvány által ápolt Sztehlo-narratívához csatlakozni.

A Sztehlo-gyerekkentés időrendben is két nagyobb szakaszra osztható. Egyrészt a Budakeszi úti „gyermekotthonos” évekre, amelyek a mentés talán ismertebb – sajtóban, filmben, könyvekben, kiállításokban – jobban feldolgozott időszakát alkotják; a Gaudiopolis nevű gyermekköztársaság is ekkor alakult meg; másrészt az azt megelőző mentési időszakra, amelyben Sztehlo Gábor először még Raffay Sándor evangélikus püspök megbízására csatlakozott a református Jó Pásztor alapítvány – munkaszolgálatra elhurcoltakat és családjukat támogató – missziójához, majd a Svájci Vöröskereszt hathatós támogatásával és elsősorban Friedrich Born megjelenésének köszönhetően lakásokat keresett és szerzett az elhelyezendő gyermekek számára. Ez utóbbi szakasz Kende Tamás könyvének tárgya és fő témája is, pontosabban az, hogyan is kerültek ezek a lakások a Sztehlo nevével fémjelzett gyermekmentési akcióhoz. Ugyanakkor azok, akik Budapest ostroma alatt, a bombatámadások közepette kerültek valamely Sztehlo nevéhez köthető, a Vöröskereszt oltalma álló átmeneti otthonba, más emlékeket őriznek, mint azok, akik már az állandó otthonon, a Budakeszi úti gyermekköztársaság távolról sokszor valóban utópisztikusnak tűnő világába csöppentek bele.

Ezek tehát az egykori Sztehlo-gyerekek emlékezetének rétegei, ugyanakkor más aktorok is formálják rajtuk kívül a Sztehlo-émlékezetet. Mind-

ezeket azért fontos sorra venni, mert Kende Tamás könyvével és az abban megjelenő Sztehlo-képpel kapcsolatban megfogalmazható kritikai észrevételek ezek számbavétele után lehetségesek.

A Sztehlo-gyerekek körén túl a legmeghatározóbb szereplő Sztehlo Gábor karakterének formálásában a mindenkori Magyarországi Evangélikus Egyház, annak mindenkori politikai beágyazottsága, amely a különböző történelmi korszakok agendáinak hatása alatt működik és nagymértékben befolyásolta a Sztehlo-kép alakulását. Sztehlo „nemcsak az evangélikus egyház, hanem az összes keresztény felekezet, sőt az egész kereszténység megrendülésének, hitelvesztésének tartja az egyház és a polgári »úri« középosztály közönyét, amelyet a zsidók halálba küldésekor tanúsítottak” – írja Kunt Gergely a Sztehlo Gábor visszaemlékezéseit tartalmazó *Háromszázhatvanöt nap* utószavában. Ezek pedig már Sztehlo szavai: „Mennyire vak és magabízó volt az egyház. Mindegyik egyház, illetőleg felekezet. Mennyire más lett volna, ha látja feladatát. Micsoda tragédia. Hogyan eljátszotta a hitelét a kereszténység. Mindez terheli a lelkiismeretet, és az igazi tragédia... Bizony sok mindent meg kellett ezért így írnom, hogy mi lett volna, ha akár én, akár más, akár ez a közösség, akár az az osztály tanult volna abból vagy amabból valamit is és másképpen cselekedett volna. Ha... talán én is tanultam valamit. Hiszem és remélem...”

Ebből is látható, hogy Sztehlo és az egyház viszonya is meglehetősen ellentmondásos volt. A mentési időszakban az evangélikus egyház nem támogatta Sztehlo autonóm akcióit, és azt is tudhatjuk, hogy miután Sztehlo nemcsak kikeresztelkedett (ráadásul nemcsak evangélikusnak kikeresztelkedett) zsidó származású gyermekeket mentett, az egyház egy ponton kihátrált mögüle, és ez a kihátrálás egészen a közelmúltig érzékelhető volt. Az '50-es évektől, majd Sztehlo svájci emigrációját követően a „nem beszélünk róla” lett az egész korszakra vonatkozóan az egyház általános hozzáállása. Ez a meghatározó tapasztalat is átüt a Bozóky Éva által szerkesztett Sztehlo-visszaemlékezésen, a *Háromszázhatvanöt napon* is (ennek jelentőségére később még visszatérünk).

Mindenesetre ennek tükrében érthető, hogy sokan – azok, akik az elhallgatás tradíciójából szemlélve kezdenek el, próbálnak meg Sztehlóról és egyáltalán a II. világháborúról beszélni – értetlenül fogadják, hogy Kende Tamás Sztehlo-kultuszról kezd el írni és beszélni, kissé talán eltúlozva annak jelentőségét. A könyvet olvasva és a történész korábbi előadásait, megnyilvánulásait hallgatva az a benyomás támadhat a befogadónak, mintha Kende elsősorban egy Sztehlo-árnyékszemélyiség felépítésére törekedne a fontos történelmi dokumentumok sorravétele közben, ami egyoldalúvá

teszi a szövegeit, s tompítja azok erősségeit és valóban hiánypótló felfedezéseit. Mintha Kende azért írna és beszélne Sztehlo-kultuszról, hogy lerombolhassa azt, de közben nem teljesen világos, mit is szeretne lerombolni. Kende tapasztalatai ugyanakkor érthetővé teszik ezt a megközelítésmódot: édesapja visszaemlékezése nehezen illeszthető a Sztehlo-gyerekek narratívájába, mégis helyet kell neki találni. Az előszó tanúsága szerint Kende János „várta és elvárta” ezt a könyvet.

Szintén meghatározó szereplő a Sztehlo-emlékezet alakításában Sztehlo Gábor „naplója” (valójában a '60-as években írt visszaemlékezése), amelyet sokáig kizárólag a Bozóky Éva szerkesztésében megjelent, *Isten kezében* (Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984) című kötetben olvashattunk. Ez a változat a nyolcvanas években jelent meg, és azóta több kiadást is megélt. 2022-ben a Magvető gondozásában (Kunt Gergely és Schmal Alexandra szerkesztésében) megjelent a visszaemlékezés új kiadása *Háromszázhatvanöt nap. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben* címmel a „Tények és Tanúk” sorozatban, amely az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött, kézzel írt, illetve legépel Sztehlo-naplóváltozatokat (több példányból) veti össze a Bozóky-féle szerkesztéssel, és szövegűen gondozza. Az új kiadás fényében nyilvánvalóvá vált: a két verzió között drámái a különbség. Nem pusztán azért, mert szinte alig maradt mondat, amelyet Bozóky Éva ne írt volna át (ennek sokszor csupán stilisztikai okai voltak), hanem azért is, mert nagyon sok szöveget egész egyszerűen kihagyott, vagy olyan mértékben sűrítte, hogy azzal Sztehlo sokszor keményebb szavainak élet – a kor puha diktatúrájának megfelelően – felpuhította. Első pillantásra az a legfeltűnőbb, hogy hiányoznak például a „náci”, a „hulla”, a „tragédia” szavak, de a politikai rendszerek és az egyház, benne az egyházvezetés és a lelkes felelősségének tárgyalása is sokszor finomítva szerepel.

Kende Tamás könyve is ezekre a levéltári iratokra alapozva fogalmazza meg hipotéziseit (például Sztehlo Gábor „önkultusz”-építéséről), könyve pedig a Magvetőnél megjelent napló után született meg, mégis úgy tesz, mintha Sztehlo visszaemlékezéseinek ez a kiadása nem is létezne. Mintha nem tenne már önmagában helyre egy sor vitatott kérdést vagy eddig nem látható mintázatot, olyanokat, amilyenek Kende könyvének a fókuszában is állnak. Nem teljesen követhető, mikor, miért és melyik forrásra hivatkozik Kende (az *Isten kezében*, eredeti levéltári iratokra), ez pedig végképp összezavarhatja az olvasót.

Kende Tamás könyvének vitathatatlan érdeme, hogy könyvének megjelenése óta beszélnünk kell néhány nem elhanyagolható részletről, amelyeket

elsősorban a Sztehlo Gábor Alapítvány vonzaskörzetében állók narratívája és a sajtóban megjelenő visszaemlékezések – ha nem is szándékosan, mégis elfedtek. Ilyen a vagyonmentés kérdése is. Az a kérdés, hogy az ingatlanszerzés kezdeti kudarcai után milyen személyes motivációk miatt állhatott be az a fordulat, hogy egy vagy nagyobb réteg – Sztehlo ismeretségi körében is megjelenő – tagjai megnyissák otthonaikat a menekülő zsidó gyerekek számára. Helyesen állapítja meg Kende, hogy ebben a történetben ehhez egy ponton a keresletnek találkoznia kellett a kínálattal (145.); hogy az oroszok fenyegető közeledése miatt ennek a rétegnek legalább akkora biztonságot nyújtott a „vöröskeresztes” utalom, mint a menekülő – erdélyi menekülteknek kiadott – zsidó gyerekeknek. Kende azonban úgy tesz, mintha mindezzel hatalmas leplet rántana le, mintha ennek a felfedezésnek és kutatásának a következménye (sőt, mintha egyben a szerző motivációja is) Sztehlo ledöntése lenne a pedesztárlóról, miközben a kérdést valójában senki nem tabusítja. (Gyorsan jegyezzük is meg, hogy ebben megint csak lehetnek elérő tapasztalatok.) Ezzel együtt az is igaz, hogy különösebb figyelmet sem szentelt eddig senki annak kutatására, hogyan kerültek a szóban forgó házak, mentési helyszínek Sztehlo Gábor (valamint a Jó Pásztor, majd a Svájci Vöröskereszt) akciójával kapcsolatba. De valójában kibebíti-e Sztehlo érdemeit az a tény, hogy pragmatikus szervező is volt, és megoldás kellett találnia az elhelyezés, az élelmezés problémájára és egy sor más nehézségre, amit a saját kapcsolatrendszerét mozgósítva tudott megtenni?

Kende Tamás könyve az is bizonyítja, hogy az elit szűklátókörűsége nem újkéletű probléma, de szintén nagyon fontos és kiemelendő tényező a kötettel kapcsolatban, hogy az események valós működtetőjének, a Sztehlo-gyerekekmentés motorjának mutatja be Friedrich Bornt, aki a Svájci Vöröskereszt megbízásából végül beindítja a gyermekotthonok megszervezését és Sztehlo mellett sokszor háttéremberként jelenik meg. Nemcsak az ő személye kerül elő, hanem a Sztehlo nevével fémjelzett gyermekmentést működtető, sok más, méltatlanul elfeledett szereplő is. Ezáltal mélyebb hálózat tárul az olvasó elé, amelyben születnek jobb és rosszabb döntések, vannak emberi gyarlóságok, érdeellentétek és konfliktusok is, nem csak dicsfény, és amelyet nem tudott (és talán nem is akart) egyetlen ember működtetni. Szintén elismerendő tényezője a kötetnek a történelmi egyházak felelősségének kérdése és latolgatása a zsidómentés szempontjából; valamint az a felismerés, hogy ebben az időszakban Sztehlo inkább

civil szereplőként működött (79.), semmint egyházi személyként.

Végül, de nem utolsósorban Sztelho (szövegei) is részét képezik a róla szóló emlékezet alakításának, amint arra Kende Tamás szintén rámutat. Az is igaz, hogy a korabeli sajtó meglehetősen nyugtán keretezte a gyermekmentést (csodaként, utópiaként), de ez még nem igazolja, hogy ebben Sztelho valamiféle önkultusz-építése tükröződött volna. A folyamat talán inkább pragmatikus szervezői attitűdjével magyarázható, hiszen az otthonok fennmaradásához támogatás, a támogatáshoz sajtó is kellett. Az, hogy a Sztelho-gyermekmentésről megjelenő cikkek mennyiben feleltek meg a valóságnak, inkább sajtóetikai kérdés (és még egy fontos, kutatatandó terület) lehet, semmint a Kende Tamás szerinti „önkultusz-építés”.

Érdeemes lenne tisztázni azt is, mit érthet Kende Tamás Sztelho-kultuszon. A párhuzamos Sztelho-

narratívák miatt pedig azt a kérdést is fel kell tenni, hogy létezik-e egyáltalán. Hiszen az egykori Sztello-gyerekek „lobbitevékenysége” mellett a Sztello-emlékezet struktúráját más aktorok is formálják, akiknél éppen az elhallgatás dinamikái lépnek működésbe. Kende Tamás nézetem szerint azért használja a kultusz kifejezést, hogy egyfajta ellenkultuszt építhessen fel, és rendkívül sajnálatos, hogy egyfajta személyes sértettség üt át a szövegén, amikor az általa választott kifejezésekkel inkább sejtet, túloz vagy minősít, semmint leír.

Nem jó, ha valakit dicsfény vesz körül, de talán az sem, ha mindenhol sötétséget feltételezünk vele kapcsolatban. A valóság és az igazság valószínűleg félúton van. Talán megfelelő idő távlatából és kevesebb személyes érintettséggel majd még tisztábban fogunk látni.

NÓGRÁDI GÁBOR:

AKIT KERESNEK: JESUA

MÓRA, BUDAPEST, 2024

Kamarás István

Nógrádi Gábor kamaszregényeinek egyik részére már kötelező olvasmánnyá kanonizált, másik része „még csak” remekmű, harmadikuk egyszerűen bennünk élő olvasmányélmény. Ötvenedik könyvének megírása során lehetetlenül nehéz feladatra vállalkozott. Igazi jó Jézus-regényt írni annak is erején felüli vállalkozás, aki szerint Jézus csak emberként, és annak is, aki szerint istenemberként Emberfia. Az evangéliumok Jézusáról nehéz újat írni, a tizennégy éves Jézusról pedig semmit sem szólnak az evangéliumok. Még az apokrif gyermekség-evangéliumok (*Pseudo Máté-evangélium*, *Tamás gyermekség-evangélium*, *Örmény gyermekség-evangélium*) sem, melyek vagy csak a kisgyermek Jézusról beszélnek, vagy csupán a tizenkét éves Jézus (Lukács evangéliumából megismert) történetét említik. Az olvasót természetesen igencsak foglalkoztathatja, hogy mit gondol a kamaszlelkek kiváló ismerője a tizennégy éves Jézus messiási önazonosságáról. Ráadásul mindezt egy kamaszregényben, melynek, ha olvasókat szeretne magának, legalább akkora akció-hányadossal kellene rendelkeznie, mint mondjuk a *Harry Potter*-nek. Neheztette Nógrádi dögát a regény címében szereplő Jesua is, melynek jelentése „szabadító”, „megváltó”, mely nevet immár nehéz elvonatkoztatni Bulgakov rendkívül eredeti, többszólamú Jesujától. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Nógrádi minket, olvasókat is bevon a keresésbe.

Nekünk, olvasóknak azonban nem megtalálnunk kell Jesuát, hanem kitalálnunk, megfejtenünk titkát, akárki is legyen.

A mindössze 143 oldalas vékonyka regény olyan kamaszregénnyé sikeredett, mely egyben kalandregény is, történelmi regény is, méghozzá olyan, amelyben nyomoznak, várják a Messiást, igen fontos szerelmi szállal együtt, hiszen a szépséges Rebeka után hárman is vágyakoznak: a későbbi Keresztelő János, a rómaiak elleni partizánmozgalomhoz tartozó Barnabás és harmadiknak Marcus, a Heródes Antipász parancsára a trák Kotüsz társaságában a Messiást kereső római legionárius. Barnabás személyében, aki egy rómaiakra és ugyanakkor a zsidókra is veszélyt jelentő zelóta, megjelenik a politikai szál is. De ez még semmi, mondhatnánk, ugyanis ez a Jézus-regény még rémregény is, mivel a Jesuát kereső fegyveres pár Heródes Antipász által delegált trák tagja, Kotüsz igen aktívan részt vett a betlehemi csecsemómészárlásban.

Nógrádi Jézus-regényében újra megjelenik a csillag Betlehem felett, és a királyi csillagjós szerint ez azt jelenti, hogy életben maradt a zsidók messiása. Ez a csillag a regénybeli számos telitalálat mellett szerintem kakukktójás, ugyanis az a csillag kifejezetten csak a beavatottak számára jelent meg, csakis őket vezette. Ez a Jézus-regény remekül működne ama (és eme) csillag nélkül, például mint egy lelkiismeret-furdalásos hatalomféltő rémlátomása vagy rögeszméje (amit szerintem Nógrádi bizonyára remekül meg tudna oldani majd a regény második kiadásában).

A 29 rövid fejezetből álló, fordulatos regény fejezetcímei egyrészt izgalmas kalandregényt sugallnak (*Félelem a orgyilkosoktól, Menekülni lehetetlen, Kit rejt a barlang?, Kések a köszőrűkövön*), másrészt érzelmi húrokat pendítenek (*A szív sebeit ki kötözi be?, Találkozás a kútnál, Ki kit szeret, és hogyan?*), harmadrészt titkot, csodát, misztériumot, jelenést ígérnek (*„Megmentette őt kezükből”, A Messiás nem tudja, hogy ő a Messiás?, Kelj fel és járj! Egy szép fényes éjszaka, És felkel a nap*). És, persze, ne feledkezzünk meg arról sem (amiről természetesen Nógrádi sem feledkezett meg), hogy a regény lehetséges olvasóinak jelentős része maga is messiásra vár. Ki ilyen, ki olyan, ki amolyan messiásra számít: egyesek politikai megváltóra, mások egy karizmatikus, nagyon-nagyon-nagyon jó emberre vagy Emberfiára, ismét mások az ószövetségi messiásokra, megint mások az újszövetségi istenember-Messiásra. Nógrádi Jézus-regénye valamennyi értelmezést megengedi.

A regény invenciózusan úgy van megszerkesztve, hogy Jesua csak egyike a tizenegy szereplőnek, olykor éppen csak fel-felbukkan a szereplők között, sőt a fejezetek egyharmadában nem is szerepel, mégis fokozatosan ő kerül a regény előterébe. Először is kiderül, hogy a katonák őt keresik, hogy szülei őt rejtegetik, majd szülei, testvérei, hittanítója és mások ővele azonosítják messiásvárakozásukat. Először Jesua csak a fiú, aki tíz-tizenegy évesen már úgy viselkedik, mint egy felnőtt, bármilyen éles vitákban nyugodt marad, s megállapításait és döntéseit mindenki elfogadja. Az evangéliumi Jézusból az a tizenkét éves Jézus áll hozzá legközelebb, akit a Lukács-evangélium szerint szülei a templomban találtak meg a tanítómesterek körében ülve. Nógrádi azonban három fontos mozzanatot nem említ az evangéliumi történetből: elsőként azt, amit szülei szemrehányó kérdésére felel, másodikként azt, hogy szülei nem értették meg szavait, harmadsorban azt, hogy bár nem egészen értette Mária Jézus szavait, „mind megőrizte szívében”. Amikor Nógrádi szintén figyelmen kívül hagyja, hogy az Úr angyalának szavai szerint az egyiptomi menekülés idején „meghaltak, akik a gyermek életére törtek”, azt sugallja nekünk – és ez regények egyik fontos üzenete –, hogy a hatalomfélő gyilkosok bármikor aktivizálódhatnak, és a pribékjeiket bárhol és bármikor aktuális messiások felkutatására küldhetik. Kotüsz, a betlehemi tömeggyilkos Heródes-pribék nem csupán a lehetséges messiásokat irtaná ki, hanem a Jesuához hasonló „okostojásokat” (vagyis az értelmiségieket) is, lehetőleg már kölyök korukban. Így aztán a regénybeli Mária aggodalma teljes mértékben érthető, ugyanakkor az írónak érdemes elgondolkodnia, hogy majd a második kiadásban az aggodalomtól győtrődő és ugyanakkor álmódzó Máriát alakját

netán még tovább árnyalja a „szívében gyakran elgondolkozó” Mária megjelenítésével.

Az olvasó számára a regény egyik titka maradhat a sápadt, ovális arcú, kékszemű Jesua, márpedig az evangéliumi Jézus szeme a legújabb antropológiai rekonstrukciók szerint nagyon nagy valószínűséggel barna vagy fekete volt. Azt már elég jól tudhatjuk, hogy Jézus miért világos hajú és kék szemű az európai ábrázolásokon. Számolhatunk azzal, hogy a művészek és a műveket befogadók egyaránt a világos tónusokkal párosították a jóságot, a műalkotásokon szépnek szerették volna ábrázolni Jézust, és az ott és akkor szépnek tartott külsőt adták neki, és az európai hívek számára úgy lehetett kulturálisan közelebb az emberré lett Jézus, ha hozzájuk hasonló emberként ábrázolták. Ismerve Nógrádi ízlését és ábrázolásmódját, az ő Jesuája esetében egyik magyarázattal sem számolok. Amikor Marcus azt firtatja: „Miképpen lehet az, hogy a szemed kék, miközben a fajtádnak barna vagy fekete?”, akkor Jesua csak azzal válaszol: „Erről az Örökkévalót kellene megkérdezni, aki mindent tud”. Valamivel többet tudhatunk meg Jesua tekintetéről. És erről (ez is telitalálat Nógrádinak) éppen a szerepéből egy pillanatra kieső betlehemi mészáros tanúskodik ekképpen: „Tekintetében olyan nyugalom, biztonság van, mintha azt üzenné, hogy a világon minden rendben van. Nincs ok idegességére, izgalomra. Végül mind boldogok leszünk.” Nem tartom lehetetlennek, hogy abban a második kiadásban Nógrádi valamicskét még kiszívárogtat ebből a titokból.

Nógrádi Jesuájának tanítása parttalan pacifizmust tükröz, az „ami neked nem tetszik, azt ne cselekedd mással” alapelvvel, mely az aktív jézusi szeretetparancshoz („mindent tehát, amit szeretnétek, hogy megcselekedjenek veletek az emberek, úgy cselekedjetek timagatok is velük”) képest kétségkívül passzívabb, vagy ha tetszik, szegényesebb. Jesua egyértelműen a béke és a tolerancia Hillél rabbi nevéhez fűződő politikáját hirdeti, és a „várj és meglátod”-féle be nem avatkozó viselkedést propagálja. Hillél tanítását követve Jesua azt hirdeti, hogy a szövetséget nemcsak velük, zsidókkal kötötte az Örökkévaló, hanem az egész emberiséggel, sőt minden élőlényel, tisztával és tisztátalannal egyaránt. Jesua olykor bátran túllép Hillél liberálisizmusán, például amikor azt tanítja, hogy „minden ember hite megengedett, ha másnak nem árt”, vagy azt, hogy „ha az ember magának segít, a Te remtőnek segít”. Jesua tanítását Nógrádi igencsak bravúrosan egy zoltáros hangulatú kamaszhangú versecskéjével mutatja be: „Hallgass meg, Uram! Hallgass meg az én szómat! / Apám jól bánik a fával,

mert ács. / Apám mégis aggódik mindennap: / Mi lesz holnap? Mi lesz Holnap? / Bocsásd rá áldásodat, Uram, / ne aggódjon azért, / mi lesz holnap! / A holnapért majd aggódik a holnap.” Ebben már maga az evangéliumi Jézus szólal meg: „Ne aggódjatok tehát a holnapért. A holnap majd aggódik magáért. Elég minden napnak a maga baja.”

Amikor Jesua megajándékozta a légionáriust a Példabeszédekből vett és görögre fordított idézeteket tartalmazó könyvecskével (mely végül is életét menti, amikor a zelóta Barnabás le akarja szúrni), Marcus megkérdi tőle: „Nincs kedved felmenni Jeruzsálembe? Ott nagy ember lehetnél.” Erre Jesua azt feleli: „Mindennek eljön az ideje. Nem tudhatjuk, életünk során hova, miért és mikor járunk. Nem mindig mi határozunk az életükről. Néha a körülmények, az akadályok, és más embere döntenek rólunk. Persze, ha mindent lerombolunk magunk körül, falat, gátat, családot, akkor szabadok leszünk, és azt csináljunk, amit a lelkünk diktál. Csakhogy az veszélyes. Szembe kerülhetünk ez egész világgal. És egyedül maradunk.” Ez természetesen egyáltalán nem egy átlagos tizennégy éves fiú bölcsessége, de még nem is Max Webernek a műsztagógiát (az isteni tikokba való beavatást) művelő prófétájáé, hanem azé a Jesuáé, aki „nem szerette a megérthetetlen dolgokat”.

Jesua egyetlen esetben helyezkedik kifejezetten szembe a zsidó vallási tanítással. Azzal, hogy „aki a vesszőt kíméli, az a fiát gyűlöli”, nagyon nem ért egyet. Bár az Ószövetség sem kardoskodik kifejezetten a testi fenyítés mellett, azért a Példabeszédek könyvében mégiscsak megjelenik, hogy „aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti. Fenyítsd meg fiadat, míg van remény, de ne vigyen odáig indulatod, hogy halálát okozad”, amivel szemben Jesua kifejezetten jézusi álláspontot képvisel.

Jesua első csodája, amikor visszahozza az életbe Jakabot, sajátos keveréke a jézusi csodának és a jesuai gyakorlatias szeretetnek. Az evangéliumi Jézus szavával és finom érintésével gyógyít, Jesua szó szerint is teljes erejéből. Ennek az ugyancsak lenyűgöző fejezetnek a címében (*Kelj fel és járj!*) Jézus szavait használja Nógrádi, Jesua ugyanis ezzel kezdi Jakab feltámasztását: „Kelj fel Jakab! Kelj fel! Én szólítalak, Jesua!” Ezután „nagy levegőt vett, ki-

feszítette Jakab száját, és belefújta, ami a tüdejében volt. Ezután megragadta a gyerek vállát, és erősen megrázta.” Merő gyakorlatiasság és szakszerűség ötvöződik itt a „megszabadító” jelentésű Jesua névvel, és JHVH embert teremtő lehetével.

Amikor János megjegyzi, hogy „te mindig mindent megérsz. Mi vagy te? Próféta?”, „Te monád!”, feleli még inkább csak tréfálkozva Jesua. Amikor Marcus kérdezi őt, hogy „nem te vagy a Messiás véletlenül?”, arra még csak azt válaszolja: „nem hiszem, hogy én vagyok a Megváltó. Talán tudnék róla. De ha mégis az vagyok, hát nem én mondtam.” Amikor Barnabás felveti, hogy talán már köztük van a Messiás, arra Jesua azt feleli (egyszerre áhítva és háritva a messiásságot), hogy „még az is lehet, saját maga sem tudja, hogy ő a Messiás. Az Örökkévaló még nem mondta meg neki. Mózes sem tudta, hogy neki kell kivezetni a népet Egyiptomból, amíg az Úr nem jelent meg előtte, mint égő csipkebokor.” És ez a csipkebokor újabb telitalálata Nógrádinak, mindjárt meglátjuk, miért. Amikor a betlehemi csecsemőgyilkos ráemeli dárdáját Jesuára, azt hallja tőle, hogy „nem tudsz megölni. Nagyobb hatalom figyel rám, mint képzelni tudnád.” Amikor Marcus dárdája a trákba vágódik, Jesua a hilleli feltétlen és korlátlan szeretetfilozófiáját felülírva azzal nyugtatja meg a római, hogy ezúttal az Örökkévaló fogta a kezét, amire a légionárius már sejt, de azért megkérdezi, hogy kicsoda ő. És erre Nógrádi ezt a választ adja Jesua szájába: „Vagyok, aki vagyok. Vagyok, akit kerestetek.” És az olvasónak újra csak töprengenie és döntenie kell, hogy csupán arról a tizennégy éves fiúról van-e szó, akit Heródes Antipász halálra kerestet, vagy az égő csipkebokorban megjelenő mindenekfelett létezőről, aki nem csupán valamelyik „vagyok”, hanem maga a Lét. Mindezzel együtt Nógrádi hagy még bőven munkálkodni, elmélkedni valót nekünk, olvasóknak. Az *És az élet megy tovább...* címet viselő utolsó fejezetecskében a leghétköznapibb názáreti jelenet keretében a gyerekek éppen azt játsszák, hogy a legkisebb kislányt el akarja rabolni egy római. Ám a kiskamaszos idill ellenére mi, olvasók most már bizonyosak lehetünk abban, hogy az élet ezentúl már nem megy ugyanúgy tovább, mint eladdig, hiszen immár köztünk van a Messiás, és ővele mindenképpen kell valamit kezdenünk.

VIGILIA
LXXXIX. ÉVFOLYAM
2024 *április*

SOMMAIRE

Csaba Ternyák: Perspectives de notre foi pascale

DIEU ET LE SILENCE

Miklós Gyurkovics: Le mysticisme du silence: réflexions patristiques **Tibor Görföl:** Recherche de relations contemplative: Basil Pennington **Basil Pennington OCSO:** Espaces de silence **Zsuzsanna Laczkó SJC:** Le chemin vers le Christ vivant en nous. Pratique spirituelle de méditation silencieuse par Ferenc Jálics SJ Entretien avec **Izsák Baán OSB Tamás Tukacs:** Silences, sons, mélancolie: à propos du prix Nobel de Jon Fosse **Kornélia Horváth:** Le rôle du silence dans la littérature hongroise d'après 1945 (Géza Ottlik, János Pilinszky, Ágnes Nemes Nagy) **Virág Bükky:** Les silences de Bartók

LE BICENTENAIRE DE LA MORT DE BYRON

Écrits d'**Imre Kőrösi** et **Miklós Péti** Extraits de „Childe Harold's Pilgrimage” traduits par **Dezso Kosztolányi, Ádám Nádasdy** et **András Imreh**

INHALT

Csaba Ternyák: Perspektiven unseres Osterglaubens

GOTT UND DIE STILLE

Miklós Gyurkovics: Die Mystik der Stille; patristische Reflexionen **Tibor Görföl:** Kontemplativer Beziehungswille: Basil Pennington **Basil Pennington OCSO:** Räume der Stille **Zsuzsanna Laczkó SJC:** Der Weg zu Christus, der in uns wohnt. Die Praxis der stillen Meditation nach Franz Jálics SJ Gespräch mit **Izsák Baán OSB Tamás Tukacs:** Stillen, Stimmen, Melancholie: über Jon Fosse **Kornélia Horváth:** Die Rolle der Stille in der ungarischen Literatur nach 1946 (Géza Ottlik, János Pilinszky, Ágnes Nemes Nagy) **Virág Bükky:** Die Stillen von Béla Bartók

BYRON IST VOR 200 JAHREN GESTORBEN

Essays von **Imre Kőrösi** und **Miklós Péti** Exzerpte aus „Childe Harold's Pilgrimage” übersetzt von **Dezso Kosztolányi, Ádám Nádasdy** und **András Imreh**

CONTENTS

Csaba Ternyák: Perspectives of our Easter Faith

GOD AND SILENCE

Miklós Gyurkovics: The Mysticism of Silence: Patristic Reflections **Tibor Görföl:** Contemplative Outreach: Basil Pennington **Basil Pennington OCSO:** Spaces of Silence **Zsuzsanna Laczkó SJC:** The Path to Christ Living in us. The Spiritual Practice of Silent Meditation by Ferenc Jálics SJ Interview with **Izsák Baán OSB Tamás Tukacs:** Silences, Sounds, and Melancholy: on Jon Fosse, Winner of the Nobel Prize **Kornélia Horváth:** The Role of Silence in Hungarian Literature After 1945 (Géza Ottlik, János Pilinszky, Ágnes Nemes Nagy) **Virág Bükky:** The Silences of Bartók

THE BICENTENNIAL OF BYRON'S DEATH

Writings of **Imre Kőrösi** and **Miklós Péti** Excerpts from Childe Harold's Pilgrimage Translated by **Dezso Kosztolányi, Ádám Nádasdy** and **András Imreh**

Főszerkesztő: **Görföl Tibor**

Felelős szerkesztő: **Puskás Attila**

Felelős kiadó: **Gájer László**

Szerkesztők:

Bende József, Kismémet Fülöp,

Pataki Elvira, Varga Szabolcs, Vörös István

Szerkesztőbizottság:

Bábel Balázs, Heidl György, Hidas Zoltán,

Horkay Hörcher Ferenc, Lázár Kovács Ákos,

Máté-Tóth András, Molnár Antal, Patsch Ferenc,

Solymári Dániel, Thomka Beáta

Kiadóhivatali titkár: **Fazakas Annamária**

Honlap: **Somfai Boglárka**

Betűtípus: **BROTHER 1816, FreightMicro & Sans**

Lapterv és tipográfia: **Jmtytopography**

Tördelés: **Németh Ilona**

Kivitelezés: **VIRTUOZ Kiadó és Nyomdaipari Kft.**

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: 1052 Budapest,

Piarista köz. 1. Telefon: 317-7246; 486-4443.

Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím:

<http://www.vigilia.hu>; E-mail cím: vigilia@vigilia.hu.

Előfizetés, egyházi és templomi árusítás:

Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Hírlap Üzletág, a Magyar Lapterjesztő Zrt.

és alternatív terjesztők.

A Magyar Posta Zrt. postacíme: 1900 Budapest.

Előfizetésben megrendelhető az ország bármelyik

postáján, a hírlapot kézbesítőknél, posta.hu

webshop-ban (eshop.posta.hu/storefront),

e-mailen a hirlapelofigzetes@posta.hu címen,

telefonon +36 1767 8262 számon, levélben

a Magyar Posta Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető

a Magyar Posta Zrt. fenti elérhetőségein.

A Vigilia számlaszáma: OTP Bank Zrt:

11707024-20373432-00000000.

Előfizetési díj: egy évre 10.800Ft, fél évre 5.400Ft,

negyed évre 2.700Ft. Előfizethető külföldön

a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.).

Ára: EU országok: 10.800Ft/év + postaköltség,

tengerentúli országok: 112\$, illetve

ennek megfelelő más pénznem/év.

Szerkesztőségi fogadóóra:

kedd, csütörtök 10–14 óra

Kéziratokat nem őrzünk meg

és nem küldünk vissza

SZEMLE

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

LXXXIX. ÉVFOLYAM

Görfői Tibor:

**Batán Izsák – SZÓRA BÍRT MAGÁNY.
KÖZÖSSÉGBEN EGYMÁSSAL ÉS ISTENNEL**

A GLOBÁLIS PÜNKÖSDIZMUS

A TECHNIKA KÉRDÉSEI

2024 április

Szigeti László:

**Sztehlo Gábor – HÁROMSZÁZHATVANÖT NAP EMLÉKEK
A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓMENTÉSRŐL 1944-BEN**

Hélène Bricou, Gloviczki Zoltán,

Patsch Ferenc, Petrács Éva,

Sárkány Péter, Somorjai Ádám,

Tamás D. Ignác, Paul Tillich

és Zsolnai László tanulmánya

Laborcsi Dóra:

**Kende Tamás – EMBERMENTÉS, VAGYONMENTÉS,
STÁTUSZMENTÉS 1944–1945-BEN SZTEHLO GÁBOR
EMLÉKEZETÉBEN**

Ayhan Gökhan, Christian Bobin,

Csehly Zoltán, Falcsik Mari,

Iancu Laura, Imre Flóra,

Kőrössi P. József, Kürti László

és Vörös István írása

Kamarás István:

Nógrádi Gábor – AKIT KERESNEK: JESUA

ISBN 977 004 260 200 5 24004 1200Ft

Nemzeti
Kulturális
Alap

